

LIOTEKA  
HTETIT



tregime  
të zgjedhura

---

sotir  
andoni

## NËN SHELGETE TE MULLIRI

Atë mullirin e madh të fshatit tim, nuk kam për ta harruar sa të më mbijë lëndia mbi krye. Bota ime, që kur u përmenda dhe sa u rrita, ishte shtëpia ku linda dhe ai mulliri i madh. Kishim një oborr e na ndante një vijë uji.

Më thonë se mulliri mbahet mirë sot e kësaj dite e më dërgon të fala e shëndete. Që është i fortë dhe i patundur, e besoj pa u betuar njeri. Themelet i ka të thella sa një hosten, muret të trasha një hap malësori, gurët qoshe prej mademi e qeresteja që e mbulon sipër, është e listë dhe e dendur sa nuk do t'ja dijë as nga barra e plloçave e as nga rrufeja e qiellit!

Si më thonë, mulliri bluan e punon gjithnjë e me radhë (si në mulli), me gërr gërr gërr e vuu vuu vuu, po ashtu si më mbante zë mua kur nxora piskamën e parë.

Mullirin e kam njohur që kur m'u hapën sytë, por pahun e miellit që grinin gurët e tij e kam thithur bashkë me sisën e nënës që më jepte gji aty ndën shelgjet anës ujërave. Këngët e djepit i kam dëgjuar ujem me këngët e mullirit dhe në çdo agim zgjohesha nga çak-çuku i Kolë Mullisit që kalitte gurët... po sërish më rrëmbente gjumi gjersa pëllisnin gomarët e lidhur sërë aty te porta e mullirit, ku ngriheshin stivat e thasëve me be-reqet.

Aty rrotull mullirit kam qeshur e kam qarë. Aty jam

rritur e kam hedhur valle foshnjërie... dhe po aty për herë të parë kam puthur një vajzë! Dhe sot, kur kujtoj ato kohë dhe ato derte, më roniten lotët palë-palë! Herë lotë gazi e herë lotë vreri, herë veç e veç e herë të përzier si shi me diell.

Mbaj mend, një herë në vit, ditën e Shemitritit, mbli-dhej aty para mullirit fshati i tërë dhe merрте sekush pjesën e tij. Se gjysma e mullirit ishte e fshatit, e ngritur me ndjersën e ballit dhe paratë e kurbetit. Atje Kolë Mullisi jepte hesapet «grarisht» me gishtat e njëjës dorë (dorën tjetër e mbante në zemër). Si thashë, gjysma e mullirit ish e fshatit, po gjysma tjetër ish e beut të Kuçit; as punuar, as para derdhur beu, po, meqë mulliri ishte ngritur nën hijen e tij, i takonte gjysma, se kështu ishte e drejta e kohës.

Po një ndryshim ka ndodhur vjetët e fundit: ditën mulliri bluan e bën miell e këрма<sup>1)</sup> dhe natën, në vend të gurëve, vërtit ca rrota e maqina që i japin dritë fshatit. Kjo është punë e të rinjve — si të rinj që janë — kanë dalë tani në krye të fshatit, kanë marrë timonin dhe bëjnë përpara.

Veç një psherëtimë e nxjerr fshati kur kalon aty përpara dhe kujton Kolë Mullisin. Se Kola ka qenë ai që ngriti namën e mullirit tonë: ishte mokër dhe Kola, në krye të fshatit, e bëri të madh e hijerëndë me dy gurë e një dërstilë. Kur flasin pleqtë për punë të lashta, thonë vetullulur se atje te mokra e zunë të prerat nënën e Kolës kur solli në jetë mullisin tonë. E si rrojti shtatëdhjetë e ca vjet, Kolë Mullisi, ose Kolë Kryqi, si e thërresin gratë, dha shpirt atje në mes të mullirit, i vrrarë me plumb dhe i prerë në besë.

Kolë Kryqi, ashtu si e mbaj mend unë, ishte një plak i gjatë e kockëfortë, i veshur dimër e verë me shallvare shajaku, mbante një xhamadan me xhep të gjerë tej e ndanë e, kur ngisnin cikmat e forta të shkurtit, vishte edhe një koxhuf prej lëkure dashi. Fytyrën e kish të kuqe, sytë të vegjël dhe të qetë, vetullat e dendura, tërë qime të trasha. Gjithë ditën punonte dhe i vinte rrotull mullirit me ato duart e mëdha si panxha. Ishte i fortë

sa e hidhte killën në pot me gishtin e njerës dorë. Sa vinte në udhë mullirin, dilte te sheshi para portës me sqepar në dorë dhe i shtrohej punës. Se ndërtonte zgjedha e parmenda, vitellë e kuptore, latuarë e sope e rrallëherë, me porosi të një dembeli të mërztitur që rronte në fshat, i bënte njëfarë luge të gjatë e me kokrriza për të krojtur kurrizin.

Ja edhe sot e kësaj dite më bëhet sikur e kam përpara atë mullirin me Kolën te porta, ku dukej i mbërthyer një patkua i madh.

Një tumbë plepa e shelgje udhëtonin me të madhe dimër e verë aty rrotull mullirit. Në atë pyll drurësh ziente beharit një mizëri shpeshërie si të ishin zgjoje bletësh kur roitin. Strehët e mullirit sikur qeshnin të mbushura rrëngë me çerdhe dallëndyshesh. Nëpër bisqet e degëve, në fole prej bari, rronin si fqinjë të mirë harabela e gushkuqë, garguj e piktha. Edhe një shtërk i madh e qafëgjatë ngrinte folenë me gjemba kullumbrie mbi oxhakun e vjetër të mullirit. Se Kola kishte një dashuri të thellë për shpeshët. Kur dilte pas jazit për të mbledhur ujërat e haste harabelat duke pirë ujë, qëndronte në vend e ulte kokën i përmbledhur si në kishë kur dëgjonte ungjillin. Rinte ashtu gjersa shpeshët largoheshin vetë.

Ndën plepat, atje ku derdhen ujërat e pendës, rridhte lumi i madh, i fshatit, që zbriste tatëpjetë duke dremitur në shtratin e tij mbuluar nga hijet e shelgjeve. Në ditët e verës, kur shtrëngonte vapa e largoheshin rosat, binte qetësia. Atëhere kërcenin peshqit mbi faqen e ujërave e thithnin atë pahun e miellit që zbriste dallgë-dallgë nga porta e madhe e mullirit.

Shpeshët pushonin të shkujdesur në foletë; veç pikthat me ato si freska të vogla e të kuqe në kokë qëllonin me sqep trungjet e bardha. Ndonjë vajzë çapkëne me llërë përveshur lidhte legëtyra thekërishte atje pas lumit ndën shelgjet. Në foletë, gollogushët binin në gjumë. Bota rreth mullirit platitej e mbytur në atë zhurmën e parreshtur të ujërave që vërshonin nga sopi, gjersa kalonte aty pari ndonjë gomare e urtë ngarkuar me pleh.

Atëhere gjendja merrte zjarr dhe qetësia kthehej në një lesh e li britmash e pëllitjesh në rrezik të kapistrave që tendoseshin e bëheshin copë e trokë nga sulmet e përsëritura e luftarake! Sulej përjashta Kola me ndonjë tjetër e, duke qeshur si me pahir, mundohej të kthente në vend paqen e qetësinë me ndihmën e kërbaçit. Kështu më prishej gjumi dhe vrapoja jashtë duke lëshuar thirrje sulmi...

Kur mbaronin përleshjet, shihja ata gomarët perçegër që ngrinin turinjtë nga qielli e bënin ngërdheshje sikur i kërkonin shën Pjetrit të hapte defterët për kopaçet që hëngrën kurrizit e vitheve.

Në ditët e pranverës kur kuanin bretkosat dhe sillej në qiell skifteri, ruaja rosat e Kolës aty anë lumit poshtë mullirit; ngrija pantallonat gjer mbi gju dhe futesha në lumë. Uji ishte i vakët sa nuk më bënte zemra të dilja jashtë; peshq të vegjël më gudulisnin pulpat e njoma.

Ja se ku afroheshin atëhere vajzat e fshatit me pëlhurën e pajës ndër krahë, e shtronin ndër ata gurët e vjetër të mullirit, që vinte Kola pas lumit, dhe hynin në ujë për të larë.

Më dehej shpirti atëhere nga gazet që dëgjoja. Qeshnin dhe këndonin vajzat me gropëza në faqet, laheshin duke u përkulur pas pëlhurës, sa faqet e kuqe u mbështeteshin pas ujërave dhe gërshetat e gjata ua merrte rryma. Ja, atëhere u zbardhte gjiri e gusha si bora e Gramozit atje tej, që s'ka të tretur as dimër, as verë. Pa kur ndodhte të ma trazonin rosakun e Kolës për zullumet që bënte (bënte ç'bënte, ish punë për 'të), e lëshoja gojën me urof atëhere ashtu si dija e si ma merrte mendja, sa vajzave u bëhej balli flakë e më ndiqnin me grush-ta uji. Po në më ndiqnin e në më shanin zemra ua ndillte fjalët e mia. Kjo zgjatte gjersa dëgjonte Kola dhe më dilte krah:

«Mjaft, moj çupa, ma ngatë djalën... Lëreni, moj, se, është i vogël, lëreni, moj, se ja, u rrit, pa do t'ju zërë udhën... do t'ju zërë udhën t'ju marë shaminë!..»

Në oborrin e mullirit aty pas strehëve, ishte hedhur një pendë e vjetër druri e në lugët e saj nxirrnin krye

tufa najazme. Ulesha aty e vëzhgoja Kolën kur gëdhendte shtiza e parmenda. Ai i gedhendte me punë e ndjersë, po unë i ndihja me gjuhën time që e sillja dhe e ndukja nëpër dhëmbë. Po shpeshherë lodhej, se druri ishte i zgjedhur prej rrënje e më hidhte nga një fjalë:

— Do ma vjedhësh zanatin, o kapedan? Vërë re, se edhe yt gjysh usta ka qënë. . .

Unë përmblihdhesha e kruaja gushën me mjekër, po fjalë nuk nxirrja; humbja i tëri pas strungullishtave që zhvatte tehu i sqeparit. Ashtu ja humbja tragën vetes i ndenjtur disi këmbëkryq që të më rrihte era për freski.

Një ditë, kur u ndodhëm kështu vetëm për vetëm me Kolën, ja se ku i ndritën sytë për një çast. . . pastaj buzët ju çelën edhe më, rrudhat ju tendosën në ballë e ju mblodhën në çip të syve, ju shkri një gaz e një e qeshur, sa foli me shaka:

— Mbylle dyqanë, bre kapedan. . .

Po unë asi kohe isha i vogël e më t'u shtriva përmbys e ja dhashë të qarit me thirrje e buçima sa, besa po, e lashë mullirin në baltë.

Rendën gratë e u ngrit Kola, dhanë e morën të më pushojnë, po unë isha i goditur keq në sedër dhe e ngrija kujen në majë. sa më kërceu damari i ballit dhe me digjte gurmazi i gjoksit.

Por dikush me një gjuhë nepërke vërshëlleu me të sharë. Ishte Katua e Llambros:

— Lëreni, moj, të qajë sa t'i fryhen sytë e të pëlcasë. . . thirrë, qerata. . . thirrë më shumë. . .

Ishte kjo një ndërhyrje e paduruar në punët e brendshme që s'duhej lënë pa ndëshkuar

— . . .ëëë, moj, ç'ke ti? Gjuhëlopë!

Ja kështu pushova, për inat të Katos dhe u ngrita. Fërkova sytë e enjtur dhe ika tutje. Nëna m'u lat të flija sa të më ftohej koka, po unë nuk u binda, se e ndjeja veten burrë e haku duhej marrë pas kanunit e zakonit.

Majë gardhit varej një goxha kungull rrumbullak. Mora çelikanin. e ndava nga rrënja dhe e kapa për bish-ti. Që të mos shihte njeri punën time, u futa në mes të

bathëve dhe u vura ta bëj kungullin fener. Po, kur i hapa vrimën e parë, më kërceu në kokë e drejta e hakmarrjes dhe u hodha përpjetë si shqiptar i vjetër që i thosha vetes. Ja nxora zorrët kungullit dhe, jo në jaz, se mbahej në reshkat<sup>1)</sup>, po për inat të Kolës, shkoj dhe e vërvit brenda në kade. Atje ujërat gumëzhinin sikur të ishte ndonjë pëti<sup>2)</sup> e madhe.

Sa piu nja dy gllënka ujë e sa lëshoi ca flluska, ky kungulli me vrimë mori drejt e tatpjetë sa e mbajti zhytjen aty te sopi afër pendës. Sopi u zu, guri i mullirit qëndroi e ujërat e kades teptisën përjashta.

E sa më shumë vërshonin ujërat e trembura, e sa më shumë ndihej zëri i Kolës që po i mbytej mulliri, aq më thellë futesha unë ndër ferrat karshi mullirit. Atëhere se kush hoqi dërrasën e cfratit<sup>3)</sup> dhe vërshimi zu të gajasë; ujërat filluan të derdhen nga sopi me ca zhurma e gogësima që s'i kisha dëgjuar herë tjetër. Pastaj e pashë Kolën që doli nga cifuni<sup>4)</sup> me sqepar në dorë, i qullur si dordolec.

Po dikush do ta kishte parë «trimërinë» time, se ndjeva emrin që u zu në gojë me të shara. U tremba e u shukosa sa m'u mbushën këpucët dhe i ndjeva këmbët të lagura. . .

Shtrenjt e pagova «trimërinë» time e veç e veç: paga e madhe ish për dëmin e mullirit, e vogla për kungullin.

Ndenja fshehur disa ditë dhe nuk dola në pjacë. Kola vazhdimisht më kërkonte:

— Thuajini, moj, djalit të dalë, se fajin e kam vetë!

— Jo, ore Kolë, jooo — ja kthente nëna duke situar në magje. — Nuk e kam djalën në shtëpi, ka marrë malet e ka dalë kaçak. . .

---

1) lesë e vogël që ndalon hyrjen e sendeve në kadet e ujit të mullirit.

2) tundës.

3) fraksion i jazit ku kthehen ujërat për të mos shkuar në kade.

4) Vendi ku vërtitet penda e mullirit.

— Lërini, moj, shakatë, po thuajini të dalë, se e kam në zemër e do t'i shes zananë.

Unë dëgjoja i mbledhur kruspull si kërmill e rrija hundëvarur sikur më kishte ngrënë derri brumin.

Por asaj jave ngjau në fshat një gjëmë që e la në hije atë që bëra unë. Dikush kishte futur në një torbë kozine maçokun e Tases, ish ngjitur majë kishës dhe kish lidhur torbën në gjuhën e kambanës së madhe.

Atë shamatë dhe rrëmujë kurrë s'e kam dëgjuar. Kam bana gjëmonte si ditën e gjyqit të madh, maçoku hidhej, çirrej e ulërinte si lugat... pa u trembën njerëzit sa u hyri lepuri në bark. U mblodhën ca burra me zemër aty te kisha, ca të tjerë i thirrën vrapit te dhespoti e ca te beu i Kuçit, kur... maçoku dha e dha e plasi! Pa do ti që ma ngjitën mua edhe këtë reng? Sa edhe sot e kësaj dite Dhori i teto Savos, i hollë si cirua, ma nxjerr gjuhën kur e takoj në udhë e më mban mëri se gjoja unë u bëra shkak që erdhi në botë shtatanik, dy muaj para afatit! Mirë thotë fjala: «Më mirë të të dalë syri se nami.»

E kur dëgjova se ma hodhën fajin mua, m'u ngashërye shpirti, buza m'u drodh e ju avita Kolës duke shërëmtirë:

— Dilmë krah, o xhaxhi Kolë, se për kokën e babait unë nuk kam gisht në atë punë.

Zëri më dridhej, lotët më roniteshin palë palë e bryllët e gjunjët i ndjeja si të këputur. Më mori ndër krahe Kola. M'i fshiu lotët me ato pëllëmbët tërë miell dhe më dha zemër duke qeshur.

Tani miqësia jonë u përtëri; veç kur e tokoja Kolën andej nga kadet e ujit, nuk e shihja dot në sy, ikja i turpëruar mënjanë e shkoja i mbushja ujë me bardhakun që e mbante vulosur me një koçan misri. E tani jo me gënjeshtër te jazi a te pellgu, as te pusi i Naqove, por tutje fshatit te çesma e Llëngës, ku s'pije dot me gojë, se të thaheshin buzët e të mpiheshin dhëmbët.

Kur vinte dita e shën Gjinit, më ngrinte Kola një kashtare të madhe dhe m'i varte zile e këmborë sa tundej fshati nga tringëllimat e tyre. Pastaj më sajonte qerre e



karroca me rrota, prej kulpri e spica prej druri. U lyente edhe boshtin me katran që të mos kërcëllinin e të nxirr- nin tym!

Ditë për ditë vinin e shkonin fytyra të reja në mulli. Kush vinte për të bllojtur nje qerre, kush me kalë e më dendur me qese, sipas kamjes e sipas sërës. Kishte nga ata që tregonin ndodhi e histori të vjetra, që më hynin në kokë e më dilnin në ëndërr. Kështu dëgjoja si bëri dyfek Ali Pasha me Sulltanin, si u vra Abidini i Shagut e si u prish asqeri i Xhavitit. Po më shumë më është kalitur një këngë e bukur që e këndonte për inat të Kolës një djalë cipëplatur:

*«Je lulëz e verdhë, dalë nga xheneti,  
s'është me pahir, moj, me të dashur qejfi,  
sapo erdhi vajza, malet vetëtinë,  
gjynah perëndie, kush ja shkopsit gjinë!»*

Ndër netët e majit mblidheshin aty në trarët para mullirit djemtë e rritur të fshatit. Qeshnin e këndonin si të rinj, se zemra u ndillte gaze dhe rinia i shponte për këngë e valle, ashtu si i shpon tagjia mëzat e rinj për të harbuar gërxheve. Unë, dilja jashtë këmbëzbathur, merrja maçokun në prehër dhe ulesha mënjanë pas plepave për të mësuar punët e djalërisë, se — si e thotë edhe fjala — sheh rrushi rrushin dhe skuqet.

Andej matanë lumit nga ai vidhi i madh i Shëngjergjit me degët e përdredhura si çengelë, dilte hëna e lante në argjend plloçat e mullirit dhe currilat e ujit që vërshonin nga penda. Mizëri bilbilash ja thoshin këngës aty rreth nëpër bisqet e plepave, e nipi i vogël i Kolës, që i binte violinës, e hiqte harkun sa ta ngrinte shpirtin peshë e ta hidhte tutje nëpër pyje e vraga ku këndonin të bukurat e dheut. Të tjerë e ngrinin këngën me afsh e vrull rinie:

*O bilbil ta bërë benë:  
në ta gjetsha dot folenë,  
do ta marr ta hedh në lumë,  
se na le çupat pa gjumë.*

. . . . . :

— Ç'janë këto turpe që këndon, bre? — ua priste Kola i habitur. — Ku i keni këngët e trimave!

Djemtë qeshnin dhe i mblidheshin plakut përreth. E merrte fjalën Kola atëhere dhe tregonte ndodhi të lash-ta. E fillonte me kohën e Turqisë, kur luftonin halldupët me Themistokliun, e zgjatte me frëngun që mblidhte njerëzinë angari dhe tundte kokën me dëshpërim kur zinte në gojë vitin e njëzet e katër, kur bejlerët me Zogun e përzunë Nolin.

Kur zhurma e gurëve e ndërronte zërin, qe shenjë se mielli ish mbledhur kapulicë e duhej hequr mënjanë. Atëhere e priste fjalën Kola dhe u kthehej djemve:

— Hajde, merrjani një herë «Ali Pashës» tashti e ikni, se nesër ju pret puna e duhet hequr sopata.

Ngjau një ditë pas ca vjetësh që e gjeta Kolën ndenjnjur mbi një gur të vjetër me kokën ndër duar. Ishte i vrerosur dhe i thelluar në mendime. Kjo ndodhte në ato ditë kur u hap fjala se pllakosi Italia. Fjalën e kisha dëgjuar edhe vetë kur pashë vullnetarët që u nisën për në Durrës të luftojnë të huajin. Shkova ngadalë përpara gurëve të mullirit dhe ngula vështrimin në gushën e portit që rridhte e s'kishte të sosur. Guri vërtitej me sulm e ujërat vërshonin me potere. Asaj dite pamë edhe që erdhën të huajtë. Në fillim u dëgjuan zhurma motorësh e më vonë u dukën aeroplanat e Italisë që silleshin poshtë e lart. Njerëzit në fshat u dëshpëruan, po Kola u jepte zemër:

— Është vakëf ky vendi ynë, ore, kush vjen me dhunë, me turp do ikë.

Më tej na kaluan nëpër fshat ushtarët e huaj me pendë kaposhi në helmetat e të veshur me këmisha të zeza. Njerri nuk doli t'u japë ngjatjetën e sekush i shkoi llozin portës.

Kohët kalonin, moshatarët si unë rriteshin e bënin përpjetë, po edhe Kola s'kishte të tundur nga pleqëria dhe mbahej si një lis i fortë. Kisha mbushur atëhere të gjashtëmbëdhjetat, kur hyra të punoj si çirak në mulli

Dhe ishte pranverë. Aty rrotull mullirit plepat furshullonin lehtë e lehtë me një fëshfërimë që nuk e kapte dot veshi. Shelgjet sapo plasur gjethi i mbanin degët e vogla kthyer tatëpjetë nga barra e atyre vëthëve ngjyrë qiqre që u rrinin kaluar nëpër bisqet. Fusha dukej si e ngjyer me një gjelbërim të thellë. Trëndafilët e egër po çelnin sythet e fjetura e peshqit kërcenin në ujërat e jazit. Në qiell shpeshët cicëronin të shkujdesur në ajrin e vakur. Lumi fryhej e ngrihej shkumë kur ngjitej dielli lart dhe tutje në Moravë nëpër bardhësinë e borës po nxirrte krye gjethi i ahut. Fshati nga larg zbardhonte si një vezë midis pyllit me drurë. Kërcejt e gjatë të karafilëve po ngjiteshin në dritaret e vajzave ku kundërmonte borzilogu.

Diku pas lumit, ku lanin vajzat, ishte një shelg plak me lëkurë të ashpër. Nëpër trungun e tij vareshin tufa myshku. Ujërat aty flinin pas hijeve e merrnin një ngjyrë të thellë si vaj. Më tej, ato kishin atë ngjyrën e çelur të hirës së kulluar. Anës shtratit të lumit shtriheshin lëndinëza të vogla ku mbinin tufa bari. Vija herët aty e laja faqet. Nëpër barin e njomë, qëndiseshin fije marimange, aty-këtu pika vese si thierza prej xhami ndritnin mbi bar. Ulesha atëhere aty pas lumit dhe ngulja vështrimin pas bulëzave të verës që dukeshin si bebe syri e lëshonin vezullime në ngjyrat e ylberit. Dhe unë atëhere isha djalë i ri. Ma kishte ënda të bridhja mezhdave ku rritej bari, t'i bija kryq e tërthor fushës me grunjërat e ngalluara dhe pyllit me lajthishte, të rendja nëpër vrugat anës lumit, ku ujërat ngrinin valëzat e bardha.

Dhe kështu harboja pa u ngopur me shatën në dorë pas lumit e grazhdeve të remës për të mbledhur ujërat që gjarpëronin nga pylli nëpër ara e livadhe e gjer në fshat. Kur vinte mbrëmja, ndiheshin këmborët e kthehej grigja nga kullota; atëhere ndihej kambana e kishës dhe Kola më lëshonte nga puna. Unë dilja një herë pas kro-

jeve të fshatit. Sulinarët ishin plot e ujërat vërshonin të gëzuara. Vinin atëhere vajzat e fshatit me shtambat e gjy-mat ndër duar. E mbanin shaminë e bardhë lidhur mënjanë e gazin në buzë; e jo veç gazi i buzës, po u merrte zjarr nuri i faqeve të kuqe dhe i llërëve të bardha. Më dukej atëhere se aty te kroi ku gurgullonin sulinarët, mbledhesh gjithë gazi i fshatit, më dukej se era e borzilogut frynte e s'kishte të sosur, desha të kisha dyzet palë sy për të shikuar dhe krahë për të fluturuar.

Kështu më mbushej shpirti me gaz.

Dhe ja, atëhere në atë moshë më ra në kokë për një vajzë. Emrin e kishte Afërdita. Sytë i kishte të kulluar si ujërat e krojeve, faqet të kuqe si cipa e pjeshkës dhe gushën të bardhë si mjelmë. Me të ishim rritur dhe kishim lidhur verore, bashkë kishim lojtur burrë e grua fshehur nëpër lisnikët me bar të njomë, në bankat e shkollës kishim ndenjtur bashkë... po tani që u rritëm (pa shkak e pa të sharë) kur shiheshim me sy, nuk flisim me gojë. Dhe më kujtohej ajo kënga:

*Me qershi  
bënja mustaqet,  
tinë skuqnje faqet.  
Jam e bukur theshe,  
të të puthnja deshe  
në faqe, në sy...*

*Pastaj  
sërënditnin nuskat,  
i vinim si krushkat,  
losnim burr' e grua  
dhe më thoshe mua:  
Merremi të dy?*

Tani, kur ndërronte rrugën dhe balli i merrte zjarr, kur kthente kryet mënjanë e mbante hapin ngadalë, kur buzët e kuqe gjak si qip thëllëze i dridheshin si fletët e

trëndafilit... më mbahej fryma dhe më kërcente zemra.  
E shpesh këndoja me vete:

*Fët me sy, fët me qepallë,  
më fute në dhe të gjallë.*

. . . . . :

Shkuan ca muaj dhe ja, një mbrëmje, e hasa jashtë fshatit. U ndodha me shatë në dorë pas ujërave të jazit kur e pashë Afërditën që rrihte të kapë manaren shilege dhe s'e kapte dot. E mëkonte me krodhe buke, po manarja s'desh të shtrohej dhe ikte tutje.

M'u ndez damari i ballit atëhere dhe e mora lumin me një të hedhur. U vërsula pas manarit, e kapa me një frymë dhe e mora në krahë. Qengji ishte i butë dhe i bardhë, po nuk desh të shtrohej. Kështu ishte edhe vajza, po u shtrua. Dhe si u shtrua vajza, lëshova manaren... dhe manarja iku e mori dhenë, po ne s'kishim kohë ta ndiqnim!

Në një natë pa hënë, u ndodhëm me Afërditën aty ndën shelgjet e mullirit. S'kishim gjuhë të flisnim po as këmbë të iknim. Një xixëllonjë doli nga trëndafilat e egër dhe sillej aty rreth, një tjetër ju lëshua dhe e ndoqi pas! Një bilbil ja ngriti këngës aty nëpër degë... edhe një tjetër i shkoi pranë dhe u bënë dy. Edhe ne ishim dy atje nën shelgjet.

Vura dorën në zemër, se m'u duk se po ikte. E m'u bë atëhere një brengë e një dëshirë. Kisha frikë se mos i ikte zemra edhe vajzës! Desha t'i vë dorën në zemër... po, kur ngrita pëllëmbën, bërryli m'u këput... M'u këput bërryli dhe i zura llërën...

E keni parë miloren kur çan shtegun dhe ikën si shigjetë?

Ja, kështu më iku Afërdita me vrull e me të keq e më la si të goditur aty ndën shelgjet.

Po vajza ishte tekanjoze.

Sot iku dhe nesër mbrëma erdhi. Dhe, kur erdhi,

s'kishte të ikur. Më vinte atëhere t'i kisha krahët të gjatë dhe të pushtoja e të puthja gjithë botën.

Vajza më iku në agim, po unë mbeta aty gjer u ngrit dielli. Rrezet e tij s'e çanin dot pyllin me shelgjishta e ujërat e lumit e ndillnin dritën nga rrezet që kalonin sipër e rrëshqitnin tutje për nga vreshtat. Mbi faqen e qetë të ujërave të mëngjezit dukej atëhere si në pasqyrë mulliri me oxhakun që tymoste ngadalë, plepat me pullat e bardha e gjer currilat e argjenda që vërshonin nga penda.

U këput një petale e kuqe nga trëndafilat e puthi ngadalë faqen e ujërave sikur druhej mos i zgjonte. E, sado e lehtë petalja, ujërat përhapën valëza të imta, e dukej atëhere sikur falej e përkundej mulliri, trunget si edhe vetë Kola me sqepar në dorë që më thërriste mua.

Kohët kalonin. Lufta e madhe kishte marrë dheun në botën e tërë që ku lind e perëndon. Edhe vendi ynë s'mbeti prapa. Brana e luftës kaloi e ashpër me të sajat: vrasje, zjarre e prishje anembanë. Tani nër netët e majit, kur veç bilbilat s'deshën të dinë për punë lufte, mbli-dheshin sërish djemtë e fshatit atje para mullirit. Po tani as valle hidhnin e as këngë këndonin. Fjala tani punonte për çetat ndër malet dhe për luftën kundër shkelësit të huaj. Djemtë e fshatit zunë të pakësoheshin gjithmonë e më shumë. Gjer dje i merрте kurbeti, tani iknin malit përpjetë me pushkë në krah e yll në ballë.

Një ditë të diel u dha një çetë partizanësh aty para mullirit. Doli edhe Kola e u dha ngjatjetën, unë i rrija më krah.

Djem të rinj ishin partizanët, armatosur gjer në dhëmbë, syrin pishë e kapelat vënë mënjanë. Komandanti i tyre shtroi fjalë me Kolën dhe e bënë litar të gjatë. Fshati i tërë ish mbledhur atje si ditën e Shënmitrit dhe u gëzohej partizanëve dhe fjalës së tyre.

Kur erdhi koha të largohej, komandanti i tyre u ngrit. i rrahu supin Kolës dhe i tha:

— Ki mendjen, baba Kolë, në ardhhtë beu, daç vetë,

daç me sejmenët, gjë mos u jep; dërgomë zë asaj Morave se ja ndreqim samarë...

Kur dëgjoi këto fjalë, Kola erdhi e u shtang atje pas murit.

— Ki mëndjen, o djalë i Josifit, mos e merr kështu rrëmbyer, se ti akoma i ke dhëmbët me qumësht, s'e di ti, ore, se ç'domethënë bej e sejmen, më pyet mua dhe tët atë, beu të vret e të rrëmben me dorën e tjetrit... e ke dëgjuar atë fjalën? Edhe gomar të bëhet beu, mos e hipë, se të rrëzon!

Kështu e pati frikën Kola, po ndryshe doli puna.

Herë në mal e herë në fushë zu të punonte pushka. Patrullat e italianëve rendnin Devollit e s'u zinin këmbët dhe. Komunat e postat e karabinierëve u fshinë e s'u mbe-ti shenjë. Partizanët hapën kosheret e dhjetarëve dhe be-reqetin ja ndanë fukarasë pesë e pesë. Kështu u shtua edhe puna e mullirit, se tani fukaraja filloi të bluante jo me qese, po me thasë.

Por këto punë që anonin peshën nga fukaraja nuk u erdhën për shtat as bejlerëve e as agallarëve. Nuk vo-noi, dhe çetat e ballit nisën të silleshin si hije nëpër fsha-trat, me bejlerët në krye.

\* \* \*

Qetësinë aty rrotull mullirit e prishi përgjithnjë koha me ngjarjet e saj. Atje para mullirit, në një mbrëmje të zymtë, u bë luftë e u derdh gjak.

Fshati im kishte miq atë ditë, ata djemtë e tij me yll në ballë. Po ja, në mbrëmje u dukën në fshat një sërë ballistë veshur si pojakë. Të dy palët gjer atëhere shiheshin vëngër, po gjer te këmbëza, puna nuk kishte vajtur. Dhe u gjendën të dy palët ballë për ballë atje para mullirit. Ata të ballit rrugën nuk e kishin atje, po nga pushkët që mbanin peshë, dukej që e kishin lëshuar brezin e donin sherr. Nga partizanët u ndodhën atje nja dhjetë djema me pushkë krahut, që, besa po, për punë lufte e trimërie, nuk e hanin bukën kot.

Handwritten blue ink markings, possibly a stamp or signature, located at the bottom of the page.

Fjala solli fjalën dhe biseda u bë e ashpër. Ballistët ishin të shumtë dhe u dukej hunda dyfek. Dëshën t'u hapej udhë e t'u plotësohej dëshira, se besa besën do të përpinin retë.

Atëhere doli Kola me dorë në zemër e ju lut të dy palëve të mos bëjnë dyfek. Po ca ballistë gjuhëprishur i jepnin bukë sherrit.

— Amani, bre burra, dermani, ore djema, dëgjomëni mua, se ja u thinja e di më shumë, qëndroni bre, mjaft me këto fjalë... jo të kuqe, jo të zezë, jo me yll, jo pa yll, jo u lag, jo s'u lag... juve bre ballista, ju them, mjaft, ore, me të shara! Qëndroni bre, si s'keni turp nga thinjat e plakut e nga gratë e fshatit?

Një ballist mustaqemadh e hijerëndë, si ndonjë katallan, ju kthye Kolës:

— Mbylle gojën, ti shtrig, se t'i derdha trutë... .

Ballisti lëshoi një të sharë që Kola s'e kishte ngrënë herë tjetër. Po plaku vazhdonte me lutje e me lot në faqe dhe u duk sikur sherri u platit. E kur zunë të shtrohen gjakrat, ja ku plasi një pushkë andej prapa nga ishin ushtarët e ballit. Plumbi fishkulloi përmbi kokët e partizanëve. Kështu mori zjarr baruti e plasi lufta. Kola ashtu si u ndodh u përmbys atje te praku, mbuloi sytë me pëllëmbë të mos shohë gjëmën.

Gjashtë ballistë mbetën të vrarë atje. Nga partizanët u vra një trim i ri.

Më tej erdhën më nge ata burrat e ballit me gjermanët pas, se vetëm nuk ua mbante. Ishin në turp për atë luftën që e paguan rëndë; kështu e hapën gjyqin atje para mullirit. Doli edhe Kola t'u dëgjonte ngjatjetën, po ata ishin të egër si në istikam dhe e kapën me të ashpër:

— Edhe mullisi na qëlloi me dogra — foli një ballist kapadai që Kola s'ja kishte parë sytë tjetër herë.

— Ku i ke niprit, mor gërxho? — i foli një tjetër.

Kola i shikonte si i çuditur e deshi t'i dëgjonin fjalën, por ata s'i linin radhë:

— Niprit ku i ke, mor matuf? — foli sërish ai i pari.

Atëhere Kola e mblodhi veten:



— Ja, ore, asaj Morave janë, me shokë të zgjedhur si njëri-tjetri, në jeni burra dhe në ju a mban, ngjiti t'i hasni... ju presin si ju ka hije, si krushq e si dhëndurë...

Doli atëhere në krye të ballistëve Fuat beu dhe e mori punën shtruar. E kishte të njohur Kolën dhe ja thoshte mendja plakut se e kish mik.

— Pse, bre Kolë, ke qëlluar me dogra pas krahëve? Pse, ore, nuk shikon troshankat e mullirit, po u ngrite pusi ushtarëve të ballit? Pse ore ke dërguar niprit atij mali e u mban anën kuqalashëve?

U gëlltit i menduar plaku dhe tundi kokën me sytë e hapur sa s'ja kisha parë herë tjetër:

— Kush ka qëlluar, i qëlluar qoftë, o Fuat bej; unë shoh punën time të më shkojë tymi drejt përpjetë e ujët tatëpjetë, nuk më ha malli për thashë e theme e jallan shahitë... U fola ushtarëve të tu mos e ngrenë këmbën si breshka, po nuk më dëgjuan. E në s'më dëgjuan, kush u ka faj? Sa për djemtë që u mbaj anën, ashtu më thotë vizhdani. Doemos fukaranë e dua, se ashtu jam edhe vetë. Fukarasë i mbaj anën, o bej, që bluan me qese, e jo zotërisë sate që bluan me qerre e karvane.

Zu të mahisej puna sa ushtarët e ballit filluan ta qëllojnë Kolën me kondakët e pushkëve. E në kisha atëhere plagë në zemër, e në më dridhej shpirti për gjësendi... këto ishin kujtimet e largme kur isha sjellë keq me Kolën. Kur e pashë që e morën nëpër këmbë (u bu bu, sa turp qenka kur rrahin plakun në sy të njerëzisë), m'u err bota...

Por atëhere pashë trimëri prej djali në zemër prej plakut. Se Kola trupin s'e hante edhe faqen tjetër s'e kthente. Rrëmbeu dastavallë<sup>1)</sup> e listë që kthenim gurët. I madh e shpatullgjerë, me dejet e qafës kërcyer e mavijosur një gisht, ulëriti e qëlloi si në ujë e në ari. E lojti dastavallë me tërsëllëm sa theu e bëri bërrilok duar,

---

1) hu i trashë, njëfarë manivele që shërben për të ngritur gurin e mullirit.

pushkë e ç'gjeti përpara. Kështu bëri, po vdekjen e njohu dhe i priste plumbat nga gjoksi.

Pastaj ngjau gjëma e mënxyra. Që prapa kurrizit, nga dritarja e vogël e mullirit, ballistët ja lëshuan Kolës me batare. Plagët i hëngri të rënda, se plumbat i dolën nga gjoksi, por Kola ishte kockëfortë dhe u mbajt si burrë.

— Më hëngërt që prapa e më vratë kurrizit, o qena të pabesë; turp nga niprit kur të më shohin plagët...

Dhe u mbajt sa zgjodhi vendin aty te pengorja ku kalitte gurët gjithë jetën. Pastaj u shtri duke gulçuar me fytyrën nga lindja.

Atëhere më sëmboi në zemër, dhe më ra çehrja e vdekjes. Lotë të nxeh të valë m'u ronitën faqeve dhe m'u duk se zemra më pushoi.

Dhe mulliri më mbeti mua. Po as e mbajta dhe as më mbante. Se gjithë ujërat e lumit nuk do ta lanin dot gjakun e baba Kolës.

Jam ngritur atëhere në një agim vjeshte dhe me një sërë shokësh ikëm malit nëpër patrullat e gjermanit.

Shokë ishim shumë e ata më hoqën rrugën, se ishim më të pjekur.

Ishim të rinj atëhere, po lufta nuk pyeste rininë tonë.

Kishim (e sekush e dinte si e kish) nga një dhembë të fshehur, po i vumë zemrës gur dhe shkuam të hasim shokët atje lart, në Moravë.

## GAZET DHE HELMET E FSHATIT TIM

Një mëngjez qershori, kur isha i vogël, më zgjuan shumë herët. Unë u grinda dhe u ktheva nga ana tjetër, qava dhe përpoqa këmbët, por nuk ma vunë veshin:

— Ngrehu që ngrehu!

Atëhere bëra sikur u ngrita dhe u futa ndën krevatin e drunjtë, aty ja mora gjumit nga fillimi dhe për shtatë palë qejfe!

E mirë po isha pa fat, se shpejt me gjetën. Dhe këtë radhë s'kisha si shpëtoja. U ngrita.

Më dërgonin me Sekon në selishten me jonxhë që priste t'i vëmë kosën.

— S'është ndonjë pune e madhe, — më thanë — ja, sa t'i ndodhesh kushos atje për ndonjë urdhëratë, sa t'i mbushësh ujë në krua.

Nuk e dija e as ndër mend me shkonte se ajo ditë do të ishte veç të tjerave; se të themi të vërtetën, ngjanë asaj dite ca ndodhira që ja vlen t'i dëgjoni.

Kur ju afruam jonxhës, më doli gjumi fare; freskia e mëngjezit, aroma e grunjërave të ngjallura dhe ai pluhuri i verdhë i junapit<sup>1)</sup> që kundërmonte nëpër fushë, sikur ma kthjelluan ballin. Kaluam arat me thekër që rrethonin jonxhën, hapim lesën në qoshe dhe hymë brenda. Bima hapej hijerëndë si një qilim i gjelbër i spërkatur

---

1) një lloj dru aromatik

me bulëza vese. Kështu mua se si më erdhi e u shtriva nëpër jonxhë, futa kokën pas rrënjëve, nuhata aromën e barit dhe atë erën që nxjerr dheu i lagësht.

Sekua (Elisé e kish nga kumbarja, po Seko e thërrisnim) e gjeti të udhës të më japë një të goditur me bishtin e kosës, e unë, duke u harlisur si ndonjë muez që e shpon tagjia, u vërsula nëpër jonxhë duke kërcyer kokëtatëpjetë me gaz e me të qeshur ashtu si bëjnë kalamajtë.

— Mos, mor viç i palëpirë, mos, more, se do të t'i jap në dorë ata veshë që s'të dëgjojnë...

Kështu më thirri Sekua, po mua ec e më mbajë: gazi më këndonte si bilbil dhe gjaku më ziente si qumësht i porsamjelë.

Sekua u ul nën kumbullat e mezhdës, atje rrahu dhe kaliti kosën me majthin e vogël, i dha edhe një teh me grihën dhe ja nisi punës. Mua më mahnitte ajo zhurma e ëmbël dhe pak si e vrazhdë e kosës, kur pret kërcëjtë dhe i vajta pas një copë herë. Bima që pritej lëshonte një lëng në ngjyrën e livadhit sa e gjelbëroi gjer në mes bishtin e kosës; veç tehu u zbardhëllye e fekste i hollë sa e priste qimen që atje tej. Pastaj e lashë Sekon në punën e tij dhe fillova të sillem rrotull.

Aty afër është kisha e shën Gjergjit e rrethuar me avlli të larta një bojë njeriu. Oborri është i mbushur me pemë dhe rrethuar me plepa të gjatë. Dhe përmbi gjithë pemët, ngrihet atje një qershi e madhe që shoqen s'ja gjen në Devollin e tërë! Pa ato kokrrat e kuqe të qershivë, që ma bënë me sy që në agim, tani ma lojtën mendjen e ma bënë qerthull! Loznin e qeshnin me mua duke u fshehur prapa bisqeve e fletëve, kur rrezet e diellit shkisnin mbi cipën e tyre të njomë duke feksur e llamburitur.

Shkova dhe u kacavira pas avllive. Kisha drojtje të hyja brenda, se jo më kot epitropi e kërcënonte djemërinë:

— Mos hyni në qershitë e kishës, se ju del shën Gjergji me atë shtizën që vrau kuçedrën dhe ju bën copë e trokë!

Po epitropin me psalltërit që i shtroheshin qershisë këmbëkryq dhe e hanin dhe e mblidhnin kur u tekej, shën Gjergjit nuk u bënte gjë, se si duket ishin shokë e ortakë.

Por një palë djem të rritur (ndër ta ishte Sekua dhe Mihali i Gaqove) i hynin dorë qershisë ditën më drekë dhe as u bënte tërr veshi as prej epitropit e as prej shën Gjergjit. Asi kohe ata djem këndonin libra të ndaluara dhe shanin madhërinë e tij mbretin. Për këta soj djemsh foli një ditë dhespoti në kishë pas ungjillit kur nisi predikimin. I quajti të pafe e cipëplatur, tha se janë shokët e satanajt dhe së fundi i quajti demonë të kuq! (Mua më thosh mendja se janë të kuq ngaqë hanë qershitë e kuqe të shën Gjergjit dhe i hyjnë në hak dhespotit).

Plepat rreth kishës frushullonin duke zgatur dhe përkulur hijet e tyre mbi varrezat nën pemët, atje ku çlodhen kockat e gjyshërve me lokallat e stërgjyshërve në prehër. Pashë hajatin e gjatë të kishës atje ku ngrihen dollapët e qirinjve; atje janë radhitur sënduqet me eshtrat e priftërinjve të nxjerra nga dheu tre vjet pas vdekjes, sipas zakonisht; se në tre vjet, prifti (si prift që është) gjendet në dhë i tretur me këmbët shtrirë e trupin përpjetë ashtu si e do e drejta. E m'u kujtua at Simoni. Thoshte fshati se ai ish gjendur i patretur dhe i shtrirë, e gojë e liga flisnin se at Simoni — qoftë larg — (se ndër ta kishte vajtur) na i kishte temjanisur nusët pa radhë dhe ishte mëkatosur netët e pashkës kur kungohen çupat. Atëhere uratës së gjorë ndën damfin e verës do t'i kishte shkarë syri e mendja pas gjive të vashave që i rrihnin petrahilin kur u kavurdiste nëpër hundë ndjesët e mëkatave!

U largova nga avllitë pa bërë gjë; se, si e thotë edhe fjala: «Frika i ruan vreshtat». Nisa të sillem pas mezhdave. Trifili ishte rritur dhe kishte lëshuar ato lulet e tij si rrodhe të buta, me ngjyrë ujëra-ujëra që i afrohen asaj të mjaltit. Nga gjithë anët bimët ishin ndezur dhe përtëritur dhe fusha dukej si një det i gjelbër. Po më shumë ma kish ënda të vështroja arat me grurë kur i ngiste era dhe i përkundte dallgë-dallgë. Dhe po të shtrihesh atëhere dhe të afrosh veshin pas bisqeve të ngallua-

ra, të kënaq e të ledhaton ajo shushurima e ëmbël që del nga fërkimi i mustaqeve të grurit; ashtu të zë syri edhe ca pikëza të imta e të kuqe flakë që lëvizin si me magji nëpër nyjet e kërcejve. Ato janë ca gjallëresa shumë të vogla që gjejnë strehë nëpër kokrat e bukës për-brenda kllasinës.

Kumbullat rënkoin të përkulura nga barra e rëndë e kokrrave të gjelbëra e degët e njoma ishin aq të ngarkuara, sa dukeshin si veshulë rrush të gjatë e të kthyer tatëpjetë si hark. Andej sipër, nga ishin drurët më të dendur, qyqja këndonte e shkujdesur e si pa të keq e më tej e kthente zërin më të çjerrë (ashtu si bën grifsha) sikur i kërcënohej asaj tojës së gjorë që i kishte dhunuar folenë.

Aty afër ndihej gurgullimi i ujit të një burimi. E është aq i ftohët ai gisht uji, sa të bën ta kujtosh me mall ku të jesh e nga të ndodhesh, e jo veç ti e unë, por edhe ai miku atje tej, që i ka shpallur luftë ujit.

Më tej u afrova pas kumbullave, atje në krye të jonxhës, dhe nisa të mbledh rëshirën e tyre. Sekua ma kishte humbur tragën dhe, kur ktheva kokën ta shoh, vura re se nuk dukej gjëkundi; kosën e kishte ngulur në tokë si flamur. U futa pas hijes së një kaçube dhe nisa të bëj saçma me rëshirën që pata mbledhur. Rëshirën e punoja me pëllëmbët dhe pëllëmbëve u ndihja me gjuhën që e kafshoja dhe e ndukja sipas nevojës. Nga puna e thellë ku isha përhumbur, më shkëputi papritur një zë i folur me gjysmë goje dhe si i trembur. Ngrita kokën dhe mbeta. Tre-katër hapa më tej erdhën dy njerëz duke u fshehur me sa mund pas thekërishtes dhe gërshetit të degëve. Ishte Sekua me çupën e vogël të Naqove, Katerinën. Mua as më panë e as kishin mend të më shihnin. Ishin afër e afër dhe Sekua e kish përfshirë çupën pas beli, i përkëdhelte faqet dhe qeshnin ngadalë e të gëzuar. Unë u struka e mbylla sytë, u shukosa e do të doja të bëhem ikër peshku sa të humbja në grashinën e mezhdës. E kruspullova kokën dhe tendosa dejet e zverkut sa mjekra më zuri në kërrthizë; ashtu mbeta si i shastisur. Diçka dëgjoja

dhe kureshtja po më brente. Ngadalë ngrita kokën dhe hapa njërin sy! Ishte e bukur dhe veç të tjerave Katerina. E pinte ujët veç shoqeve, i thosh diellit ja dil ti, ja të dal unë. Syfilxhan e qafëgjatë, gushëbardhë e vetullhollë, buzët i kishte me tul, të kuqe e të lëngshme si ato qershitë e shën Gjergjit që ma lojtën mendjen mua. Dhe e tëra që nga koka e te këmbët ishte e bëshme dhe e ngjeshur me një nur të rrallë.

Befas Sekua u bë i egër, ja hodhi prapa gërshe-tat, e shtrëngoi pas vetes dhe e puthi në buzë sa e la pa frymë!

Dëgjova zërin e vajzës:

— Veç mos më lësh, o Elise, se jam jetime e është gjynah. . .

Sekos i dridhej nofulla, gëlltitej me mundim dhe i mekej goja; vajza rrinte disi e qetë me një palë sy që ndillnin mëshirë, si një mëshqerrë që e ka zënë egjra.

— Rri këtu, — foli Sekua — do vete të marr qershi — dhe u nis për nga kisha. Mua m'u bë sikur po më sulej ndonjë kazan me ujë shkëmbi. Sekua, duke kaluar, sa s'më shkeli, por më pa.

— Ç'bën këtu, more këlysh?

Unë nisa të fërkoj sytë, buza më dridhej dhe ngrita doçkat me shpinë nga balli. Ata të dy folën diçka që nuk ma zu veshi. Si duket e ndjenë që nuk fshihej hosteni në thes. Më folën të ngrihem, por unë u katosha dhe u mblo-dha kruspull. Zëri i Sekos dridhej si i trembur. Katerina dukej si më trime. Më kapi nga sjetullat dhe bëri të më ngrerë. Unë pulita sytë dhe shtrëngova buzët. Pastaj u ulën dhe më morën në mes.

— Shiko, unë Sekon do ta marr burrë, po ti mos i thuaj gjë njeriu, se pastaj na vret babagjyshi juaj e bë-hemi gaz i botës; pa unë do vij përngaherë në shtëpinë tuaj, ty do të të dua veç të tjerëve, pa do të të sjell një anteri të bukur, do të të ndih të nxësh mësimet, por ti veç ta mbash fjalën, se mos të shkasë goja ndonjëherë; Sekua do të të sjellë qershi, mollëdheu, lajthi. . .

— Po të më sjellë edhe një thëllëzë mali!

— Posi, edhe thëllëzë do të sjellë, hë, Seko, do t'i sjellësh djalit thëllëzë?

— Posi, me gjithë kuvli bile, do të bëj një kuvli prej kallami.

Me fjalë dhe përkëdhelje Katerina më mori në prehër. Unë rrija me drojtje dhe fytyrën e mbaja fshehur. Ajo më përkëdhelte sikur më moriste flokët. Nga turpi unë e ndjeja ballin zjarr dhe faqen e kisha mbi gjitë e Katerinës butë si në pupla. Pas qafës dhe mbi kokën e qethur shpesh ndjeja rrëshqitas dorën e Sekos dhe fill atëhere (si për çudi) ndihej zëri i Katerinës që guitte si pëllumbeshë.

Si hëngrëm qershitë që solli Sekua, Katerina iku vjedhurazi duke qeshur dhe kanosur me gisht. Pulpat e bardha i kishite vija-vija nga shenjat e barit ku kishite ndenjtur, flokët i qenë mbushur me polenin e thektrit.

Unë, ca nga sedra e ca nga besa, fjalë nuk nxora. Por edhe Sekua e mbante fjalën si burrë. E kisha krahnë në çdo nevojë dhe fjala nuk më bëhej dy. Bilbila e thëllëza i kisha në kuvli, prazhdën dhe llastikun në kamare, stap prej thane prapa derës, lajthi sa të desha dhe qejfin mal e shkuar malit. Po kjo begatia ime nuk zgjati shumë kohë.

Ishte koha e lëmit atij gushti, kur filluan graria të endin shajakun për burrat, që do të shkonin në kurbet. Kjo ngjiste mot për mot e sa afronte vjeshta e parë. E, se Sekua ishte rritur e bërë goxha burrë, gjyshi ynë që mbante timonin e shtëpisë, bëri emër që t'i gatitin rrobat.

— Nisu edhe ti atij kurbeti, more bir, — i foli Sekos — nisu, ndofta na sjell ndonjë mbarësi e ndofta të vijnë ato mëndtë, që m'i ke majë plepit; por më parë do ta hamë atë dasmën tënde, e ke parë edhe vetë, ajo çupa e Kozmait u rrit e s'e nxe porta. . .

Kështu foli gjyshi dhe qeshi i kënaqur duke fërkuar me pëllëmbën e dorës atë barrë mustaqe gjer te llapa e veshit. Sekua përpëliti sytë, u zverdh e u thartua nga fytyra, mjekra ju drodh si prej etheve të gushtit, po se si pati zemër dhe ja ktheu sy ndër sy:

— Ajo që thua, ore gjysh, është punë që s'bëhet,



martohem, por veç Katerinës së Naqove tjetër nuk marr, as sot e as mot!

Plasi sherri në shtëpi. Plaku mori zjarr dhe e humbi mendjen fare. Thërriste dhe ulërinte me të madhe:

— Jashtëëëë, nxireni jashtë qenë e pabesë, jashtë këlyshnë e pabindur, se do të ngrihem ta vras me dorën time.

Ishte i mirë me ne të vegjëlit gjyshi, po, kur zihej me të mëdhenjtë, bëhej si i prishur menç, ishte zemërgur dhe s'desh t'i bëhej fjala dysh. Emta Olimbi u pikëllua, sa i ra vilania. I hynë graria plakut dhe deshën sikur ta ëmbëlsojnë punën, mos e nxirrte Sekon jashtë, po ku shtrohej ai!

— Jashtëëëë, nxirreni jashtë qenë e pabesë. jashtë të flerë si ay qeni, se mos do t'i fryhet barku a!

Britmat dhe sherrin e shtëpisë i mori vesh fshati i tërë. Asaj nate njeri i gjallë nuk fjeti në shtëpi. Por edhe Sekua nuk i shtrohej fjalës dhe as kish ndër mend t'i ulej plakut:

— Do marr rrugët, — thërriste tërë inat — do iki ku sytë këmbët dhe gjer prapa diellit do vete, po do marr atë që dua vetë. Iku koha e pleqve, martohem unë, jo ay gërxfhua!

Kështu shfrynte Sekua, por mua s'më vinte mirë ta shante gjyshin e me mendje nuk mbaja dot asnjë anë; por, që të na vinte në shtëpi ajo Katerina e bukur e Naqove me atë anterinë time të kuqe, këtë ma desh zemra veç të tjerave.

Gratë u falën ndër gjithë shenjtorët, ndezën qirinj e kandila nëpër kishat, lidhën e zgjidhën djaj edhe magjira, e bënë edhe gjyshin shenjt e i bënë lutje e meta-nira, por bosh që bosh, plaku nuk ulej.

— S'ka ndodhur të urdhërojnë djemtë në strehët tonë; sa është gjallë kjo koskë, — dhe rrihte gjoksin — do të bëhet si thëm unë.

Puna vajti gjer atje sa ju mblodhën gjyshit vërsnikët e tij dhe rrahën ta sjellin në udhë. Kot që kot, nuk u ndezi. Veç Serafimi ja mblodhi në një opingë kur i foli vetullngrysur:

— Ëndrra të liga kam parë, o xha Gjergo, gjer në kreshmët e vogla ke gjak e prishje në shtëpi, shtëpia është e jotja, njeri nuk të përzihet, por vëri gishtin kokës, se gëzohet qoftëlargu; nipi do të ikë nga shtëpia e do bëhet qejfi i hasmit. Nipi i Gjergos dhëndërr brenda! Turp për atë perëndi, turp sa je gjallë zotrote!

U përtyp gjyshi, u gëlltit i menduar dhe psherëtiti thellë me sytë përdhe. Kjo fjalë e fundit sikur e shpoi mu atje ku i dhembte më shumë.

— Po mirë, o Serafim, po ti si më mëson kështu? A të fut unë në shtëpi çupën e Naqove? A nuk kemi qenë në sherr gjithë jetën me derën e tyre?

— Po ca më mirë, mor vëlla, do t'i vëmë plagës bar të mirë, mjaft me hasmëri, nesër-pasnesër do dalim përpara gjyqit të madh, si do ta gjykojë zoti kur përzë nipin nga shtëpia? Pastaj ti ç'ke me shtëpinë e Naqove? Ti merr zogun, nuk merr folenë!

Ra në mendime gjyshi e u tret një javë të tërë pa ngrënë e pa pirë; dy tarkaçe duhan i dogji çibuk pas çibuku. Sekua s'mblidhej në shtëpi as ditë e as natë. Gjyshit po i merrte flakë pisha nga të dy anët. Një mëngjez të diele, si u kthye nga mesha, gjyshi lëshoi pe dhe e thirri Sekon pranë:

— Po unë s'e kisha me tërë mend, more bir, po ti mos e merr për keq, veç ma theve zemrën, o nipçe, mua që akoma i kam pëqinjtë me shurrën tënde. Dhe e ke atë kokën ti, tamam si unë kur isha i ri. Vërtet kështu kam qenë, por pleqve nuk ua bënja fjalën dy; pastaj të rrimë shtrembër dhe të flasëm drejt. Mua më shumë më erdhi keq për atë çupën, q'e paske bërë me llafe, se, për ndryshe, ta këputnja kokën si të zogut dhe ta hidhnja tutje.

Kështu foli gjyshi sa për të folur, po ç'është e drejta u ul.

Unë, atij mëngjezi, kur gazi dhe mirësia qeshën sërisht në shtëpi, u sula me linkth nga shtëpia e Naqove dhe zura të vija rrotull oborrit. E pashë Katerinën te dardha kur po tundte në pëti; ishte zbehur si prej verdhëzë dhe syri i qe këputur. Kur më pa, u vu të bëjë

buzën në gaz, por nuk mundi. Më bëri shenjë t'i afrohem, por unë ju derdha me vrap, si ai qeni kur këput zinxhirin dhe ja lëshova sihariqin. Ajo më rrëmbeu në krahë, më puthi faqet, më shtrëngoi me dashuri dhe më futi në dhomën e saj. Tani faqet i kishin marrë zjarr, sytë e prushtë ju njomën dhe më mbyti me fjalë dhe përkëdhelje. Po më jepte dardhë dhe një lule shpate, kur dera u përplas pas murit me tërsëllëm, sa copëra gëlqereje u përshkënditën nëpër dhomë. Te praku u dha Sekua me flokët e rrëzuar mbi ballë, me këmishën e shkopsitur gjer te lukthi sa i dukej ai gjoksi leshtor; sytë i kishte si të çakëritur. Kur më pa mua me sihariq në dorë, e mori vesh që isha nxituar dhe foli me bujë e me të qeshur sa lojtën xhamet e dritareve:

— Katerina moj!

S'pati as turp cipëplasuri, po e përfshiu Katerinën në sy tim, e ngriti lart, e puthi dhe e shtrëngoi sa i krisën kockat. Ajo desh t'i ikte nga duart se i shkau fustani përmbi ato gjunjët e mbushur e të bardhë qumësht, po ku merрте pykë ai kokëshkëmbi me fjalë e me të butë.

— Po dale, more, po ti u prishe mënç, ç'bën kështu?!

Pastaj me zë të ndërruar:

— S'ke as turp nga yt kushëri.

Unë kisha futur kokën te qoshja dhe nuhatja një erë finje që dilte nga dollapi.

— Po lëshomë, more, — i fliste Katerina — lëshomë të lutem, lëshomë, se do thërres, lëshomë t'u bëfsha kurban, se po vjen nëna.

— Po le të vijë, moj — ja ktheu Sekua — unë s'ju tremba atij që kam atje më bash, pastaj sat ëme do t'i trembem!

Dhe ja buçiti zëri i Sekos sa gjëmoi shtëpia:

— Lenoooooj, Lenooo!»

Xhullira reshti matanë dardhës dhe nëna e Katerinës u dha te dera:

— U bubu, more djalë, po të plasi cipa, more bir, po ç'bën kështu, o të keqen, mos eja kështu në mes të ditës, se do na varësh korminën më qafë...

Po Sekua nuk e la të flasë.

— Hajde, lëri fjalët, Leno, bëj gati perin e kuq të mëndafshhtë, nesër të vjen mëmë Olimbia të sjell nishanë!

\* \* \*

Nuk vonoi dhe në ballkonin e shtëpisë ngritëm bajrakun e dasmës me një mollë të kuqe ngulur majë shtizës. E kush më mbante mua me atë mësalën e bardhë gjer përdhe?

I rashë kryq e tërthor fshatit me plloskën me verë krahëqafë ngarkuar me borzilog dhe i ftova njerëzinë më dasmë. Ca uronin çiftin e ca lëshonin thumba:

— Haj të trashëgohen dhe të rrojë sebepi!

Tutje tëhu ma bënin qejfin edhe mua:

— Gazi t'ju trashëgohet, një herë e me jetë, e me kokën tënde.

Ndonjë shakaxhi i shkrephte urrët larg e larg:

— E fortë kjo vera, ore, si inati i Sekos... si inati i Sekos dhe si palla e Gjergos!..

Unë ngisja çap e jak, mbush e zbraz plloskën. Kur më ra rruga nga Naqot, hyra kapadai drejt e brenda. Një tufë gra qëronin grurin e dasmës dhe këndonin:

*Do t'i bëj babait një dhunë,  
do t'i zbraz hambar me grurë,  
se më dha ku s'desha unë,  
se më dha në njerëz shumë,  
s'i laj dot e s'i ndroj kurrë,  
që të hën' e gjer të shtunë!*

Hyra edhe atje ku ishte Katerina. Shoqet e kishin marrë në mes dhe këndonin. Ishte e bukur si ngahera, por qe veshur me një rrobe të vjetër që t'i binte nur kur të vishej nuse.

Të shtunë mbrëma ardhën aq shumë miq, sa s'i nxinte

shtëpia. Atëhere fqinjët hapën edhe ata portat e na bënë nder, se ua kishim borxh për gaz e për të mirë.

Ka krisur vallja e gazi asaj nate, sa thamë se u shemb shtëpia.

Ishte prerë udha asaj kohe të merrnim për saze Bramkën me gërnetë se më mirë e bënte këtë punë djemëria e fshatit. Nga kjo, ata më pleqtë, i shpërveshnin buzët dhe i binin më të prerë:

— E shikoni djalën e Serafimit, — u fliste im gjysh shokëve — ja, shiko se ç'solli nga kurbeti; e dërguan Argjentinë për para dhe ay solli atë goxha gajdë pa pizgë e me njëzet fletë. Shikoje më qafsh, shikoni Kolen e Savit si e lot atë buzukun me tetë tela, veç ajo i mbeti nga kurbeti.

— Kështu e sollën kohërat, o xha Gjergo, — ja ktheu një tjetër — po sa për Toden e Visarit, s'ke ç'më thua, se atij gërnetën ja la i ati.

Unë, si u hodha një copë herë qosh më qosh e dhomë më dhomë, ndjeva se më digjnin shputat e këmbëve dhe shkova e u struka pranë gjyshit e mbaja vesh fjalët e pleqve. Tundnin kokën me qesëndi e qërtonin punët e të rinjve ata pleqtë e këndit. U vinte maraz që po rridhte uji në të tjera vraga.

— U prish dynjaja, o xha Gjergo, — fliste dikush — tashti po e lënë devolliçen e hedhur çapkënçe dhe vallja na u bë vetë i dytë bark më bark e çupë e djalë:

*Nem një lule, na një lule,  
cingër mingër, më do, të dua. . .*

— Ashtu e më të lumtë goja, — ja kthente im gjysh — ç'pret tashti zotrote! Djemtë më s'bëjnë kryq as të djelë, as të hënë, bota po lidhet me tela e — qoftë larg — edhe lugatin e kanë futur në një kuti që çirret e lebetitet për aman, o zot!

Dhe ja atëhere u ndje një këngë që tej nga dhomat e miqve:

*Kush i ftoi pleqtë në dasmë,  
ay qoftë i mallkuar.  
Që kur vijnë e gjer kur shkojnë,  
ata llafet s'i lëshojnë!*

U panë sy ndër sy pleqtë e qeshën si me pahir. U ngrit im gjysh atëhere dhe i bëri lutje shokërisë:

— As ngrihi, or vëllezër, e t'ja hedhim si qëmoti, se na vunë në turp.

Dhe vallja u nis me këngë në gojë:

*Ç'kishin pjellë ato nëna,  
ato nëna, ato kokona,  
qafëgjat' e kërciholla.  
Kishin pjell' e bërë drëna!*

E loznin vallen pleqtë ngadalë, po me masë, dhe e mbanin zërin për bukuri. Gjyshi hera-herës vinte rrotull, ulej si levend dhe dridhte shaminë e bardhë. U shkëput Sekua atëhere dhe ja mbajti vallen gjyshit. Ju bë qejfi mal plakut dhe u kapardis me kokën lart. Nuk di se si, po vura re se sytë ju mbushën me lot.

Veç e pira dhe rakia nuk shkon ndër anët tona. Vijnë në qejf njerëzit me gaz të zemrës e me këngë e valle, po sa për dolli, nuk i ke gjëkund. Pinë dy-tri kupa sa për urim e shëndet e pastaj e lënë mënjanë. Për këtë duan të na tallin ata malësorët e Moravës:

«E ç'pret prej tyre, thonë, ata janë fusharakë, e dje-  
gin zjarrë me bajgë...»

Pleqtë tregojnë, se e kanë amanet nga gjysh-stër-gjyshët, që të mos pihet raki nër dasma, se dikur kanë ndodhur vrasje në mes të krushqve e janë vrarë e prerë për logori. Dhe prandaj, shpesh, ata më pleqtë e thonë një fjalë gjysmë me shaka:

— Amanet e paçi, ore djema, ashtu si e kemi patur edhe ne, por me Hoçishtin dhe Dardhën druhi krush-

qisë, se ata i pijnë më keq se mokratët, zjerë dy herë,  
pa ujë, me opingë e me havanë e hudhrave.

Të dielën pasdite shkuam të marrim nusen. Gratë  
këndonin sipas radhës:

*Bëj konak e shtro shtëpinë,  
moj gjeraqinë*

. . . . . :

Kumbarja hera-herës vërviste mbi krushqinë nga një  
dorë oriz. Një pogaçe e madhe u thye në oborr të Naqove  
mbi kokën e vëllamës. U rrahën krushqit me tufa bor-  
zilogu dhe u lojt valle, gjersa doli kumbarja me nusen  
pas dore. Gratë sërish ja nisën këngës me hov e me zell:

*Mirë ja bëmë krushkës  
q'i morëm të bijën,  
atë më të mirën.  
çupë gjeraqinën!*

Kur u kthyem, shkuam nga rruga tjetër për të ndë-  
rruar rrugën sipas zakonit; por fill atje ku mernte rruga  
e kishës e duhej vajtur për t'i vënë çiftit kurorë, fill  
atje zu të mahisej puna. Sekua nguli këmbë e nuk desh  
të vinte kurorë. Gratë filluan të shkulin faqet e të rrih-  
të nin pëqinjtë. Gjyshi u egërsua sa i dridheshin dejet e  
faqeve, e ngrysi ballin e ndërroi çehren dhe buza ju poq  
e ju kaltërye. Pa doli edhe krushka Leno e ja vuri së thi-  
rrurës:

— Do ta kthej çupën prapë, nuk e martoj e s'e jap  
në masonët. . .

Me fjalë e me të shara arritëm në shtëpi. Sa hymë  
brenda, u duk në krye të dhomës at Dhimitri me takëmet  
e kurorës. Atje e pa pisk Sekua, se emta Olimbi u bë si  
e prishur menç e sa të pinte helmin. Mua më vinte për

të qeshur me atë Sekon kapadai, që mbante në kokë atë si këmborë argjendi e rrinte i vrejtur sikur i ishin mbytur gjemitë. Kur filloi psalltiri, më kujtohen si sot fjalët e tij:

— Gruaja duhet t'i bindet burrit dhe burri duhet ta dojë gruan.

Pastaj me zë të ngritur me një psallmë basi dhe si me bujë:

— O zot, o zot, si bekoje Isakun dhe Rebekën, beko edhe shërbëtorin tënd Elisé me shërbëtorën tënde Kate-rina, jepu shëndet e lumtëri, bashkohu si një trup e shpirt që të shtohen dhe shumëzohen! Amin!

Të nesërmen në mëngjez, erdhën krushkat me pemë dhe këndonin:

*Si u ngryse, si u gdhive,  
moj bija ime...*

Gratë e shtëpisë këndonin njëfarë kënge që unë asaj kohe i merrja nëpër gojë pa ja ditur rrënjët:

*Në çardhak, moj nuse,  
në çardhak digjet qiriri.  
Shkova, nënë, shkova,  
shkova dhe m'u ndez pëqiri.*

*Mor qiri, more qiri,  
këtë që më bërë ti,  
s'ma ka bërë asnjëri,  
s'ma ka bërë asnjëri!!*

Dasma kaloi shpejt, se ishte koha e misrave e pisku i punës, u lëshua njerëzia nëpër fushë ditë e natë. Gratë tona vinin ré nusen e Sekos në ishte e zonja në magje dhe a i vinte doresh të qeveriste shtëpinë.



Unë asaj kohe isha velur nga të mirat. Gjithë ditën bridhja arave e mbushja ujë për krojet e mezhdave. Nëpër kumbullat me lëng të ëmbël e ngrija limerin orë të tëra. Me shokë bënim rendje hipur mbi gomarët, sepse kishim dëgjuar që gjetkë e gjetkë bëhen rendje të tilla. Kur ishim më të zellshëm për t'u lavdëruar dhe rrahur gjoksin, u mprihnim demave tanë brirët me thikë dhe i vinim të munden duke i dhënë zemër për të fituar basin.

Por kaluan fluturimthi ata muaj të ëmbël dhe ja, po afrohej Shëmitri. Ishte koha kur iknin burrat në kurbet. Kështu ngjiste mot për mot, se toka ishte e pakët e nuk na mbante dot.

Nuk më harrohen kurrë ato ditët e trishtuara të vjesh-tës së lagësht e të vrejtur kur qanin gratë e pëshpëritnin midis tyre:

— Po afrohet dita, moj motrani, po mblidhet lëmshi e do mbetemi si kërcure.

Shajaku ishte sjellë nga dërstilet. Sëpatat e qymyr-xhive ishin kalitur e bërë gati. Pleqve që u vinte doresh puna e nallbanit, i mbathën kafshët e samarit me potkonj. U bëne stela të reja samarëve, i mbushën mirë me thekërishte dhe u ndërruan kaptejtë e litarët.

Natën e fundit e gdhinë i madh e i vogël. Iknin katër meshkuj nga dera jonë. Sekua midis tyre, e kish kurbetin e parë. Katerina mundohej të rrinte e qeshur, po vija re që psherëtinte dhe sytë i kishte të skuqur.

Asaj nate unë rrija afër gjyshit, se ishin mbledhur atje një sërë pleq nga fisi ynë dhe çanin fjalë e kuvende.

Xha Nastua e hapi fjalën e sikur desh ta vinte në sedër tim gjysh:

— Si shumë shpejt e nise nipçen, o xha Gjergo, gjynah nga zoti, ore, një muaj martuar, e lije, ore, dhe këtij dimri!

— Hak ke zotrote, — ja kthente im gjysh — se se-lishta të lëshoi mirë sivjet, por pa më pyet mua që mora vetëm farën? Në hambarin tim bie miu e thyen hurdët! Pastaj me masë çdo gjë, ore Nastu, puna punë e nusja nuse; ja iku viti e motin tjetër këtu e ke Sekon, se pastaj na ngjet si atij që tregojnë.

Dhe qeshi gjyshi me të madhe sa ju dukën ata dhëmbët zinxhir që i kishte si strall gjer në pleqëri.

— A e di, ore Nasto, si i ngjau atij mikut?

Dhe filloi im gjysh të tregonte historinë e atij dhëndrrit të ri që ja hante gjeli qyret.

Unë vëreja tespitë e pleqve dhe mundohesha të numëroj kokrrat e tyre. Njëri i kishte prej qelibari të verdhë, tjetri prej xhami të kuq me xhufkë të zezë, Kola i kish nga bërthamë pjeshke dhe im gjysh të përziera me guaska ulliri.

Kur fjala e pleqve kishte shkuar thellë e më thellë, ja se ku desha edhe unë të hyj pesë para në grosh, si thotë fjala.

— As na trego, ore gjyshi ynë, për ata djemat që thërrisnin sher!, sher!, sher!

Miturakët si mua lojtën vendit duke përpjekur kokët e ndonjëri që ishte me gjumë në sy, fërkoji fytyrën e u gëlltit duke tundur supet:

— Tregona, gjysh, tregona!

Dhe kur e merrte fjalën gjyshi, na i përkëdhelte faqet e njoma me ato duart e tij të ashpëra, po sa të dashura, dhe nuk di se si, por më dukej se nga goja, bashkë me fjalët i kullonte mjaltë e sheqer.

— Qejfin nuk jua prish, por të bëhi të urtë dhe të nxini mirë mathimat e dhaskallit. Hajde, se do t'ju hamë dasmën një javë. Ja, kështu, që thuani ju, çuna, iknin djemëria në kurbetin e parë andej nga Sheheri, hipur mbi këto mushka xanxare tërë vrull e këngë dhe i pyeste njerëzia:

— Për ku kështu, bre kapedanë?

— Sher! Sher! Sher! — ja kthenin ata tërë sulm e brohori. Po, kur ktheheshin atij Sheheri të lodhur e të drobitur nga ethet e moçaleve, të zverdhur e me kokën ulur, i pyesnin gjithë ata fusharakë:

— Që nga vini kështu, bre bir kapedanë?

E ata zvarrë-zvarrë mezi përgjegjeshin me gjysmë goje:

— Nga Sheeee-eeeri...!

Qeshnim të kënaqur dhe të llastuar nga sajdia që na

bënte gjyshi dhe na hapej oreksi për përralla e rrëfenja sa përmbysnim shtëpinë gjer fillonte përsëri.

Teto Evgjenia sikur desh të thyente edhe ajo mërzinë e asaj nate të zymtë; filloi të këndonte një këngë kurbeti. Në ishte këngë a në ishte vaj, nuk e shquaja dot, po, kur mbaroi, fshiu sytë me shaminë e zezë që mbante në kokë.

Vargun e asaj kënge e kujtoj gjithnjë:

*Qofsh e mallkuar, o der' e tim eti.  
Kur ardh bandilli nga kurbeti,  
moj motra, në shtëpi s'më gjeti.  
I hodha shkallët përmbi avlli,  
pashë burrin ku po më rri,  
mbledhur pëllëmbët futur në gji,  
pinte zehër, pinte raki,  
tretur e mbetur si ashkëti.*

Kur u dha ai agim, këndesat dolën nga koteci të lodhur nga kënga e në ballë të shpeshërisë. Silleshin pas mushkave që hanin tagjinë në torbat e dhirta varur në qafë. Unë rrija te praku i portës së oborrit e kafshoja gishatat që mos më roniteshin lotët. Se, kur qajnë gratë duke numëruar ato dertet e dhemkat e kurbetit, në je burrë, shko dhe i mbaj dënesat që të mbytin në grykë.

Yjet e pakëta po shuheshin. Brigjet andej nga Morave po laheshin gjithnjë e më shumë. Kopetë e harabelave u derdhën pas gjerdheve e kopshteve e zhurma e ujërave të remës së mullirit nuk po ndihej më. Oborri nxinte nga gjithë ata burra kokulur që rrinin si të mekur e të menduar. Kalamajtë u silleshin nëpër këmbët e fërkonin faqet e njoma pas gjunjve të baballarëve të veshur me shallvare të shajakta.

Tej nga udha e madhe e fshatit, nga ajo lëndina e bukur me atë emrin e shëmtuar «Lëndina e lotëve» ndiheshin zilet e mushkave, që zbrisnin duke gërvishur kalldrëmin me potkonjtë e posambathur.

Unë isha ngritur dhe rrija pas Sekos. Emta Olimbi ishte verdhur si dyllë e të bardhët e kokërdhokëve të syrit i kishte marrë ngjyrën e qumështit të prerë. Nxori nga gjiri një qese me dizgë mëndafshi të kuq dhe i tregoi Sekos një copë venetik me vërë, të qepur në fund:

— Merre qesen, o shpirt i nënës, — i foli Sekos — merre, o bir, e të më kthehesh shëndoshë, të më bëhesh i mbarë, o bir, e përmbi shokët, ruaju të keqen mos pish ujë kur nxelesh nga puna, të mbulolesh mirë kur të biesh në gjumë.

Sekua e mori emtën për qafe dhe e shtrëngoi me dashuri. Shtrëngonte dhëmbët e rrudhte ballin sa dukej që dhembja e nënës ja digjte shpirtin. Aty pranë rrinte Katerina e zbetë e buzëplasur.

— Motin mos e mbyllsh, o bir i nënës, — fliste emta gjithnjë — e të vish, o kurban nëna; gjer atëhere do na ketë gëzuar zoti me ndonjë djalë... (Katerina uli kokën dhe u bë lulkuq nga fytyra) Motin mos e mbyllsh, o shpirt i nënës, se m'u zbraz shtëpia, të vish, o bir!

Të gjithëve sa nisin ato rrugët e largëta të kurbetit, kështu u thoshin. Kështu u thanë atyre që kishin ardhur, kështu u kishin thënë atyre që mbushën njëzet e kusur vjet e s'po vinin, e po kështu u kishin thënë atyre që s'u kthyen kurrë.

Emta Olimbi e kishte plagën të hapur që s'ju mbyll kurrë. I ati i Sekos pat mbetur në kurbet dhe nga trupi i tij im gjysh kishte sjellë vetëm nofullat. Më kujtohet ajo historia e lemerisur e gjyshit që, kur e tregonte, më dukej se bashkë me fjalët nxirrte edhe shpirtin:

Një mesnate në kurbet, aty në malet e Moresë, në Athos, ishte çarë kamina e madhe e qymyrit. Xhaxhi Tasja, i ati i Sekos, që lëshuar me lopatë të mbulojë flakët e kaminës me kum dhe nuk ishte kthyer më. E pritën asaj nate, e kërkuan të nesërmen, çanë dheun javën e tërë, por xhaxhin nuk e gjetën më. Pas një jave, kur hapën kaminën e madhe dhe nxorën qymyrin e zi, gjetën aty vetëm nofullat e xhaxhit, kusurin e kishte tretur zjarri. Kishte rënë i mjeri brenda në zjarr, kur mundohej të mbulonte flakët dhe ishte bërë shkumb.

Rëndom kurbetlinj kanë mbetur nga ethet nëpër fushat e Sheherit, ca i hëngri vuajtja dhe mundimi i punës së rëndë e pa fitim prej druvari e sharraxhiu, të tjerë lanë kockat nëpër pusitë e hajdutëve të malit. Kockat e tyre dergjen sot e kësaj dite pa shenjë e gjurmë nëpër udhëkryqet atje ku varrosen të huajtë. Ja, edhe sot e kësaj dite ka nëna që betohen me dorë në zemër:

«Për atë që më la kockat aty majë malit!»

Te praku i portës Katerina vuri një kusi me ujë. Atë, sipas zakonit, Sekua duhet ta qëllonte lehtë me këmbë sa të derdhej një dorë ujë. Por, si duket, atij i kishte ardhur shpirti majë hundës. U vërvit dhe i dha një shqelm kuisë sa e përmbysi dhe e fluturoi tutje në sokak. Mushkat kërcyen të trembura dhe ne vegjelia sikur vumë buzën në gaz. Gjyshi u gëlltit e në çip të syrit u mundua të fshehë një lot që ju rrëkëllye nëpër faqe. Qëlloi me bastun kanatën e portës dhe foli:

— Nisuni!

Muarëm rrugën tatëpjetë. Aty te «Lëndina e loteve», në atë mëngjez tetori ishte mbledhur fshati i tërë. Unë kisha marrë sëpatën e Sekos në krah dhe dëgjoja një breshër fjalë e porosira:

— I thuaj, të keqen, tim biri, — i lutej Sekos teto Krisa — i thuaj mos lakmojë pas parasë, se më kanë thënë që është tretur e dobësuar.

Një grua tjetër e hoqi Sekon mënjanë dhe i foli:

— Të ma gjesh Kocin, o t'u bëfsha kurban, ku të jetë e ku mos jetë, të ma gjesh dhe t'i thuash të mbledhë paratë pa derman, se gjer shën Vasilin mbaron pengu i shtëpisë dhe mbetemi pa strehë.

Dhe gjithë fshati e dinte se Koci ishte shkrojtur me kohë në radhën e të humburve në kurbet.

At Dhimitri tërhoqi litarët e kambanave të shën Gjergjit; gra e burra bënë kryqin dhe karvani u nis.

Dukej si një karvan i përmoshëm.

U përshëndoshëm për të fundit herë në mes të vajtimeve të grave. Mua më morën me radhë xhaxhallarët, më puthën e pastaj më mori Sekua në krahë, më puthi faqet e m'i hoqi lehtë veshët:

— Të bëhesh i mbarë ti, këlysh, do të të dërgoj një pllakë me kondil nga kurbeti. Katerinën ta dëgjosh, se i kam lënë fjalë të të ndihë kur të nxësh mësimet.

Katerina rrinte aty pranë, gëlltitej e psherëtinte e ndoshta nuk po dinte si ta përshëndoshë të shoqin. Por ky, i shpejtë e kokëkrisur, s'e bëri të gjatë; e pushtoi në krahë, e shtrëngoi dhe e puthi me zjarr, pastaj e shkundi pas supi:

— Bëhu e fortë, mos ki merak, nuk më gjen gjë e keqe mua.

Dhe iku me vrap prapa karvanit që po zvarritej tej nga ugaret.

— Hajde, — folën rëndë-rëndë ata më pleqtë — kthehemi.

Gratë thyen bisqe shelgjishtash e i bënë tufë-tufë, sipas zakonit, dhe morën rrugën e fshatit duke qarë e duke i dhënë zemër njëra-tjetrës.

Një tufë djem të shkollës nxorën kokët që tej nga lajthishtat, andej nga rridhnin ujërat e lumit.

Po mendohesha si i vogël dhe për hesapin tim.

A do të vinte radha të merrja edhe unë atë rrugën e hidhur të kurbetit?

Nga perëndimi, re të zeza katran po mbulonin qiellin.

## KUR ISHA I VOGËL...

Mbaj mend një ditë vere, kur isha i mitur, m'u duk se s'më vinte më fustaneja e isha rritur për të mbajtur pantallona. Nga kjo e tekura ime, si do ta shihni, doli dhe u thur një histori e tërë.

Për punën e fustanes e çora gurmazin nga të qarat; gjersa nëna preu nga tallaganja e vjetër e babagjyshit një palë pantallona dhe m'i qepi ashtu si i vinte mbarë asaj.

Në mëngjez herët dola jashtë këmbëzbathur e fillova t'u kapardisem vërsnikëve. Por Vani i teto Savos ma theu. Ai u gjeti një cen pantallonave të mia dhe ja dha të qeshurit shokëve:

— Hy, more, s'ke turp, ti i ke pantallonat me vërë përpara!!!

Talljet e tij ma çartën gazin dhe zëri i Vanit m'u bë si i një koneje që më çirrej nga pas.

Se më patën mësuar keq, unë u sula e në shtëpi dhe nisa të përpjek këmbët me potere. Më thanë se vrima më ishte e nevojshme. U munduan të më shtrojnë me fjalë dhe kuvend, por më kot, se mua përkëdheljet më patën bërë sherret sa s'ka më tej. Më premtuan të më japin thana të kuqe e bukë lepurushi, kulloshtër, nga lopa e re dhe një fole prej qyqe... por bosh që bosh, unë drugën time:

— Ja pantallona pa vrimë përpara, ja rashë e vdiqa!  
Më ranë xhindët veç atëhere kur babai rëmoi në një

kamare e nxori më dha nja dhjetë mangërë që e quajti «kollonata». Vlerën e tyre të madhe ma vulosi nëna duke më folur vetullulur:

— Mos i nxir nga praku, bir, se t'i rrëmbejnë shokët, pa kur të rritesh me to do blesh një pendë qe e një kalë me shalë.

Nëna as që u besonte atyre që thosh, por gojën ma mbylli sa unë harrova vrimën e pantallonave dhe nisa të thur e të gërshetoj ëndrra pas pendës së qeve dhe kalit me shalë.

Më zu veshi se babai i kishte gjetur këto mangëre bashkë me Sefe Çobanin, kur kërkonin një haznë andej nga fusha e Pilurit anë Moravës. Në vend të haznës u kishte dalë një poç balte i vjetër me njëzet mangëre brenda. Kishin ndarë këto më dysh dhe i kishin vënë plloçën asaj pune.

«Kollonatat» ishin prej bakri, disi të rrumbullta dhe të shtrembëra, si punuar prej kovaçi.

Çdo ditë ulesha anë vatrës që ndritte si një gur grihe dhe atje i numëroja mangëret dhe kënaqesha së dëgjuari tringëllimën e tyre. Rrija ashtu gjersa bishtat e urëve më përvëlonin gjunjët me avuj dhe jargë të nxehta dhe pastaj shkoja dhe i fshihja në një zgavër muri afër kolibes së qenit. Kur s'kishte njeri afër të më dëgjonte, i flisja Murros:

— Ki mendjen, Murro, se mos m'i vjedhin hajdutët!

Isha i bindur se Murrua i ruante si jo më mirë, se ishte një birko qeni ky që as ujk e as ari s'peshonte; nam-in e kishte marrë në fushë e në mal fyt për fyt me egër-sirat; por këtë e lëmë mënjanë se ka tjetër sërë.

Një ditë guxova e i nxora jashtë kollonatat dhe ja tregova Marko opingarit. Ishte ky një plak i moçëm që kishte ngrënë kurbet të gjatë matanë deteve në Misir. Ditët me diell vinte e ngrohej përpara shtëpisë sonë, ndenjor mbi një tra lisi. Aty mblidheshin vazhdimisht pleqëria e çanin fjalë e kuvende. Markon e mbanin për burrë shumë me mend e më të kënduar se at Gjergon që dinte të shkruajë veç trisahitë. Xha Markua, si i ktheu mbarë e prapë, i gjeti të vyera, por jo se janë flori më tha;



vlejnë se janë para të vjetra, antika nga të Aleksandrit të Madh, që dikur, mijëra vjet më parë, ka luftuar këtej afër nga fusha e Pilurit.

Fjalët që më tha plaku i vulosën ato që më pat thënë nëna dhe shkova i futa përsëri kollonatat në zgavrën dhe s'i lojta më nga vendi.

Nga vendi atëhere s'i lojta, por hataja e kollonatave të mia erdhi pas ca ndodhive që ngjanë asaj kohe.

U hap fjala se iku Zogolli, erdhi Duçja dhe u prish Shqipëria.

Mua s'më hante malli se ikte Zogolli, se fjalë të mira për të kurrë s'pata dëgjuar. Thanë edhe se Zogolli, duke ikur, kishte rrëmbyer edhe thesarët e vendit; ato i rrëmbeu vërtet, po kollonatat e mia shëndoshë e mirë m'i ruante Murrua!

Sa për Duçen që kishte ardhur, e mora zët se të gjithë sa ja zinin emrin në gojë e shanin me rrënjë e degë; pastaj ndër ne, «kokë Duçe», thërrisnin një dhjetar që e kishte kokën sa një shinik. Dhjetari sillej verës nëpër fshat dhe shpesh na i bënte veshët oputë kur guxonim e i rrëmbenin ndonjë kallëp misri që i shkiste nga reznishtat e qerres. Sa për Shqipërinë, po. Më vinte keq që ishte prishur, se më kishte zënë veshi ca fjalë të Marko opingarit kur kishte thënë:

«Jemi të gjithë shqipëtarë, edhe ne, edhe fshati ynë, edhe krahina jonë; fjala Shqipëri rrjedh nga emri i shqiponjës trime që sillet në qiell dhe në majat e maleve!»

Ato që ngjanë me Zogollin, Duçen e Shqipërinë nuk i ndjeva në fillim. Gjithë ditën e diellit bridhja me shokët nëpër fshat që nga mulliri te Shënkolli, nga Shënkolli te lëmenjtë e më tej jo, se gjer atje ishin karakollët e frikës sonë.

Por pas mot-moti një ditë pranvere, m'u ngushtuan kufitë e të bredhurit. Atëhere fillova të ndjej dhe të kuptoj se ç'ndodhte. Isha rreth të dymbëdhjetave.

Karvane ushtarësh të huaj, veshur me këmishë të zeza, i mbytën rrugët e fshatit tim. Ne të vegjëlit dilnim të trembur në oborr dhe çapëlenim sytë me atë hordhi të paparë dhe atë zhurmë të padëgjuar.

Jeta e qetë e fshatit tim m'u duk sikur u prish.

Fillova të shoh gjëra të pandodhura më parë:

Mburrja e fshatit, kopeja e dhenve me ata deshinjtë me këmborë që prinin përpara, nisi të zvogëlohet, fusha e bukës u mbush me istikame, pyllit i vunë sëpatën sa shpeshëria u arratis; në lumin e fshatit, ku shpesh hidhja gëpin e nanurisja ëndrrat e fëmijnisë pas valëve të ujit, tani s'mbeti më as peshk, as bretkosë; por çudia më e madhe që me zor e kuptova, ishte kur vura re se motra ime e madhe rrinte mbyllur brenda. Gazin tim të mbrëmjeve, kur ulej dielli prapa Moravës, tani s'po e ndjeja më... se ndër ato mbrëmjet e zakonshme të fshatit tim kisha një dëshirë të shpirtit. Vija te Kroi i shën Mërisë e rrija aty kur vinin vajzat varg e varg me llërët përveshur, me shtambat ndër duar e gazin në sy e në buzë... E, se kisha një vëlla çapkën gati për martesë, kush e kush të më jepte agulçe e manushaqe...

Tani, Kroi i shën Mërisë me postaf të thyer e me shelgjet përreth pa degë, nxinte nga kazanet e ushtarëve të huaj.

Më vinte pështirë t'i shoh në sy ata të huaj cipëplatur që shkretuan jetën e qetë të fshatit tim.

Veç fytyrën e një oficeri mjekërosh s'kam për ta harruar, kurrë!

Ai ishte burrë i pashëm dhe me sy të kaltër, por nga shpirti katran e hajdut me çizme pat qenë. Herën e parë, ma zu syri një mëngjez të diele në oborrin e kishës. Rrobat i ndritnin nga ca vija si të arta që i silleshin rreth mëngëve dhe qafores; ndër duar mbante një si xham, një si pasqyrë të rrumbullakët dhe me bisht. Kishte hipur shkallët pas mureve të kishës dhe me xhamin kqyrte ca gurë të shkruar ndën kambanoren. Një nga djemtë e fshatit po tregonte se mjekëroshi, të djeshmen, fshinte me furçë gurët ndën mezhnikët e arave, pastaj matte kodrat përreth atje ku ngulte një hu, vinte ushtarët të rrëmojnë dheun. Kishte takuar të gjenin një shigjetë të vjetër që mjekëroshi e kishte rrëmbyer sikur të ishte e artë.

Më tej mjekëroshi shkante portë më portë, si prifti me kusinë, dhe kërkonte antika të vjetra. Në shtëpinë e

Mihollinjve kishte parë një pllakë mermeri, ku qe skalitur një fytyrë njeriu. Pllakën e kishte gjetur në dhé vite të shkuara e reja e Mihos kur hapte një pus. Djali i Mihos s'kishte dashur t'ja jepte pllakën mjekëroshit, por ky, me revole në kokë, i qe kërcënuar:

«Ç'gjen mbi dhe janë tëndet, ç'gjen ndënë dhé i takojnë shtetit, sille këtu, se të pret e zeza. . .»

U duk sheshit dhe e mori vesh i tërë fshati si mjekëroshi italian mblidhte e kërkonte me qiri antika të vjetra. Dhe ja një ditë djalli e solli mjekëroshin te porta jonë; ishte bashkë me Sefe Çobanin. Kur i pashë te porta, m'u bë sikur më kafshoi gjarpëri; zura të kruaja hundën me kurrizin e dorës se ndjeva të keq. Babai u ndodh brenda e shpejt doli këmbëzbathur, u ktheu ngjatjetën me gjysmë zëri dhe i pa si me frikë. Sefe Çobani e mori fjalën dhe i foli babait për kollonatat e mia, i shkeli edhe syrin duke i dhënë të kuptojë se lot paraja. . . Unë, kokulur e me frikë në zemër, u mbështeta pas kalibes së Murros që po lehte me të madhe; më dridhej trupi si prej ethesh dhe kafshoja gishtat me dhëmbë. Vura re se babai hyri brenda sa të mbathte opingat, kur mua diç m'u shkrep në kokë! Mjekëroshi po priste i gëzuar të dilte babai dhe fërkonte duart besëplotë se do t'i shtinte në dorë kollonatat e mia, për të cilat i kishte folur Sefe Çobani.

Nuk e bëra të gjatë, i dhashë një të shtyrë kolibës dhe Murrua u derdh përjashta duke ulëritur si i tërbuar. . .

— Kapi bre, Murroooo!

Dhe vetë i thirra vrapit përjashta se thembrat e këmbëve më arrinin te lugu i qafës prapa.

Ç'u bë atje, pas disa ditësh e mora vesh. Murrua i qe vërvitur mjekëroshit, e kishte përfshirë me tulet, ja kishte ndukur dhe çarë rrobat, se ky s'qe bërë për burrë, po vetëm bërtiste për ndihmë nëpër oborr. Ishte sulur babai pastaj dhe me zor kishte mbledhur qenin. Mjekëroshi ishte bërë për faqe të zezë, buza i qe zbardhur dhe i rridhnin ujë pantallonat!!

Vrapin e asaj dite unë e mbajta në Gembër, një fshat nja një vrap pele larg, te dera e nënës, tek gjyshja.

Si më kërkuan tri ditë me radhë, babai e mori vesh

ku isha dhe erdhi më ndajnatëherë. Ishte gjithë hundë e buzë. Më vuri përpara e m'u kërcënua, po unë, ama, rrija pas kurizit të gjyshes dhe sytë herë nga dera e herë nga dritarja. U shtriva përpara babait dhe u bëra si i prishur menç veç atëhere kur ai më tregoi se «trimërinë» time Murrua e kishte paguar me kokë: koshadhet e këmishëzinjve e kishin vrarë ditën më drekë. Mu frynë sytë nga vaji, sa ndjeva në gojë shijen e athët të lotëve, qava sa më mbytën dënesat.

Babai i tregoi gjyshes se e kishin sjellë poshtë e lart nëpër komanda dhe e kishin trembur dhe kërcënuar gjersa kishte dalë një oficer i thinjur dhe kishte thirrur me inat:

— Kalamandin s'e zë ligji!

Pasdarke, babai erdhi në të mirat. Desh të më kandiste me të mirë:

— Po pse, bre bir, bëhesh kokëshkretë, bindu, bre, kur të flet babai, daç eja vetë, daç tregomë mua ku i ke ato djall mangëre. Mjekëroshi ta fal fajin; për ato të shkreta mangëre në lëngim do bjerë që m'i rëntë rrufeja prapa veshit; më thirri në çadëren e spitalit dhe m'i tha këto.

Kur ai është tuhaf dhe na jep para të bardha për mangëre të zeza, ti pse nuk e do të mirën e shtëpisë?

Kështu më kumtoi babai, por unë gdhë e kokë-mushkë:

— Jo që jo. Kollonatat e mia i njohu Marko opingari që janë antika të vyera; kur të rritem, me to do të ble pendë qe e kalë me shalë!

Babai shkoi të nesërmen e unë mbeta në Gembër në derë të nënës. Bukën me djersë e haja se kullotja kecat. Veç më brente dyshimi se mos m'i gjente njeri kollonatat.

Por ditët shkonin dhe fjala e keqe nuk vinte.

Kaluan nja dy muaj. Një ditë vjeshte erdhi në livadhet e Gembrit një kushëriri im të më takojë. E pashë nga larg tek afrohej kokulur dhe i vrerosur. Ndjeva se kishin fluturuar kollonatat e mia. Por jo me aq. Hataja kishte qenë e rëndë.

Hakmarrja e mjekëroshit ishte e egër. Ai jo më kot

e kishte lodhur mendjen gjithë kohën që mbante tulet me dorë.

Kishin kontrolluar shtëpinë se gjoja strehonim partizanë. Kishin përmbysur dhe bërë lesh e li kthina e mure, qilarë e kaliben e qenit, gjersa gjetën mangëret e mia.

M'u rronitën lotët në hijen e një kullumbrie.

Por tani e ndjeja veten më të rritur, lotët nuk më shkonin më.

E ngrita ballin lart. Gjaku më kishte hipur në kokë dhe, si prej vetiu, dhëmbë e grushte i ndjeva të shtrënguar.

## TETO LIMIADHA

Aty nga pranvera e dyzet e dysë, dilja kodrave të fshatit e vështroja fushat përreth: ca karvane të huaja, të gjelbëra: si zhabjaku dhe të armatosura rëndë, zvarriteshin me turp dhe përtesë për nga lindja. Kaptuan Moravën e Gramozin dhe me frikë e drojtje i afroheshin Kosturit ku ende ndjehej lufta. Nga radhët e gjata të ushtarëve — kundër zakonisht të tyre — nuk dilte as zë, as këngë. Dukej një ushtri e mërzitur dhe e rraskapitur, e kalbur me vite në llogore ku i qe ngrënë shpirti e fryrë koka nga mërzitja e vuajtja.

Në një nga këto ditë (mbaj mend ishte e diel) më dërgoi im gjysh në kishë të ndez një qiri në vend të tij se atij nuk i punonte as dora e as këmba.

Kur ju afrova Shëngjergjit, dëgjova zërin bas të at Dhimitrit që psallte me të madhe:

«Për lëmë të mbarë, rrafshërim të pemëve të dheut dhe për kohëra paqe, le t'i lutemi zotit!»

Për lëmë të mbarë lutej urata, se hambarët ishin zbrazur. Edhe për paqe e ngrinte lutjen prifti i gjorë; por paqja kishte marrë tatëpjetën dhe nuk dukej të mbahej gjëkund!

Kur ju afrova portës së madhe të kishës, më goditi era e qirinjeve të djegur dhe e temjanit; në atë çast më erdhi si vështirë të hyja brenda dhe m'u shkrep të kthehem prapë.

«Fusha po i shtrohet pranverës, mendova, topi po kërcet poshtë e përpjetë. Në ka gjë për të parë, po ka sot... a s'u bie kryq e tërthor arave?»

Kështu bëra dhe u nisa tatëpjetë.

Kur dielli u ngrit më lart, aty-këtu filluan të ngrihen nëpër fushë drejt qiellit ca si pupla të bardha në formë rrodhe me fije të imta që dalin nga njëfarë bime. Ish shenjë se vesa ishte terur dhe dielli filloi të përcëllojë.

Atëhere ktheva kryet pas paketave të fushës. Udhë e madhe ziente nga karvanet e italianëve të mërzhitur. Marshonin për nga lindja, ndën vështrimin e fshatarëve që i shihnin me urrejtje.

Në rrugicat e ngushta pas mezhdave me manaferra kalonin si me frikë ca karvane të tjera. Ishin gra, fëmijë e pleq të mykës, që flisnin një gjuhë të huaj. Po bëheshin javë të tëra që këta karvane të mjeruarish po shtoheshin gjithë e më shumë. Ishin grekët e uritur, që i huaji mundohesh t'i vdesë me uri. Shpeshherë i pata vështruar në këto ditë: shumica ishin gra me fëmijë në krah dhe aty-këtu i ndiqte nga pas ndonjë plak i kërrusur. Me torba e thasë ndër duar rendnin fshat më fshat e portë më portë duke kërkuar lëmoshë një copë bukë. Kur merrnin rrugën e kthimit, nuk më kishte zënë syri të kishte ndonjë grua të pangarkuar. Por ja, të nesërmen karvane të tjera, më të uritur e më të shumtë, kalonin përsëri vijat e vjetra të kufirit dhe hynin thellë Toskërisë e gjer në det. I mbante shpresa, por edhe këtej lufta kishte bërë të sajën, fshatrat ishin prishur, grabitur e përvëlur nga ushtarët e Duçës.

Por me gjithë këto, vendasit i ndihmuan fqinjët me aq sa mundeshin.

Ndër këto ditë pranvere, kur lufta ziente në Ballkanin e tërë, na erdhën në fshat gjithë burrat e mbetur në kurbet poshtë e lart Moresë. E jo vetëm burrat e punës, por edhe farë e fis ikur e martuar prej kohe matanë kufirit, tani u kthyen në vendlindje.

Sa e sa herë në këto ditë m'u kujtua teto Limiadha. Se, që ta dini edhe ju, kisha një teto Limiadhë të humbur asaj Moreje, që as unë e as babai nuk e kishim parë

ndonjëherë. Puna e saj i kishte rrënjët të thella dhe unë e dija veç nga goja e gjyshit që ma tregonte punën e teto Limiadhës kur unë ngulja këmbë e kërkoja përrallë sa të më vinte gjumi.

— «Kur isha djalë i ri — tregonte gjyshi — kisha një motër fill të vetme me emrin Limiadhë. Nëna e mbante me pekulë, se ishte femër e vetme në një sërë vëllezër. E sado të rritur me kujdese, kur ardhni dita, Limiadhë na e bëri njollën dhe turpin më të madh: iku një natë nga shtëpia dhe u martua me një grek nga Kosturi, që sillej fshatrave duke shitur ikona. Ne e mallkuam se nuk na arrinte dora t'i presim kokën... dhe që atëhere s'ja dimë as fillin e as tragën...»

— «Po pse e mallëkuat, o gjysh?

— Po e mallkuam, o bir, se iku pa pyetur!

— Po, po ta kapnit, do t'ja prisnit kokën?

— Do t'ja prisnim, se na turpëroi.

— Po në ardh të ndonjëherë, do t'ja presësh kokën?

— ...Tashti edhe nuk ja pres, po një dru do t'i heq.»

Unë trapitja pas teto Limiadhës që e rrihte gjyshi dhe dëgjoja edhe shpjegime të tjera, por me gjumë në sy se koka më rëndohej dhe goja më hapej sa një kamare.

Ja në këto ditë më kujtohej më fort teto Limiadhë; se një ndjenjë e çuditshme — ndoshta e lidhur me rrethanat e kohës — më thoshte se do të ngjallet teto Limiadhë ose ndonjë nga njerëzit e saj. E ndoshta prandaj në ato ditë lufte, dilja fushës nga vinin grekët e uritur dhe i shihja në sy gjithë gratë dhe plakat e huaja.

Asaj dite, kur kisha ndenjtur atje pas kodrës, mbi lumë, hija ime ishte veç dy pllaze e gjatë e unë s'kisha ndër mend të kthehesha në fshat.

Tutje nga Kosturi lufta kërciste gjithnjë. Dëgjohe-shin motora që ulërinin si të tërbuar, zhgarkoheshin bomba nga qielli e dukej sikur toka andej kishte marrë zjarr.

Zbrita nga kodra e rashë t'i pres udhën një karvani që u duk tutje nga ugaret.

Koha ish gjithnjë e kthjellët, fusha po ndizej nga ngjyra e bimëve e me gjithë këto, një trishtim pushtonte fushat anembanë. Krismat e topave dhe era e rëndë e



barutit ndiheshin nga çdo anë. Njëpër disa zabele, shiheshin ledhe llogoresh e atje kundërmonte era e rëndë e ushtarëve të vdekur, që egërsirat e natës nuk i linin në paqe.

Ku ishte gjendur ai qiell i kulluar, ajo fushë e stolisur që qëndisej orë e çast dhe pastaj ajo skëterrë lufte që po mbytte botën anëmbanë!

Duke zbritur tatëpjetë, hasa Tefon e Coles që po lëronte poshtë kodrinës. I kish vidhosur damalugut një çallestër përpara se hapte lëndinë. Toka çahet me disa kërsëllima të buta kur këputeshin rrënjët e barit, që shtriheshin si jastëkë e fshihnin si me drojtje faqen e gjelbër pas patozit të lagësht. Marimangat rendnin njëpër plisat duke lëshuar fije të holla. Ishte shenja se toka kishte vlagë e priste farën.

Kur dola më rrugë, karvani i huaj ende s'kishte arrihur. Ata ecnin ngadalë, të lodhur e të drobitur, sikur sillnin pas urinë dhe vuajtjen. M'u desh të bëj më tutje e shkova i hasa në një tumbë lisash që ngrihej në mes të fushës. Ndjeva të mbërthyer mbi mua qindra sy he-tues që më vështronin miqësisht, sikur ndillnin mëshirën. Sy të zinj, të venitur, sy grash të lodhura me fytyra të tretura me ato hundët e hequra e të rrepta që u zbrisnin drejt nga balli. Në krahë e në shpinë mbanin fëmijë të nemitur nga frika e nga uria, syzinj edhe ata e flokëpis, me fytyra të buta, të bardha.

U përgjegja për sa më pyetën ashtu si dija e si munda, ca me dorë e ca me gojë. Flisnin për urinë si për një famë të shëmtuar që po u rrëmbente ditë për ditë jetën e foshnjave.

«Pina, qe mono pina!»<sup>1</sup>

Këto fjalë i përsëritnin gjithnjë, me ngulm dhe me trishtim si për të nxjerrë kuptimin e tyre më të thellë e më të hidhur. Këtë fjalë të nëmur e mbajnë mend edhe sot e kësaj dite ndër anët tona.

Veç më erdhi disi e papritur kur dëgjova fëmijët që flisnin lirisht gjuhën e tyre!

---

1) Uri dhe vetëm uri (gr.)

M'u duk sikur më sëmboi në zemër, kur dëgjova zërat e mekur të fëmijëve, që kërkonin bukë, e nënëgjorë bënë sikur nuk dëgjonin e druheshin t'i shihnin në sy.

U tregova rrugën e fshatit, se ashtu më binte të bëj dhe ato u nisën duke më uruar.

Unë fillova të sillem pas mezhdave, kur më zuri syri njerëz të tjerë që kishin marrë rrugën e fshatit dhe po vinin tëhu. Dallova një plakë hipur mbi një kalë dhe tri vajza që i vinin pas. Në kalë dukej e ngarkuar edhe një maqinë për të qepur.

«Do të jenë grekë, më tha mendja, që vijnë të fitojnë bukën me punë». Dhe ashtu ishin vërtet.

Kur mu afruan disa hapa, diçka folën në gjuhën e tyre. Më shkoi syri pas vajzave, se ishin të bukura.

Plaka dukej shumë e shkuar nga mosha, por e mbajtur mirë. Dhe plaka më foli me një shqipe të thyer:

— More, biro, pa hajde këtu!

**Shkova.**

A nuk më thua, a rron Nasja e Dones në këtë fshat?

— Rron, moj, rron, si lis i fortë është, po ku e njeh ti Nasen e Dones?

Kështu ju përgjegja unë, por mendja më punoi shpejt si i ri që isha:

— O bobo, kjo do të jetë teto Limiadha!

Kur ngrita sytë, balli më kishte marrë zjarr. Plaka po qante duke zbritur kalin. Dhe ashtu si po rrija i shastisur në mes të rrugës, ajo m'i këndoi sytë (gjallë si të gjyshit i kam), pastaj më pushtoi dhe më puthi se fisi e gjaku nuk bëhen ujë.

Edhe unë u ngashëreva dhe lotët m'u ronitën palë-palë. Dhe sa çudi! Ato vajzat e reja i kisha kushërira.

\* \* \*

Na janë mbledhur miq atëhere nga ishin e nga s'ishin, e kemi bërë gaz sikur martohej teto Limiadha. Por më tej bëmë dasmë të vërtetë, se të tri vajzat u martuan në fshat e aty janë sot e kësaj dite.

Sa për teto Limiadhën, ajo vdiq asaj vjeshte kur filluan shirat e tetorit.

«Prindi nuk i dha uratë, njeri nuk i këndoi:

*Ku fute këmbët,  
më të rënçin dhëmbët...*

pa dheu i huaj nuk e mbante brenda».

Kështu e shpjegoi im gjysh vdekjen e saj në tokën ku lindi...

## I HANDAKOSURI

Po binte borë në atë prak dimri. Po frynte veriu anembanë Shqipërisë. Pyjet oshëtinin me tërsëllëm, akulli po mbulonte lumenjtë, burgjet ishin mbushur plot, zemrat e njerëzve ishin ligështuar e misri po shtrenjtohej.

Një bajraktar, që mbiu si krimb nga fermanet e sulltanëve të tretur, po përgatitte kurorën në Tiranë.

Në këtë kohë, në një katund të largët të këtij vendi të ashpër, po merrte fill ngjarja që po tregojmë.

\* \* \*

I zyrtë dhe buzëplasar Kolja e Stefanit po i afrohej lëndinës së nëmur. Para tij ishin mbledhur shokët, prapa i rrinin, me radhë, nëna me shami të zezë, babai sakat, motra e vogël e nusja e re. Ai u ul në rrënjët e një ftoi dhe i hodhi sytë turmës që ishte ngjeshur aty rreth: grave që qanin, burrave që rrinin kokulur, pleqve të kërrusur, fëmijëve çehrevrarë, mushkave të ngarkuara me levenxe e sëpata.

Po e përpinte kurbeti forcën dhe bukurinë e fshatit; do të iknin larg djem të njomë dhjetë-dymbëdhjetë vjeç si oqiçë të këputur nga sisa e nënës. Do të shkonin tutje djem të rritur, do të largoheshin dhëndurë të sapomartuar, do të merrnin rrugët burra e pleq të ngarkuar me lecka

e me halle. Po ikte në mërgim Kolja i Stefanit, ai djalë kapedan e shpatullgjerë që e mbante kapelen mbi sy, po ikte bilbili i fshatit, ai që këndonte me shkak e pa shkak, i ngrënë dhe i pangrënë, ai që hidhte valle lëmenjve, gër-xheve e arave. Tani syri i tij ishte i përlotur dhe zemra i dridhej.

Një muaj kish që Kolja ishte martuar me Marinën e Ligorëve. Ish martuar duke e rrëmbyer vajzën e tij e s'i qe bërë vonë se tallej fshati a se shkulte faqet graria. E pa mbushur javën me nusen në shtëpi, e kishte hequr i ati mënjanë:

— Kole, o bir, në hambarin tonë bie miu e thyen kokën, mbetëm pa bukë e pa katandi; unë e di që ti nuk e përfill fjalën e pleqve, po veç me sevda, o djalë, nuk mbahet shpirti. Duhet bukë. Mua nuk më bën dora e këmba. Të solla në jetë, të rrita e të bëra burrë; tashti këtu është sëpata dhe atje tej në Mal të Shenjtë<sup>1)</sup> është kurbeti, ku venë shokët.

— Po s'mund të gjej ndonjë punë këtej, o baba?

— Pse më pyet, or bir? Ti e di më mirë, si ka ardhur kona, do nisim të hamë njëri-tjetrin. Më çërit në zemër, o bir, më duket sikur të përzë nga shtëpia, po ti nuk je as i pari, as i dyti. . . Pas nja dy muajsh do nisen shokët; është e mira të gatitesh edhe ti. . .

Kësaj rruge Kolja nuk mund t'i bënte bisht. Ku ish puna për gazin e zemrës, ai nuk përkulej e as bëhej merak se tallej fshati, po të qëndronte duarkryq në shtëpi, krenaria e tij nuk e linte.

E, ja tani, ishte shtruar mbi ledh sa të mblidheshin gjithë mërgimtarët; rrinte atje me sytë hedhur larg në hapësirë, me vetulla të ulura, i heshtur e i zverdhur si meit. Pranë i rrinte nëna, babai, motra e, ndën këmbë, Marina. Nusja e re një frymë e zbrazte me tri psherëtima që ndiqnin njëra-tjetrën. Po e shihnin buzëplatur, i për-kinin dorën, fshinin lotët e përkëdhelnin ëndrrën e kthimit.

Tej, nga fundi i lëndinës, nuse të përlotura, gra me shami të zeza, këndonin a vajtonin një këngë me zë të ngashëryer, me buzë të dredhura:

*Ky dimri sivjetmë me shumë dëborë...  
A s'i fol' tët biri, se kërkon të shkojë;  
s'di në jam me barrë, s'di në jam beronjë,  
a s'i fol tët biri, se kërkon të shkojë.  
Qiraxhia ardhë, zunë po ngarkojnë,  
a s'i fol tët biri, se kërkon të shkonjë.  
S'i dhashë një mollë, s'i thash' udha mbarë,  
tri dit' e tri net me lot ç'e kam qarë.  
Ne deriçk' e kishës të ma bëni varrë,  
kur të vij' bandilli, të shkoj' duke qarë.*

Teto Vana ju qas Koles duke i lëmuar supin dhe ju lut me dorë në zemër:

— Kurban t'u bëfsha, të kam dhënë sisë, o të keqen, Tilin të ma kesh kujdes; e ka të vogël nëna, të ma mbash pranë dritën e syve, o bir...

Tetua desh të fliste akoma, po lotët ja prenë zërin dhe u zhgreh në vaj. Koles i dridhej buza dhe Tilit të vogël, trembëdhjetë vjeç, i qe bërë fytyra gur, nga dredhja e hatashme e zemrës.

— Mos ki merak, teto Vanë, do bëj si më the, ma lërë mua djalin...

Kambana e kishës së shën Gjergjit tingëlloit nxituar dhe njerëzit u ngritën. Dëbora u bë më e dendur, era rënkonte nëpër degët e thata, ujërat e lumit po pikseshin. Nëpër lot e përqaftime, nëpër vaje e lebetitje, u ndanë.

— Bëj kryqin për trininë e shenjtë, o bir — i tha Koles e ëma.

Po djali, kryqin e parë e bëri të plotë, dy të tjerët i ngatërroi shpejt e nxituar.

— Mirë u pafshim, baba! Do kthehem shpejt.

Kështu i foli Kolja të atit dhe i rrahu supin. Po plakut ju pre zëri në grykë, goja ju shtrembërua dhe, kur djali i tha për së dyti «mirë u pafshim»! plaku ngriti bas-tunin nga qielli dhe ja ktheu me zë të mekur!

— Atje lart, o bir!

Karvani u nis. Kolja me Tilin dhe me qenin pas po iknin në krye të shokëve. Dhëndrrit të ri i qe mbledhur

zemra shuk. Po shuheshin ëndrrat e tij për jetë e lumturi, faqet e mbushura të Marinës s'do t'i puthte për shumë vjet, duart e përgjëruara të nënës nuk do të kujdeseshin më për të, sytë e menduar të babait nuk do t'i shihte kurrë; ngadalë fshati i tij po fshihej prapa kodrave. Po çelaj para tij një jetë e panjohur, një jetë plot mundime e vuajtje, një jetë prej skllavi qymyrxhi, një jetë me helme e pa gëzime, jetë në mes pyjesh ku s'ka veçse meshkuj njerëz e meshkuj bagëti; po shkante në Malin e Shenjtë, në malin e murgjve, në shpellat e ashkëtinjve, në mes të ungjijve e dhjatave të tymosura, në mes litanirave pa krye e pa fund; po ikte në dhe të huaj robi i nevojës me shokë pas dhe i ngarkuar me lecka, me brenga e mjerime. Po hapeshin boshllëqe në shpirtrat, po hapeshin varre në zemrat, po u shtrohej udha mandatave të zeza.

Dhe vargu i këngës së grave i vërtitej Koles në kokë:

*S'di në jam me barrë, s'di në jam beronjë,  
a s'i fol tët biri, se kërkon të shkojë».*

Pas tri orë udhe, karvani arriti në kufi. Rojet u dolën më rrugë dhe u kërkuan «të shkrojturat». Kolja nxori pashaportën dhe ja lëshoi në dorë një kapteri. Ky e rrotulloi nëpër dorë dhe zu ta shihte së prapi:

— Si e ke emrin?

— Ja, lexoje, atje është shkruar...

— Jo, jo, këtu nuk është shkruar emri yt, — ja ktheu kapteri — këtu është shkruar emri i njëzet koronave... hajde tundu.

— Prej meje nuk nxjerr as ovullin e të vdekurit, sikur ta bësh dhëmbin sa të dërrit — ja priti Kolja dhe u largua.

Kapteri u thartua dhe shkoi ndër të tjerët.

Si kaluan kufirin, mërgimtarët morën malet përperjetë. Iknin nxituar, pa folur, të heshtur e mendjemarrë. Heraherës kthenin sytë nga Morava që gjithmonë e më shumë

po humbte nëpër mjegull. Atëhere psherëtinin me gojën gjysmë çelur dhe bënin kryq.

— O zot, bëna rrugën e mbarë!

Dhe karvani i kurbetlinjve u zvarit ditë e net nëpër lugina e gryka malesh, nëpër hane e katunde, nëpër monopate e vraga të rrahura nga gjysh-stërgjyshërit.

Pas njëzet ditësh, arritën në Malin e Shenjtë. Një grup murgjërish dhe korofillakësh i vështruan mirë e mirë mos kishin ndonjë grua e, për siguri, u shkopsitën pantallonat çunakëve që nuk kishin mustaqe. Shqyrtuan me kujdes gjininë e një maçoku, hetuan me vërejtje Balon e Koles dhe nxorën femra katër zoga me gjithë lafshën e tyre tepër të gjatë. U mbajtën pulat, u kthyen prapsht një mushkë femër dhe, pasi u treguan rregullat e vendit, i lejuan të kalojnë.

Koles aty i vajti syri pas një pirlgu shumë të lartë. Pyeti, dhe usta Kosta i shpjegoi se shumë vjet të shkuar caresha e Sërbisë kishte derdhur para për ngritjen e manastirit Himandër. Kur nuk e lejuan të hyjë për të shikuar manastirin, ajo urdhëroi e ngriti atë pirlg. Pastaj prej majës së tij mundi ta shohë manastirin prej së largu.

Kur arritën në pyllin e punës, usta Kostës i doli përpara një igumen mjekërgjatë. Të dy u morën vesh dhe ranë në ujdi për punën dhe pagesën. Pastaj ndërtuan konakun me gardh anës e teneqe sipër, zgjodhën usta Kostën për kryetar dhe menjëherë filluan nga puna.

Që ditën e parë Kolja kishte pranë Tilin e vogël dhe qenin e shtëpisë. Djalli i mitur, i parratur nga jeta, e shihte në sy.

— Koli! Do ujë të ftohtë?

— Jo, nuk dua, do vemi të dy te burimi.

— Koli, do ullinj?

— Mblidhi e haji vetë.

— Koli! Sa do ta kem hesapin unë?

— Nuk e di, mor këlysh i Koles, po sipas fitimit, do marrësh edhe ti.

— Po unë dua të marr shumë, se shumë na duhen, nënës i mbaron misri që në dhjetor e, po mos dërgoj unë, si do bëjë nëna me motrat?



Ishin në këto fjalë, kur u afrua atje një murg me raso të zezë gjer ndër këmbë, me ca faqe si të palosura, me një dell të ngritur në mes të ballit. Kamillafin e kishte të shkurtër dhe të ngjeshur në kokë.

— Puna e mbarë, o djema!

— Mirë se erdhe, uratë...

— Unë nuk jam prift, jam murg, më quajnë Fillothe dhe jam miku juaj; lutem lëreni pak punën dhe dëgjoni fjalën e zotit.

Ai nxori nga rasia një libër të mbushur me pika dylli dhe filloi të predikojë:

— Të pasurit u varfëruan dhe u turpëruan, por ata që i besojnë zotit nuk varfërohen kurrë. Me sa hyn deveja në veshin e gjilpërës, aqë do të hyjë edhe i pasuri në parajsë, o djema! Jeni mëkatarë si të bijt e Adamit, por ktheni fytyrën tuaj drejt zotit dhe do ta keni pranë gjithnjë. Shpëtojeni shpirtin o njerëz, se me të vërtetë, me të vërtetë po ju them juve: vjen dita e gjyqit të madh, kur të vdekurit do ngrihen nga varret, kambanat e qiellit do buçasin mbi botë...

— Ç'kërkon prej meje, o i uruar? — ja priti Kolja.

— Bëhu murg, o djalë, je akoma i ri dhe shpirti nuk të është mëkatosur shumë...

— Po ne nuk kemi ardhur këtu të bëhemi murgjër, kemi ardhur të punojmë dhe të mbajmë me nder familjet tona.

— Edhe unë kështu kam ardhur nga malet e Shqipërisë, po është gjynah të çalltisësh për trupin prej balte që do të vdesë dhe të lësh mënjane shpirtin e pavdekur.

— Po njerëzit që kemi në shtëpi? I harrove ata?

— Zoti ka menduar edhe për shpeshët e qiellit...

— Më duket sikur nuk je me këmbët përtokë, kallogjer... zoti është shumë larg nga fshati ynë dhe shumë rrallë na kujton. Ky çuni i vogël ka familje, unë kam grua, kam...

— Mos, mos... — bërtiti murgu — mos zërë në gojën bijën e Evës në këtë vend të shenjtë.

U kthye nga lindja, ra në gjunjë dhe filloi të falet:

— Pater imon o endis uranis, agjios titos, to onomasu eltheto i vasuliasu... 1)

Kolja lëshoi sëpatën përtokë:

— Ç'thua ashtu, gjeronda? Pse nuk falesh shqip?

Fillotheu, si mbaroi lutjen, u kthye sërish:

— Vetëm në këtë gjuhë dëgjon zoti, o i krishter, po nuk e mësove gjuhën e vendit, nuk hyn dot në mbretërinë e qiellit. E, sa për të bijën e Evës, atë mos e kujto më, ajo është shok me djallin, ajo nxori Adamin nga parajsa, ajo të ysht e të shpie në mëkatë... .

— Po nuk më thua, Fillothe, a e di ti se Krishti ka thënë: «Bashkohuni e shtohuni!»

Murgu u vrejti, por nuk u ep:

— Ashtu, o djalë, po mos harro se këto fjalë i tha në dasmë dhe pasi kishte hedhur ca poça me verë.

— Domethënë ti s'e pranon gruan dhe martesën edhe sikur të shuhet bota e tërë, ti... .

— Kjo botë është mëkatare, mbretëria e qiellit është e pafund. Lëndinat e parajsit unë i shoh prej këtej bashkë me engjëjt krahëdritë.

Kolja e shikoi vëngër murgun. Pështyu pëllëmbët dhe nisi nga puna. Murgu u largua.

— Koli! Ç'thoshte ashtu ai xhaxhi prift? — e pyeti Tili.

— Hë, more, se ja ka ngenë ai.

\* \* \*

Asaj ditës së parë Kolja punoi shumë dhe ndjeu uri. Drekën e patën të çuditshme, por të thjeshtë. «Nuk vihet tenxhere që në fillim», kish thënë ustai. Ai kish nxjerrë nga torba një shishe me uthull e kish hedhur disa lugë prej saj në një llokaçe. Atje u mblodhën të gjithë e, duke nënqeshur, vunë re se ishin nxirë krejt nga pluhuri i kaminave të qymyrit. U ndritnin veç sytë dhe dhëmbët. Njëri desh të lahej, por plaku e ndaloi:

---

1) Ati ynë që je në qiell etj.

— Mos u laj, se kallaisesh më keq pastaj, mos ki frikë qymyrin, është plot shëndet.

Nxorën lugët e drunjta nga brezi dhe nisën të hanë drekë. Kolja hante nxituar dhe s'kish të mbaruar kur ustai i foli:

— Mos ha shumë, djalëë... se të rritet mjekra shpejt. Dhe kur hani, nxitohuni sa t'ju tunden veshët; s'kemi nga të zgjatemi...

Burri i Marinës mbeti me lugë në dorë. Ç'është kjo? Këtu u dashka kursyer edhe buka, edhe koha...

Si mbaruan bukën, Kolja vu re pranë konakut një plak që ndodhej në Mal të Shenjtë që prej shumë kohësh. Në dorën e djathtë mbante një paçavure dhe në dorën e majtë një pishë të ndezur.

Plaku Mihal tha se do të rruhej «shenjtërisht» dhe Kolja po hapte sytë kur ai i vuri zjarrin mjekrës me flakën e pishës. Qimet e gjata kundërmuan një erë të rëndë, po, kur flaka i përcëlloi faqen, plaku e pllakosi me paçavuren e lagur.

— Po a rruhet kështu mjekra, o xha Mihal?

— Po, ja, kështu, o bir, dhe e shkurtoj ca edhe në gjynah nuk hyj. Këtu, në këtë vend të shenjtëruar, është mëkatë të vësh brisk e gërshërë në fytyrë.

Kolës ju duk plaku si shumë i urtë e, kur po fillonin sërish nga puna, një nga shokët i tregoi se ditën që shkoi xha Mihali kishte rrahur djalin e tij, Kocin.

— Po ç'pati plaku, o Koci?

— S'ke ç'i bën, o Kole, kështu është këtu. Më thoshte të mos hyj në kupin e qymyrit i mbathur me opinga, se kishte shpuzë dhe më digjeshin llastikat...

— Po pse, këmbët nuk të digjeshin?

— Euh, për këmbët s'bëhet merak plaku, këmbët digjen e shërohen, po opingat duhen blerë, s'merresh dot vesh me këta...

Në mbrëmje erdhën e takuan Kolen gjithë shokët e tij, bashkëfshatarë që ndodheshin aty prej kohe. E morën në mes dhe deshën si e si ta gëzonin. E pyesnin për njerëzit e tyre, për shtëpitë, për mullinjtë, për gurët e rrugeve, për kodrat e çukat. Kolja u tregonte me nge, po

u çudit se askush prej tyre nuk e pyeti haptas për çupat e fshatit. E pyesnin veças kur nuk kish njeri t'i dëgjonte. Ai e kuptoi arësyen kur kujtoi bisedën që pati atij mëngjezi me murgun Fillothe.

Ishte në këto fjalë kur u afrua një djalë i ri, me fytyrë të lidhur me një shami të madhe. Rënkonte dhe ankohej se i dhembte dhëmballa. Kërkonte xha Mihalin dhe, pasi ky doli dhe e pa mirë e mirë, e mjekoi në një mënyrë të çuditshme. Në zgavrën e dhëmbit të sëmurë i derdhi plumb të nxehtë. Ja ngordhi nervin, ja mbushi dhëmbin, por edhe e bëri të ulërijë si një bishë e plagosur.

Kur Kolja po hapte sytë, një djalosh i tha se atje nuk kishte mjek e të sëmurët shëroheshin me lutje e me bekime atërore. Një tjetër i tregoi Koles se aty nuk pihet cigare dhe, kush nuk duron dot, mund të përçapë duhan nëpër gojë.

Të nesërmen Kolja pa një ndodhi që e bëri të mendohej:

Ish drekëherë dhe me Tilin pas po i afrohej një burimi për të pirë ujë. Papritur dëgjoi të qara dhe dënesa. Eci ngadalë dhe në rrënjët e përdredhura të një kumarike pa tre murgjër. Kishin vënë përpara ikonën e kryqëzimit dhe po qanin. Kolja pande hu se ata kishin ndonjë shkak që faleshin duke qarë, por, kur ja tregoi këtë usta Mihalit, ky i shpjegoi:

— Ashtu e kanë kallogjerët, o djalë, mallëngjehen duke lëçitur vuajtjet e Jesu Krishtit, pa mblidhen e qajnë shoqërisht.

Të gjitha këto ishin gjëra e ndodhira që djaloshi i shihte për herë të parë, por tani e tutje do të jetonte midis tyre ditë e për ditë.

Po sidoqoftë ai sot për sot nuk ja kishte ngenë të vajtojë dhe asaj pasdite ja kish marrë këngës ashtu si ja thosh zemra:

*Ç'na shikon andej-këtej, bylyr, moj nuse.  
Kërkoj burrin dhe s'e gjej,  
më sëmbon dhe do të flej...*

Djali nuk e dinte se këngë të tilla ishin të ndaluara atje. Nuk e dinte se shumë murgjër ishin shqiptarë dhe se këta e dëgjonin. Në mbrëmje e thirri igumeni i Manastirit, i cili me anën e një terxhumani murg i dha të kuptojë se atje ishte e ndaluar rreptësisht çdo këngë që nuk ishte psallmë dhe vajtim.

Atëhere Kolja, duke mbledhur mushkat që largohehin pas kullotës, ikte thellë maleve dhe atje ja thërriste këngës bashkë me Tilin. Pas ca ditësh u ndodh në majën më të lartë. Që atje dukej gjithë vendi që mban emrin «Mal i Shenjtë». Vendi hynte në det si një gadishull. Nëpër male të egëra dhe të thepisura ishin shpërndarë një mori manastiresh të mëdha. Kubetë e tyre llamburitnin, kambanoret gati përpinin retë, kryqë të arta vezullonin.

Kur po zbrisnin pyjeve, Tili vështroi një tufë si kafshë të egra që, me t'i parë, ata u lëshuan tatëpjetë pllajës. Djemtë rendën pas tyre me shpresë të vrasin ndonjë, po, sa dolën në një shullër, vunë re se egërsirat nuk rendnin dot më shumë se ata. Atëhere nxituan dhe i arritën. Po, për çudi, panë se po ndiqnin njerëz. Ishin të veshur me lëkura e lecka, me mjekra të gjata e flokë të lëshuar mbi fytyrë. Atëhere kuptuan se ata ishin ashkëtij, ata qyqarë kokëshkretë që kishin vendosur medoemos të fitonin mbretërinë e qiellit me vuajtjet e kësaj toke, duke jetuar nëpër pyje spile e zgërbonja.

\* \* \*

Murgu Fillothe, që hasi të dy djemat ditën e parë, u qe ngjitur e nuk u ndahej. Ai afrohej ditë e për ditë dhe, ndërsa Kolja punonte, murgu i fliste për punët e zotit, për parajsën e skëterrën, për mëkatën dhe mëshirën. Nganjëherë e merrte për drekë në qelinë e tij. Atje Kolja ngjishej mirë me të ngrënë (pa mish), por i mjeri ishte i detyruar t'i paguante me orë të tëra lutjesh e metanirash para atij «që vdiq e u ngjall në tri ditë sipas shkronjave».

Në mes një rrethi të tillë burri kokëkrisur i Marinës e ndjente veten në një robëri mbyhtëse. I bëhej se kudo ajri mbante erën e thartë të temjanit, buka që hante i dukej si e përzier me kocka dhe alipsane shenjtorësh, pylli, ujërat, vesa, lulet sa edhe bari, i dukeshin se mbanin veç erën e mashkullit. Ai desh t'i shmangë këto mendime, e desh të mos mendojë, të mos shohë, të mos thellohet, e në çdo hap kujtonte jetën e fshatit, këngët e vallet, sytë e trishtuar të babait, gjuhën e bardhë të Marinës.

— Le të jem në fshatin tim, pa le të rroj veç me ujë!

Natën flinte përjashta mbi një shkëmb kundrejt detit. Gjithë natën era ja valaviste tallaganen, qeni i rrinte ndër këmbë, Tili më një krah. Mendimet e çonin në vendin e vet. Gjumi s'e zinte, i kujtoheshin kohërat kur e ndjente veten të lumtur. E tani ato kohë e ndodhira i dilnin para syrit të mendjes:

Marinës ja kishte shtënë syrin me kohë, po nuk ja thoshte dot me gojë. Zgjodhi një ditë kur vajza vadiste fasulet në gradinë dhe ashtu i qe lëshuar me sulm. Ajo ish trembur dhe i pat folur:

«— Ikë, se do na shohin!

Po Kolja nuk ish i fjalëve dhe i ujemëve. I qe vërtitur vajzës, e kishte përfshirë për mes, e kish puthur si i marrë dhe nuk e kish lëshuar, gjersa krahët i qenë lëshuar poshtë si prej vetiu. Dhe Marina që i shijoi me buzë ato që shpesh këndonte, i gjeti këto të pëlqyera fort.

— Aman, të më marrësh, se të dua shumë!

— Të dua dhe do të të marr!

Kështu ishin marrë vesh dy të rinjtë dhe fshehur takoheshin gjithnjë. Njëherë nga bostanet ku Marina tarte bar, njëherë nga koriet, ku priste Kolja dru, njëherë hynte djali tinëz në shtëpi të vajzës që nga dritarja dhe, gjithë ditën e ditës, në krua në kishë, te lëmi i fshatit a tek ura e jazit ata shiheshin nga larg me sy të qeshur e gaz në zemër. Një ditë ishin nga Llëngat dhe qenë fshehur të dy në një grumbull kulprash që rriteshin anës lumit. Përreth mbante erë bar të njomë, një aromë bliri vinte hera-herës, ujërat e lumit zbrisnin mengadalë, se

me afendikojtë dhe bejlerët janë zotër ndër ne. Punë nuk ka, kriza është e madhe. Ku të mbytemi gjetkë? Edhe kësaj ane janë keq njerëzia, punë nuk gjen dot gjëkundi, por pesë para ka vetëm këtu ku nuk vjen njeri. T'i lutemi zotit të bëjë dimër në Misir që të na shitet qymyri. Ndryshe e kemi pisk. Në këtë gjendje që je ti sot, kam qenë edhe unë kur isha i ri. Kështu e ka pësuar edhe yt atë, edhe yt gjysh. Gjithë vërsnikët e tu kështu vuajnë. Ti të paktën u martove, këta po plaken e nuk u jepet të kthehen. . .

\* \* \*

I kishte porositur gjithnjë usta Kosta që, kur presin drurët e mëdhenj, mos i qëllojnë nga ajo anë që fryn era. Këtë e kish gjithnjë ndër mend Kolja. E kish ndër mend edhe atij mëngjezi kur bashkë me Tilin ju afruan një bredhi të lartë. Trungu ishte i bukur dhe ata mendonin ta ndajnë në katër kërcunj. Filluan ta presin dhe e qëlluan nga ana e lindjes meqë frynte perëndimi. Por më tej, si u lodhën pas punës, ata nuk e kishin mendjen as vunë re se nisi era e detit. Me sëpata i kishin hapur bredhit një gojë të gjerë në formë pyke. Meqë ishte pranverë, rrëshira rridhte me bulëza të trasha dhe përhapte një aromë të këndshme. Kolja muntohej më shumë dhe Telin e kursente. Tehu i sëpatave kishte arrirë gjer në zemër të bredhit që akoma po përkundej lehtë në ajrin e lirë, Kolja u ul të çlodhet një çast kur Tili ju afrua trungut dhe bëri të kërruset pas tij.

Po në atë çast ngjau gjëma e mënxyra. Era e lindjes fryu më me forcë, kreshtat e drurëve u mënjanuan nga perëndimi; në fillim u ndje një kërcëllitje e lehtë, pastaj një rropamë e egër. . . Gjysma e bredhit u çapëlua nga poshtë lart si një përgjel që çelet, u flakërye me tërsëllëm në ajër dhe, duke e qëlluar vogëlushin në nofull, ja dërmoi kokën krejt. . .

Kur Kolja brofi më këmbë, çdo gjë kishte mbaruar. Djalit i qe copëtuar koka dhe trutë bojë plumbi po i kërcenin në truall si të qenë zogëza të gjalla. Trupi i

tij nuk jepte shenjë jete. Pas thirrjeve të Koles, u mblo-  
dhën atje gjithë druvarët. Prapa tyre ngriheshin kaminat  
e qymyrit, tymi i murmë ngjitej lart e ata me fytyra të  
nxira, me koka të zbuluara, nderonin të vdekurin e vogël  
me një heshtje prej varri.

Veç usta Mihali mundi të flasë:

— Zemrat lart, o vëllezër, puna na mban e puna na  
e merr shpirtin. Ne na e merr ngadalë, jetimit të vogël  
ja rrëmbeu shpejt. Kështu ishte e shkruar.

E ngritën Tilin në një vig. Erdhën aty një tufë mur-  
gjërish, disa priftërinj dhe igumeni i manastirit. Të gjitha  
këto ngjanë shpejt e shpejt. Ish kollaj për të çelur va-  
rrin, ish lehtë për ta larë e ndërruar të vdekurin e për-  
derisa e keqja u bë, do ta kallnin në dhe. Po vallë si do  
t'i shkruante Kolja teto Vanës! Si do t'i dilte përpara një  
ditë? E, burrit të Marinës i vinte më lehtë të mbartte në  
shpinë gjithë Malin e Shenjtë, se sa atë mandatë të llahtarshme. Ai po qante e logoriste, përpiqte kokën pas trun-  
gjeve, e nuk desh të besonte vdekjen që sapo ngjau.

Kur dëgjonte psallmet e priftërinjve në gjuhë të huaj,  
Kolja s'para i merrte vesh, po pastaj, kur priftërinjtë u  
larguan, mbeti prapa veç njëri prej tyre. Atëhere ky i  
fundit, që ish kolonjar, e ngriti zërin në gjuhën shqipe:

— Qoftë e lumur udha, që ti po ecën sot, se të është  
përgatitur vendi i prehjes atje lart. . .

Atëhere Kolja u drodh i tëri; trupi ju mbush me  
mornica, ngriti kryet nga qielli dhe, nëpër një tufë resh  
të bardha që po endeshin larg, ju duk sikur pa fytyrën  
e njomë të Tilit në krahët e engjëjve. Dora e tij e djathtë  
po bënte kryq në kohën që ai dinte se i kishte krahët  
të varur poshtë.

\* \* \*

Dalëngadalë bishti i sëpatës bëri në duart e Koles  
një jatak të trashë prej kallosh. Thonjtë ju mbushën me  
mëllërë, faqet e trëndafilta ju bënë të zbeta, sytë i shih-  
nin egër e balli po i mbushej me rrudha.



Ashtu si bishti i sëpatës bëri jatak në duart e tij, duke kaluar muaj e vite, ngadalë-ngadalë po me siguri, si pa e kuptuar, edhe fjalët e murgut Fillothe po bënin vend në mendjen e tij të munduar. Në fillim ai nuk e ndjente gërmimin që i hapnin predikimet në shpirt, desh t'u rrijë larg e të shohë veç brenat e tij, por me kohë e me nge, zu të lëkundej gjithnjë e më shumë.

Kambanat e manastirëve oshëtonin orë e çast, nga turmat e murgjëve lutjet ngriheshin në qiell bashkë me dumane të pafund temjani, roje të armatosura vigjëllonin që të mos hynte atje femër njeri a femër bagëti. Midis fytyrash me mjekra, në mes të psallmeve, të qirinjve, të temjanit e ungjijve, në një punë të rëndë prej skillavi, forcat e trupit nisën t'i shterojnë, koka ju bë çorbë.

Në këtë kohë i erdhi një letër tjetër nga Marina: «Puna e murit mbaroi, po na pllakosi një e keqe tjetër. . . vetë shëndoshë se babai na vdiq me pesë të kollozhegut. E varrosëm me gjithë nderimet, po ngritëm dhjetë napolona borxh ne Kristo Kasapi e vumë rehem shtëpinë. Na duhet të lajmë borxhin gjer në pashkët, përndryshe mbetemi pa strehë.»

Kur lexoi këtë letër, Kolja u bë pikë e vrer. E qau babain plak, i erdhi keq që nuk u ndodh sa t'i hedhë një dorë dhe, po pastaj ju desh të mendohet për të gjallë. «Gjer pashkëve mbetemi pa strehë». Kështu i shkruante nusja. Mendja i shkoi nxituar në fshatin e tij. Dhe ju bë sikur pa nënën plakë tek i lëshonte shtëpinë Kristo Kasapit. Në krahë kishte një shkorsë të vjetër dhe po puthte prakun e gurët e kasolles.

Atëhere Kolja nuk duroi dot dhe filloi të qajë. Shkoi afër një kishe, ra më gjunjë dhe filloi të falet:

— O zot, përdëllemë dhe nem shëlbesë, o zot i tërëfuqishëm, jam shërbëtori yt; ndihmomë, o zot, se do mbetem pa strehë. . .

Ai ish dalldisur i tëri pas faljes dhe nuk vu re se murgu Fillothe ishte atje, prapa tij, dhe e dëgjonte. Po murgu nuk i foli dhe u largua.

Në mbrëmje, kur Kolja vajti të flerë në shtratin e tij prej fieri, papritur dhe pa kujtuar gjeti ndën jastëk gja-

shtë lira flori. Hoqi mënjanë usta Kostën dhe i tregoi paret.

— Ta besoj, o usta, që zoti vetë m'i vuri këto para nën jastëk?

— Çudi nuk është, o bir, në këtë vend të shenjtë çdo gjë mund të ngjasë. Po mund të t'i ketë dhënë zoti me dorën e ndonjë njeriu zemërmirë, kjo ka të ngjarë më shumë.

— E pse njeriu zemërmirë të mos m'i jepte në dorë nga ana e zotit?

— Që të ziret e mira kur jepet ndihma, s'duhet as dora e majtë të shohë të djathtë; kështu na mëson feja.

Kolja i dërgoi paret në shtëpi dhe asaj nate pa ëndërr një tufë engjëjsh që fluturonin mbi konakun e tyre; ata kishin krahë prej drite, mbanin llambadha të ndezura ndër duar dhe këndonin me të madhe:

### *Hosana! Hosana!*

Të nesërmen filloi të mësojë edhe zanatin e lataxhiut. Vërtet se kjo punë kishte fitim më shumë, po lata <sup>1)</sup> ish pesëmbëdhjetë okë e rëndë dhe, kur hynte në pllashtat e kërcunjve, mezi shqitej vendit.

\* \* \*

Në lagjen e poshtme të fshatit, në shtëpinë e vogël prej bigorri, Marina në shtratin e saj të nusërisë mudohej të flinte e gjumi s'e zinte. Ja thoshte zemra se do vinin paret për të nxjerrë shtëpinë nga pengu po, megjithatë, e brënte dyshimi. Ajo ditë e natë thurte çorape e fanella për botën. Duart e saj nxitonin rrëmbyer dhe lotët i roniteshin në prehër, pas fillit, pas shtizave. Vjehrra e kunata flinin, po ajo rrinte gjer vonë. Sytë i shponin, mëndtë i merreshin, koka i lëkundej. Ngadalë çora-

---

1) latë — sëpatë e madhe që vlen për latim.

pja i rritej, i zmadhohej bëhej më e gjerë, i dukej sikur hynte brenda në të, shtizat i bëheshin krahë dhe ajo niste e fluturonte përmbi fusha e male, ikte larg, tutje, thellë gjer në Egje, në Athos, në malin e murgjërve. Ja, atje diku nëpër pyll, me një latë në dorë shihte Kolen e saj; e thërriste me emër, e thërriste fort. Ai nuk përgjegjej, po, i kërrusur dhe i djersitur, qëllonte trungjet e forta.

Dhe ëndrra e nuses vazhdon me klithma pa zë, me lutje, me krahë të ndehur përpara, me lotë të hidhur, me shpirt të këputur. Pastaj Marina vjen në vete, pshe-rëtin e nxiton të punojë. Këmbët i kanë ngrirë dhe e kap lemza. Po ajo gëzohet. Fytyra i qesh, se Kolja po mendon për të...

Net të tilla Marina kalon gjithnjë. Krodhen e hidhur të bukës e lan me lot, e ha me lot dhe e tret me dënesa.

Nganjëherë i lëshon mendimet në vitet e saj të lum-tura. Kujton kohën kur takohej tinëz me Kolen; kujton ditën kur të dy ishin fshehur në shelgjishtet në fund të fshatit. Ajo s'kishte dashur të vinte atje, po Kolja i kish fjalët të shkurtëra. Që të mos ja prishte qejfin, ajo kishte vajtur. Pak më tej, gratë kishin ndehur misrin për ta terur. Plaku Mikail ruante atje shtrirë përmbys, herë i përgjumur e herë i zgjuar. Dielli rrihte çergat me misër e një dritë verdhashe si ar ngrihej gjer pas shelgjeve e gjer mbi ujërat e shkumëzuara të lumit. Më tej, te pellgu i madh, kishte ardhur prifti e kishte hedhur grepin për të zënë cironka. Rrinte atje me një durim për ta pasur zili, dremiste mbi mjekrën e tij të argjendë e kryqi i hekurt i varej poshtë bashkë me perin e kallamit. Pastaj Kolja nëpër krëndin<sup>1)</sup> e dendur kish treguar me gisht nga lumi... Kishin parë një lule të verdhë që notonte mbi valëzat. Lulja ish me katër petale që mbyllnin kur-rorën si shportëzë dhe petalet e verdha ishin kreko e të ndritshme si të lyera me vërnik. Një bletë që lëshuar pas lules, i vinte rrotull, e ndiqte pas, futej në të e thithte

---

1) degëza pa sythe

nektarin, përsëri ngrihej e prapë ulej... nxitohej pas lulës të mbledhë nektar me rrezik që të mbytej... po përsëri nuk i ndahej e ndoshta kishte shpresë që ujërat e lumit ta nxirrnin lulen në ndonjë «liman» gjatë gjireve të rrjedhës...

Nusja kërkon të vazhdojë akoma në mendimet e saj të dashura, por ndjen krimbat që brejnë trarët e vjetër të shtëpisë, ndjen minjtë që turren nëpër zgavrat e murave, erën e natës që hyn nëpër hatullat e tavanin e rënuar.

U ndje një lehje e zgjatur. Ajo kërceu përpjetë. Zgjoi të vjehrrën dhe, e trembur, bashkë me të doli në oborr...

\* \* \*

Në krye të muajit Kolja mori një letër tjetër. Në fillim Marina falënderonte për paret «e shumta» që mori dhe i thoshte se e lanë pengun e shtëpisë. Pastaj i shtonte:

«Papuritur e pa kujtuar, njënatëzaj na ardhi në shtëpi Balua, qeni yt. Ti e more kur ike dhe atje do ta kesh pasur, po ç'pati i flamosuri që u kthye? Që kur ardhi mandata e Tilit, na ngrin gjaku me shkak e pa shkak, qeni na vuri në mendime të liga se po ulërin si në vajtim, është i egërsuar e na kall frikën».

Kjo letër e treti Kolen në mendime:

«Medet, edhe qeni nuk duroi dot këtë jetë kaq të ashpër. Edhe atij ju rëndua dhe ju pështir jeta në mes njerëzish të zinj nga rasot, nga mjekrat dhe nga qymyri. O zot, merrmë nën mbrojtjen tënde!»

Po prapa fletës Marina shkruante akoma:

«Jot mptër u rrit dhe ardhi në moshë. Edhe fati i ka dalë ne Jani i Binkave. Po duhet prikë, pajë dhe darovë. Na thotë i ati i Janit se e marr, po veç brënda zakonit, me të gjitha harxhet, se nuk jemi të gjithë «Kolja i Stefanit që e rrëmben nusen pas lumit».

Dhe vargu i letrave me halle, me kërkesa, me derte e mjerime nuk kish të sosur për vite me radhë.

Vetëm pasi kaluan dymbëdhjetë vjet, Koles ju bë mbarë të kthehet në atdhe. Në fshat erdhj fjala:

«Më pesëmbëdhjetë të gushtit vjen i biri i Stefanit!»

Asaj dite Marina u ngrit që herët, shtroi shtëpinë, e dërgoi të vjehrrën të presë në fushë. Ajo sipas zakonit nuk duhej të dilte. Po ajo kishte një gaz në zemër; mezi po mblidhte mendjen që i rendte si e marrë nëpër gëzime të dashura që s'i pat shijuar vite me radhë. Në çdo hap gabonte, pastaj shtangej në vend, vinte dorën mbi ballë, rikujtonte për çfarë ishte nisur, mallëkonte veten e turrej nëpër shkallët e shtëpisë, e hutuar e mendjeprishur.

Tej në fushë, u duk një mërgimtar. Të çarën e hej-beve e kishte futur në qafë; një jorgan i vjetër, mbështjellë lidhurek, i varej prapa dhe gojën e mbante gjysmë të çelur. Ai ish Kolja i Stefanit. Po trupi i djalit nuk ish ai i pari. Nuk ish in më sytë e tij që nxirrmin shkëndija, nuk ish më ai gjoks i gjerë, ato faqe të trëndafilta, ata flokë të zes dhe të ashpër. Po vinte tani një Kole i plakur para kohe. Peshkun e kurrizit e kish të kthyer si drapër, shpatullat të kërcyera, një gjoks të shtrembëruar dhe të kërcyer përpara; qafën të zgjatur plot zhubra e zgavra; duart trashur jashtë masës i qenë bërë si panxha ariu me qime të gjata; me kallo të zeza si thundra. Ajo fytyra e tij e ëmbël prej djaloshi kapedan nuk dukej gjëkund. Kockat e fytyrës i kishin kërcyer mbi faqe, dhëmbët i qenë rralluar e flokët i kishin rënë gjer te kurora. Ecte si i trembur, si një maqinë e kurdisur e shenjë gazi nuk dukej në fytyrën e tij. Trupi i dridhej, gulshi e mundonte. Por sytë e nënës ish in gjysmë të verbër dhe nuk u goditën nga pamja e llahtaritur e djalit. Veç gratë që kishin dalë në pritje psherëtitën me sytë përdhe:

— E gjora Marinë... të mjerat ne!

Te «Lëndina e lotëve», Kolja u takua me njerëzit e tij. Mezi fliste, po asnjëherë nuk vuri buzën në gaz. E morën në mes dhe u nisën për në fshat.

Rrugës gratë e pyesnin:

— A e ke parë Pandin tim, o të keqen?

— Fal me shëndet, është mirë.  
— Të dha gjë, o kurban?  
— Është borxh në Shimopetër <sup>1)</sup>.  
— Po Kocin tim a e pe?  
— Fal me shëndet; preu këmbën me sëpatë; me emrin e Krishtit do shërohet.

— Po Fani i Savos, o bir, si u bë?  
— I ra një përnar në kurriz, e ndjeu perëndia ditën e ristozi, pati fat e shkoi bashkë me Jezu Krishtin.

— Po Ndreçin tim, o Nikollë?  
— Fal me shëndet, më dha për ty një kryq me këmishë dhespoti <sup>2)</sup>.

— Po Çomen, o Koli?

Këtu Kolja nuk u përgjegj dhe ngriti sytë nga qielli. Klithma e logoritje ushtuan anembanë. Kopeja e grave duke qarë e ndiqte pas.

— Të mjerat ne, e gjora Marinë, vallë do ta njohë?!.

Kështu erdhi në fshat Kolja i Stefanit. U kthye me trup të drobitur si i shkuar në dërstilë, me shpirt të vrrarë, i tretur dhe i handakosur. Ullinjte e syve i kishte me dy palë rrathë, se vuante nga zemra, koka i dridhej nga nervat e sëmura.

Kur Marina me gjunjë të dredhura i doli në oborr, ai e vështroi ftohtë, siç shihte përditë tallaganen e tij. Nusja ngushëlloi veten e mendoi se burri ishte i lodhur nga rruga.

Pastaj rrodhi atje fshati i tërë. Hynin me kureshtje e dilnin duke psherëtirë.

— E gjora Marinë... sa e zezë qenka kjo botë!

Marina priti e përcolli miqtë, pastaj shtroi darkën. Më vonë Kolja e mori fjalën:

— Shumë kam vojtur, o nënë, po lavdi Krishtit ardhja për pak kohë. Kam sjellë njëzet lira flori dhe pesë konizma. Njëra është e kryqëzimit.

Djali desh të fliste akoma, po vuri dorën në gjoks se gulshi po e mundonte e fryma zu t'i dilte si prej një

1) Shimopetër — manastir në Athos.

kaceku të shpuar. Nisi të bënte kryq e ngriti dorën, po e mbyti kolla. Atëhere me majën e gjuhës bëri kryq në qiellzë dhe u mbështet pas murit.

— Je ftohur, o bir... Nuse! Vërë një tullë në zjarr.

— Jo, nënë, s'ka ç'më bën tulla, lëre.

— Korba unë, — mendonte Marina — si qenka bërë kështu!

Ajo rrinte në këmbët e burrit si e topitur dhe me dridhna në trup. Si kënduan gjelat e mesnatës, nëna uroi natën e mirë dhe u ngjit të flerë në odën e lart.

Poshtë në sobë nusja shtroi rrobat. Pastaj priti më këmbë sa të shtrihet burri dhe të shuajë vetë kandilin. Po i ardhuri nga Mali i Shenjtë kishte rregullat e tij.

Doli në trem,<sup>1)</sup> ku kishte vendosur ikonat e reja, ra më gjunjë dhe nisi të falet:

— Ati ynë, që je në qiell, u shenjtëroftë emri yt!..

Nëpër derën e mbetur çelur Marina dëgjonte lutjet e të shoqit e shihte kurrizin e tij të shtrembër..

— Zot, o zot, si qenka bërë! E mjera unë sa qenka plakur.

Dhe Marinës ju kujtuan vitet e rinisë. Ju kujtua dita kur i erdhi Kolja në gradinë, ju kujtua Kolja i Stefanit, ai djalë trim që e rrëmbente më krahë, ju kujtua ai që nuk ishte më, që s'kishte asnjë përngjasim me burrin që po falej pak më tej; me atë që për bukën e hidhur të gojës kishte lënë gjithshka në kurbet.

— Bukën tonë të përditshme jepna e falna fajet tona, sikundër edhe ne ja u falim fajtorëve tanë e mos na shtjerë në ngasje, po shpëtona nga i ligu. Se e jotja është...

Burri përsëriste lutjet, bënte kryq, binte më gjunjë e ngrihej.

— Shoqëria engjëlllore gjeti burimin e jetës në derën e parajsës; do ta gjej edhe unë me anën e bendimit, se unë jam delja e humbur; thirrme pranë, o shpëtimtar, edhe shpëtomë, aliluia... aliluia.

Më tej, duke u dredhur pranë këndit, nuse, po i ndritnin sytë si të lyera me vaj, po Kolja në ato gaste shihte

---

1) trem — korridor i katit poshtëm.

sytë e lehonës shën Mari. Pulpat e Marinës ishin të bardha si bora, po shoku i murgjërve shihte fytyrën e ëmbël të Jesuit; gusha e derdhur e Marinës dridhej si në ethe, po qyqari shihte fytyrën e paqme të Josifit. Kurmi i mbushur i nuses nuk i linte Koles asnjë mbresë.

Bashkë me trupin e tij të dërmuar nga vuajtjet e puna, truri i tij bërë e përsesh, ish kuaurdisur me predikimet e igumenëve, me tymin e temjanicave, me kambanat e manastirëve, me kungatat e nunosjet, me troparet e petafijot, me skëterrën dhe kazanët me katran. Shpirti i tij ishte tharë e bërë trokë.

Kur Kolja e zgjati zërin: «Po shpëtona nga i ligu», Marina mendoj se mbaruan lutjet. Po ai rifilloi:

— O zot, o zot, shtjerë sytë e tu prej qiellit e shiko e rregullo këtë vreshtë të shenjtë që e mbolli dora jote e djathtë...

Nusja atëhere nuk duroi dot. U shkreh në vaj dhe u përplas në jastëkët. Qante me duf e shkulte flokët.

— O shën Mari e virgjër, si qenka katandisur!

Dhe ndërsa Marina vazhdonte të qajë, Kolen e mori gjumi të gjunjëzuar në trem me kokën të varur mbi gjoks. Supi i qe mbështetur pas murit dhe ai, në ëndërr, dorë për dorë me një ushtri kerubimësh, po fluturonte nëpër lëndinat e bukura të parajsës.

Qirieleison! Qirieleison!



## LIGOR DODANI

Mbaja mend një fjalë të dëgjuar shkarazi kohë më parë.

Isha ndodhur dikur te kisha e Dardhës e po vëreja priftin e fshatit tek shihte partizanët që zbrisnin tatëpjetë. E si i pa mirë e mirë, urata, tundi kryet me dëshpërim, fshiu me mëngën e ramos një lot që ju rrëkëllye tatëpjetë e duke psherëtirë thellë, tha:

«Eh, gjynah, gjynah... mëkatë që nuk rrojti Ligor Dodani kësaj kohe e këtij zamani!»

Kaq pata dëgjuar asaj kohe, po fillin e këtij Ligor Dodani nuk e mësova dot.

Më tej, vonë pas lufte, ma solli puna t'i shkel edhe një herë malet e Moravës. Pa fjalë janë vende të bukura dhe të rrepta, vende të buta me shkëmbinj, pyje që të magjepsin e përrenj të frikshëm; livadhe të gjelbëra e kroje me ujët akull, ahe shekullore e biglla me pishë, ku rriten shqiponjat e nga rendin sorkadhet. Janë vende që të pushtojnë me bukurinë e tyre të madhërishme e të bëjnë kaq herë t'i thuash vetes:

«Sa mirë të isha bari...»

Pra, si ju thashë, erdha sërish kësaj ane. Papa Gjergon e Dardhës (i paçim uratën!) e hasa jo më te kisha, po në oborr të shtëpisë. Ishte plakur urata sa mjekrën tani e kishte më të bardhë se kryqin e argjendë që mban varur në qafë e tatëpjetë ramos së zezë. Më priti me zemër të bardhë e buzë në gaz. Më vuri përpara raki mani e

hoje me mjaltë e ja shtruam kuvendit sa, besa, po na u gëzua zemra duke kujtuar ato kohët e luftës, të errëta vërtet për atë kohë, por të mallshme tani që mundëm e na mbeti koka mbi supe.

E si shkoi fjala thellë e më thellë, munda dhe i rashë më të prerë:

— Po si ka qenë, o uratë, filli i atij Ligor Dodanit, për të cilin dikur ke psherëtitur aq thellë e të patën shkuar lotët tatëpjetë?

Këtu urata e preu gazin e buzës e mjekra ju drodh ashtu si dridhet thana e pyllit kur e përcëllon ngrica e shkurtit.

Futi kryet midis duarve, sa kryqi i bardhë i qafës ju var mbi këmbët e shtruara kryq.

— Ligor Dodani... Ligor Dodani... djalë si ai nuk kanë nxjerrë malet tona. Se i dashur fort ka qenë për vegjëlinë dhe tmerr e mynxyrë për oxhakët e bejlerëve. Fillet e tij kanë qenë të shkruara në lëkurë lepuri e i kam kënduar me sytë e mi. Të tjera më ka treguar im gjysh, se bashkë kanë rrojtur në ata vjetët e errët të turkut.

I shkathët nga goja Papa Gjergua. Këtë e vura re në të parë se kaq hollë ma tregoi punën, sa, besa, po më bëri të mekem me kokën ndër duar.

— Ky Ligor Dodani, more bir, ka lindur në derën e fisit të Gjashtarëve, në vjetët e Ali Pashë Tepelenës. Koka i arrinte te trari i tavanit. Ta deshe trim, trim ishte; ta deshe të bukur, yll i rënë nga qielli; ta deshe çapkën e sevdalli, ashtu ish; ta deshe të valles e shakasë, majë strumbullarit e dridhte devolliçen; ta deshe të shpejtë shok kishte erën. Se syrin ta kish rrufe e këmbën shigjetë. Që kur lindi, ish prerë për nishan se në të dy shpatullat kish të zografisura dy palë krahë shqiponje në ngjyrë trëndafili. Dhe ish kokëshkretë e syapatrembur. Kur dilte për gjahun e arinjve, nuk merrte dyfekun me strall me vete, por vetëm jataganë dhe dorën e mëngjër nga gishtat e gjer në sup e mbështillte me një litar kërpi. Sapo i dilte ariu, ky i vërtitej sipër dhe, kur egërsira hapte gojën ta hajë, Dodani me të kërcyer ja futte në gojë dorën mbështjellë dhe ja copëtonte gurmazë me

thonj. Sa i hidhej egërsira me putrat, djali i futte kamën në zemër.

Pa se ishte trim dhe i pashok, i binte të zgjedhë çupën më të mirë të fshatit. I pat shkarë syri pas një çupe të Zengove. Të të them e bukur, çupa ashtu ishte vërtet, të të them shtathedhur, millonjë e mezhdës; pak e egër ish vërtet, po këtu e kanë fajin pyjet e fshatit dhe ujërat e shkëmbit. Ti merre me mend vetë se ja, edhe sot, pas njëqind e kusur vjetësh, dera e Zengove nxjerr çupa veç shoqeve.

Ja, kështuzë një ditë më drekë, na e gjen Dodani çupën e zgjedhur te kroi i Kolovanos. Nuk e zgjati trimi dhe i rrëmbeu Fotinës shaminë e kokës. Si të thashë, çupa ish ca si e egër dhe i foli me inat:

«— Sill shaminë se të ha gjarpëri!

— Pse, ç'do më bësh, moj çupë e Zengove?

— Sëpatën prapa portës e kam.

— Po ti më vrafsh e ti më prefsh, moj guguçe; unë atë dua!»

Pa i dëgjuan bota dhe do kërciste sherri në fshat. Po, si të thashë, Dodani ishte kokëshkëmb. Ditën e shën Mërisë, kur vajzat e veshura me xibuna lozin valle te lëmi i Shënthanasi, hyn Dodani nën shesh, kur lonte Fotina, dhe e qëllon me një mollë në kokë; pastaj pa të keq shkon në gazet dhe i ngjit gjajdexhiut një mexhide në ballë. Çupa u bë flakë e kuqe, por vallen nuk e la, veç sytë i mbante përdhe. Fshati, i trembur vështroi nga i ati i Fotinës, se të vëllezërit rrëmbyen sëpatat. Plaku e mbajti veten, fshiu ballin e djersitur, qeshi veç me buzë e u tha të bijve:

«Jepini dorën, se e keni vëlla.»

Dhe e fejuan atje te sheshi i valles.

Një javë fejuar ishte Ligor Dodani, kur nisi të rrahë udhën e Janinës.

Tërpo Panua, mëkëmbës i Ali Pashës në këto anë, kur e pa trim e të shpejtë nga këmba, e pajtoi si angjellofor <sup>1)</sup> dhe e nisi për në Janinë një ditë prilli, kur shtro-

---

1) angjellofor — korrier, lajmës.

hej pylli me gjethe. I mbushi torbën me bukë, i ngjeshi një pisqolle brezit, një kartë në gji, i uroi udhën e mbarë dhe i tha me shaka.

«Si lepur të veç e si lingua të kthehesh!»

I thirri vrapit djali ashtu si veç ai ish i zoti. . .

Drekën e hëngri mbi malet e Kinicës dhe, kur dielli po skuqte ujërat e liqenit, u gjend te porta e madhe e kalasë.

«— Prej nga të kemi, o trim? — e pyeti Ali Tepelena kur i pa shtatin e hedhur dhe sytë me xixa.

— Nga Dardha, o Pasha!

Dhe si leçiti Aliu letrën e Tërpo Panos, qeshi ndën buzë, fërkoj me pëllëmbë atë mjekrën e gjatë dhe të bardhë, e se u ndodh më të mira, i foli Dodanit:

— M'i bëj selam xha Tërpos; punët që më shkruan do t'i peshoj. veç i thua se nga pleqëria po e lënë mëndtë. . . tjetër herë mos bëjë gabim ditën që shkruan. Hajde, udhë e mbarë, o trim; po munde, nisu në mëngjez, haj, të paça trimërinë. . .

Qeshi ndën buzë Dodani dhe u hoq. Nesërejt në mbrëmje solli në Dardhë fjalët e Pashës. Të pasnesërmen ish përsëri në Janinë te porta e kalasë.

— Akoma nuk je nisur, o dardhar? — i tha Ali Pasha kur e pa përpara.

— Vajta dhe ardha, o Pasha — ja ktheu Dodani me sytë e ndezur dhe kokën e ngritur lart.

Si këndoi letrën me shpjegimet e Tërpo Panos, më të ka ngritur kokën Ali Tepelena, flaku tutje tespihet. u hodh rrëmbyer si tallaz i detit e, duke i vënë dorën në sup, e vështroi djalin në sy:

— Hej m'i lumtë asaj nëne që më ka rritur një trim të këtillë! Sa vjet ke, o dardhar?

— Shënmitrit mbush njëzet e pesë, o Pasha!

— Hej të faltë zoti!»

E përqafoi dhe ranë tri herë krah më krah si të ishin shokë të vjetër.

Dhe asaj dite e asaj jave, Aliu e mbajti Ligorin mik në kala.

Pa u hap fjala anembanë vendit dhe asaj rrugës së Janinës dilnin apostafat njerëzia dhe mbanin sehir kur kalonte Dodani... si të të them... si erë e marrë! Se tri ditë mban Janina nga Dardha, po Dodani me atë diell që nisej, me atë arrinte.

Ja, kështu, i hyri në zemër Ali Pashës ky djalë i Gjashtarëve dhe në mbrëmje, kur ulej dielli pas maleve të Samarinës, dilte Pasha në bedenat e kalasë dhe priste të shohë si fluturonte dardhari në rrugën e madhe të Janinës. Pa edhe Dodani, për të treguar se nuk ish i lodhur nga rruga, s'hynte më nga porta, po sa arrinte në hendeqet me ujë të kalasë, hidhej si petrit e me një të kërcyer e kaptonte hendekun e madh dy hostenë të gjerë.

Kur pa këtë çudi, Ali Pasha dha urdhër ta mbushin Dodanin me dhurata. Të gjitha i mbajti djali, veç një kalë arapi nuk e pranoi:

— E kam zor, o Pasha, — i foli — e kam zor t'i hipi kalit, mezi e zvarris asaj rruge.

Tani Aliut ju bë një rreng në mendje. Qeshi ndën buzë kur ju kujtua dhe dha urdhër të zgjerohen hendeqet e kalasë edhe dy hapa të tjerë. Pastaj një mbrëmje, kur vinte Ligor Dodani, u ngjit me Vasiliqinë në bedenat.

Nuk vonoi dhe u duk dardhari duke shpejtuar në rrugën e madhe të Janinisë.

Kur ju afrua hendeqeve, me një sy të hedhur shpejt e shpejt e kuptoi rrengun, e vodhi me sy Pashën që po kqyrte me sy të rreptë që nga kalaja dhe i foli vetes:

«Këtu të dua, o Dodan!»

Pa shtrëngoi nofullat, u shkund si kaprolli buzë greminës e mblodhi gjithë fuqitë sa çdo fije e mishit ju tendos e ju bë si tel çeliku... Ashtu e mori me sulm... një të hedhur, fluturoi mbi ujërat e hendekut e u gjend në anën tjetër.

Kjo çudi nuk ishte parë ndonjëherë.

Radhën tjetër Pashës i ra ndër mend t'u tregojë të huajve zotësinë e këtij djali të rrallë. U bëri zë bajlozëve që kishte në Janinë dhe i mblodhi një mbrëmje herë kur do të vinte angjellofori i Dardhës.

Aty ishte bajlozi i inglizit me leshra të kuqe e sy-

dhelprë, bajlozi i frëngut me mjekër të hollë, ai i moskoviç me kapë të madhe, i nemces ballëvretur e kështu me radhë.

Ishte mbrëmje e dielli po varej nga malet mavi si të përhimëta prej borës. Gjoli ishte ndezur nga rrezet e kuqe e varkarët po mblidhnin pezaulet. Pastaj dielli u mbështet pas malit e filloi të humbë tatëpjetë...

Dodani nuk po dukej.

Bajlozët po vështroheshin sy ndër sy e tinëz Pashës, po, që ta ndiznin, s'qenë të zotë. Pashës ju bënë sytë gjak të kuqe, se vështrimet e bajlozëve vërtet s'i shihte, por i ndjente që i digjnin në zverk. Pa kafshoi me dhëmbë buzën e poshtme sa ju ça lëkura e i rrodhi gjaku tatëpjetë. Filloi t'i dridhej nofulla si prej ethesh dhe zu të shkulë një nga një qimet e mjekrës.

Dielli perëndoi. Muezinët kënduan qindinë. Krisën shkallët e kalasë. Këmbë të rënda rendën oborreve; llambat u ndezën në bedenat. Dodani s'po dukej.

Kalaja mezi merrte frymë.

«Do të vijë!» ulëriti Ali Tepelena.

Dhe kalaja u drodh që nga themelet. Se, kur inatosej Ali Pasha, besa po dridhej edhe vetë Sulltani.

Ndizni pishtarët te hendeku!» urdhëroi Pasha.

Dhe pishtarët u ndezën. Janinën e veshi nata me errësi të thellë dhe nëpër napën e zezë e qëndisën kandilët dhe llambat e qytetit.

Ja, atëhere u duk Dodani. Ishte vonuar i mjeri se që ditë Shënëndreu dhe bora çahet jo me gju e me këmbë, po me gjoks e me shpatull.

Sa ju qas hendekut, e pa kalanë të mbytur në dritat e llambave dhe pishtarëve.

I lodhur ish vërtet djali, po përplasi mbi akull këmbët e ngrira, hodhi tutje anterinë e krahut e ju vërtit hendekut me një të kërcyer.

Aliut ju duk djali i topitur dhe ju bë se do turpërohej, por Dodani ish i lindur me krahë mbi shpatulla. Thonë se në ujërat e ndezura nga gjuhët e flakëve, pa fytyrën e Fotinës. Me një të hedhur e mori hendekun, ore... ja, për atë bukë e më zëntë sytë!..

Të nesërmen i doli përpara Ali Pashës me një qarje për një bej.

Se rronte kësaj ane asaj kohe tirani zemërgur, kukudhi i ogradisur e punëshemtuar Manok bej Revani. Tregonte im gjysh se Manok beu kish një turi të zi e të trashë, ish i madh e bojalli si katallan, me buzë të çarë në mes e kish një dorë të madhe tërë qime e lesh si putër ariu. Ky Manok beu kish nisur t'i binte më qafë njerëzisë me shtrëngesa dhe angarira. Pa filloi ta shtojë zullumin mbi rajanë e fushës dhe mbi druvarët e malit. Ligor Dodani e rrahu mendjen t'i qahet vetë Ali Pashë Tepe-lenës. E kur Pasha po i gëzohej Dodanit dhe i po rrihte krahun me fjalë të mira e gaz në buzë, ja se ku Dodani ktheu kryet dhe guxoi e pa Alinë drejt në ata sytë e rreptë prej shqiponje. Pastaj e zbriti vështrimin në atë gojën e vogël të Pashës me buzët gjak të rrethuara me qime të bardha e të zverdhura si kashtë nga nargjileja. E, sapo Pashës i mbeti fjala në buzë, hidhet djali e i flet:

«— Kabull ma bëj një qarje, o Pasha...»

Ndreqi shtatin Aliu, qëndroi tespiket në gishtin e madh e ja ktheu:

— Folë, bre dardhar!

— Të marr dorë e këmbë, o Pasha, po qarja imc është e gjithë milletit. Manok bej Revani po na bie më qafë e nuk e lë robin të qetë me shtrëngesa e angarira.

Ta shihje Pashën si u bë atëhere! Rrudhat e ballit ju zhubrosën, sytë ju errësuan e një dell i faqes filloi t'i dridhet si prej ethesh të liga.

— Tosun Labi, bre! — ulëriti Aliu tërë inat.

Një zabit i shkurtër e kokëqethur rendi tatëpjctë shkallëve dhe ju qas:

Urdhër, Pasha!

— Do marrësh një koshadhe me lebër...

— Si urdhëron, Pasha!

— E do shkosh në kaza të Devollit.

— Gati, Pasha!

— Mos më prit fjalën, qen!..

Tosun Labi u gëlltit dhe mbeti si qiri.

— Do shkosh në Revan e do të marrësh lidhur Manok bejnë. E shpjerë në Kostur dhe në mes të pazarit t'ja vësh këmbët në rryp të pushkës.

— Si urdhëron, Pasha! — nxitoi e foli Tosuni.

Aliu e hëngri me sy.

— Ashtu i hiq njëqind shkopinj me kamatë të vonuar. Pastaj i thuaj si e qysh...»

Ja, kështu ngjau vërtet. Se ish si ish me cene e huqe; Ali Tepelena, po vegjëlinë dhe trimat i kish për zemër. Veç fundi i keq s'e la të ngrejë Shqipëri më vete e shkoi zemërdjegur, po grekut ama i dha dorë të ngrejë mbretërinë e tij.

E që të kthehemi te fjala, Manok beu e hëngri drurin, e mbajti drejt kurrizin sa ishte gjallë Aliu. Por më tej ngjau e keqja.

Një ditë, kur Dodani po i afrohej Janinës, e gjeti qytetin të rrethuar. Turqit i qenë vërvitur kalasë, të shumtë e të panumëruar si miza e lisit. Po qëllonin me topa e kumbara e qytetit i kishin vënë zjarrin. Psherëtiti Dodani e ra në mendime me kokën ndër duar. Desh edhe ai t'i marrë anën Pashës e ju soll rrotull maleve që të hyjë në Janinë, por nuk mundi, se gjithë shtigjet ishin zënë. Atëhere më ta zhveshi jataganë Ligori dhe ju sul një koshadheje të turkut dhe ta mbushi një përrua pëllëmbë e kokë!

Po kur ngriti kryet lart, i egërsuar dhe i pangopur me gjak turku, pa mynxyrën me sy. Kalaja e Janinës po nxirrte tym të zi!

Atëhere qau djali me lot ndër faqe, psherëtiti thellë e bëri kryqin e zotit. Ashtu u kthye në Dardhë me një karvan kuaj ngarkuar me xhepane e solli mandatën e zezë.

Kështu mbaroi Ali Tepelena e për Dodanin u çel një rrugë tjetër.

E sapo mbaroi Ali Pasha, edhe Manok bej Revani ngriti qimen si ngre iriqi xipat. Filloi sërish nga të parat.

I duhej zahireja e druve? Kthente karvanin e qiraxhinjve që rrihnin rrugën e Sheherit dhe sërët e tij mbu-



sheshin me kondurë<sup>1)</sup> lisi. I duheshin gurë për të ngritur kullën? Kthente mushkat e kurbetlinjve dhe në krye të javës nuk gjendej në shtrat të lumit copë guri për të vrrarë gjarpër. I binte puna për të vajtur në mulli? Merrte angari gjithë kafshët e samarit që zbrisnin në pazar dhe nuk çante kokën. I shkiste syri pas ndonjë are a selishte? Lëvizte mezhnikët sikur t'i kish mall babai.

Ja, kështu sillej me robin ai bir satanai. Pa më tej zu t'i hapej mideja se si tha ai miku: «Thellë e më thellë ka dele të ruda.» Me urdhër e ferman i rrafshoi gjithë oxhakët e «harbutëve dhe gjaurëve», sepse veç ai duhet të kish oxhak. Zu rrëmbente karvanët e kripës që vinin nga Preveza; zu zaptonte korie pas korie e kope pas kopeje; pa më tej filloi të zhvishte njerëzinë në mes të rrugës. U shikonte udhëtarëve qemeret, u kthente xhepat së prapi e, kur ndodhte që hallexhiu s'kish asnjë grosh në xhep, i kthehej Manok beu atëhere me shuplaka, të shara e kërcënime:

«Hyj, more, s'ke turp, i thoshte turp, bre goxha burrë e goxha aga, mos kesh një pesësh në xhep; tutje, thyej qafën!..»

Kështu qëndronin punët kur Ligor Dodani, një ditë pas Shëmitrit, ishte nisur nga Dardha me shokë shumë për të shkuar në kurbet në Sharat e Limbozit. Në livadhet e Shagut i binte udha e karvanit të sharrxhinjve dhe ja, atje kish zënë vend Manok beu me trimat e tij.

«— A s'vini në kullën time, o dardharë — u foli beu në të parë.

— Ejvallah, o bej, po nxitohemi, na pret puna në Limboz.

— Lërimi llafet, bre, se më mbeti plehu pa nxjerrë në fushë.

— Aman, o bej, se na mbeten fëmija pa bukë.

— Hë, more, se mos i patët edhe dje me bukë; bëjnë si bëjnë fëmija, hajde...

— Më mirë na vra, o bej.

---

1) kondur — copë dru e drejtë.

— More, për të vrarë kollaj është, ja, këtu kemi edhe plumb edhe barut. Po kthehuni prapë me të mirë.»

Doli në krye të shokëve Dodani dhe e shikoi beun drejt në bebet sa, besa, po e hëngri të tërin me sy. Dhe ja, atëhere, katër pushkë iu drejtuan Dodanit, katër pushkë në shenjë dhe katër hanxharë dolën nga këllëfët.

Kështu me dyfek në kokë dhe me roje pas, Dodani me shokë mbartën plehun e beut një javë me radhë.

Plehun e mbajtën vërtet, po beja që bëri Dodani ish më e rëndë se gjithë plehu, më e ashpër se shkëmbinjtë e thepisur, më e egër se gërxfet e Moravës. E rrahu gjoksin djali asaj jave dhe ju betua vetes se do të merrte hak të rëndë dhe të llahtarshëm.

Kur arritën në Katerinë, shokët u zunë për punë. Dodani jo. Doli në pazar të qytetit dhe mushkën e bëri pushkë, sharrën fisheqe, sahatin dylbi dhe i foli ustabashit:

«— Punë e sharrë s'kam për të zënë me dorë, o usta, kurorë s'kam për të vënë në kishë, me sy s'kam për të parë nuse e prindër, fshatit s'kam për t'i dalë përpara e as ty e as shokëve e as njeriu. Manok beut, po! Atij do t'i dal përpara dhe ja unë, ja ai. Kam për t'i punuar atë që s'e ka bërë njeri gjer më sot.

Ju lut ustabashi me dorë në zemër:

— Mos, bir, se çdo punë është e kotë, se prapa Manok beut është kajmekami i Kosturit, prapa kajmekamit janë koshadhet, zaptijet e halldupët. Po vrave Manok beun, do gjesh belanë; mos, o djalë, se do shkosh fir. . .

Po Dodani as që dëgjonte.

— Le të shkoj fir. Nuk dua jetë me turp.»

Kur nuk ja mbushi dot mendjen, ustabashi i dha uratën. Shokët i uruan udhën e mbarë.

Dhe i thirri vrapit Ligori ashtu si veç ai dinte. Pyjet i dukeshin sheshe, malet livadhe e rruga e tatëpjetë. Vrapin e ndali majë Alevicës. Hodhi dylbinë e hetoi tatëpjetë nga Revani. Ishte koha e misrave dhe përpara kullës së beut kish plot njerëz. S'e zgjati djali e u var poshtë malit.

Manok beun e pa në fund të shkallëve. Rreth kish nja tre qehajallarë, një pagur plumbi kish varur pas mesit, dyfekun me strall në anën tjetër. Më tej ish një stivë

e madhe me kallëpë misri. Beu po mblidhte të dhjetat dhe yshyrin e kish të mbarë, se ish tërë zhurmë e muhabet. Ngrinte pagurin dhe qeshte me të madhe duke përpjekur pëllëmbët. Ish tamam si ata gomarët meshkuj buzë beharit kur del lulegjemi.

Atëhere Dodani shtrëngoi mirë opingat, hodhi martinën krahaqafë dhe ju lëshua. Nuk e zgjati më si e qysh, po ja ngjeshi beut me grushta hundëve, sa ja dërmoi dhëmbët e ja humbi mendjen. Si vetëtimë i shqelmoi qehajallarët që po çapëlonin sytë dhe e përfshiu Manok beun për mesi, e hodhi mbi sup dhe i thirri vrapit përpjetë Alevicës. Sa mblodhën mendjen qehajallarët, filluan të shkrehin më të shkretë se kishin frikë mos vrisnin beun. Njëri prej tyre e njohu Dodanin:

«— Mos e ndiqni, — u foli të tjerëve — është punë boshe, ish ai, ai, ai angjellori i Ali Pashës; lëreni se nuk e arrin as langoi.

Dodani arriti në një pyll. Beu filloi t'i lutet të mos e lidhë, po ai ja ktheu:

— Ti je për të lidhur me zinxhir, o Manok bej, se litarin e ha. — Dhe e lidhi mirë e mirë dhe nisi të gjykojë.

— E, o bej, si të duket tashti?

Pa nisi beu me aman e me derman të qajë e të ulërijë si ujku në kollozhek, pa nisi t'i premtojë Dadanit çifligje e irate, pa nisi t'i nunoset e t'i puthë këmbën për ndjesë e për mëshirë.

— Mos u mërzit, o Manok beu, ki durim sa të arrijmë në Moravë; atje do t'i lajmë hesapet bashkë...

Pasdite Dodani me robin arriti ja, aty te Korja e madhe. Atje bashkoi çobanin e fshatit. Ja mori litarët e pelës dhe i foli:

— Shko i thuaj fshatit të mblidhet në rrah dhe të bëjë sehir si do të ngordhë Manok beu.»

Dhe beu mendjeprishur e çehrezverdhur zu qante e lebetitej, zu lutej e përpigëj si dashi ndën thikë.

Gjer këtu Papa Gjergua qëndroi fjalën e u ngrit. Hapi fletën e dritares dhe tregoi me dorë përtej:

— E shikon, — më tha — ja, ai sheshi ndën pyll, është sheshi i Rrahut. Atje, kur ishte mbledhur gjithë fshati, Dodani ishte ngjitur majë atyre drurëve. Ja se ku dallojnë nga të tjerët ata dy ahët shumë të mëdha, akoma atje janë e njeri nuk i trazon. Majat e atyre të dyve, ahere i kish lidhur Dodani me litarë dhe, duke i mëshuar fort litarit, i kish bashkuar të dy bigat. Edhe Manok beun e kishte ngjitur atje dhe njëren këmbë ja pat lidhur në njërin ah dhe tjetren në ahun tjetër.

Pastaj i foli fshatit:

«— Këtë kukudh e kam dënuar të vdesë këtu, të ngordhë si qen për lotët e nënave, për lotët e motrave, për lotët e nuseve, të ngordhë për të këqijat që ka bërë, për vrasjet e prerjet, për vjedhjet e çnderimet!

— Të ngordhë! — thirri djemëria.

— Të ngordhë! — thanë burrat.

Gratë heshtën dhe bënë kryq.

Veç kryeplaku e drodhi bishtin dhe filloi t'i afrohet Dodanit, por ky ja vuri kufirin atje tej.

— Ikë tutje, ikë tutje, — i tha — ikë se më ka ardhur shpirti majë hundës.»

Dhe kryeplaku iku, po dorë nuk hoqi. Doli mënjanë dhe diç i foli nuses së Ligorit.

Dhe kjo çupa e Zengove, e pashme e truphedhur, më e kuqe se gajtanët e xibunit, më e bardhë se këmisha e gjirit, qafëgjatë e flokëzezë, me sytë e zinj e të rreptë, çau turmën me kryet lart dhe ju qas Dodanit:

«— Më thonë të të lutem ta falesh beun, po ti je i mençëm vetë, bëj si është më mirë.

— Dhe do dal malit — ja ktheu ai që nga maja e ahut.

— Për burrat është mali — ja ktheu ajo.

— Kështu të dua! Nisu!»

Dhe vajza u kthye në vendin ku ish më përpara.

Dodani nxori thikën e mesit dhe preu litarin që lidhte të dy drurët. Majat e minjollave të lira e të shpenguara

fërshëllyen me potere dhe e çanë më dysh Manok bej Revanin që po ulërinte si ujk i tërbuar. Dhe trupi i beut, i çapëlyer si mos më keq, mbeti i varur atje lart si majë gengelave, mërshtë për gallofët.

Sytë e Papa Gjergos kishin marrë zjarr; mbushi gotat përsëri plot e me majë e më foli:

— Bromb, të kam gjetur; këto për shpirtin e Dodanit!

I ngritëm gotat një herë, dy, me fund. Po kjo rakia e manit është keq e fortë. Mirë e pat shkruar ai mokrari: «Raki për arinj.» Pa se si u trubullova tani e kandili i kristaltë, që varej kundrejt, zu të tundej e vinte rrotull, dhoma zu të vërtitej e dritarja u mbush plot me hekura.

Papa Gjergua e kishte marrë sërish fjalën:

— E sapo mbaroi Manok beu, brenda javës u zhduk gjithë malli e kamja e tij. Devolli i tërë u lëshua në kullën e Revanit dhe ja ngriti edhe qoshet e mureve. Dodan trimi e ngriti limerin në pyjet e Moravës. Pastaj me druvarët e malit u dërgoi zë fusharakëve dhe malësorëve:

«Kush ka bezdi nga beu dhe agai, kush ka nevojë për ndihmë, qoftë mysliman a i krishterë, kush merret nëpër këmbë nga halldupët, të më dërgojë fjalë, se unë jam këtu.»

Pesë vjet ndenji Ligori aty në mal me pushkën në krah. Dhe, sa ish ai, bejlerët i mbanin veshët ulur, se jo veç një herë e patën pësuar prej tij. Pesë vjet rendën koshadhet poshtë e lart Devollit e Moravës. Dendur kërcisnin pushkët e ca më dendur zhvishej jatagani e sulej trimi në mes të turqve dhe, ku je ti, more... mbushej sheshi me kokë halldupi.

Po e keqja ish se Dodani nuk pati shokë. Se thirri sa munda, kërkoi trima t'i bien pas, po më kot. Vendi akoma nuk kishte marrë veten nga fundi i keq i Ali Pashës dhe devollinjtë ishin akoma si të përgjumur. Jo si poshtë e lart Shqipërisë, ku zjente dyfeku e shkëmbeheshin bataretë.

Turqit e bejlerët taksën para për kokën e Dodanit, i kthyen përmbys shtigjet e pyjet e Moravës, po gjurmën

nuk ja gjenin dot. Se asnjery nuk e kallëzoi Dodanin, po gjithnjë e ndihnin dhe i bëheshin jatak.

Të dielave dilte trimi aty lart majë Gurit të Vjeshtës, hidhte dylbinë nga fshati dhe shihte vallet që dridheshin poshtë. . .

«Hajde bromb, të kam gjetur. . .»

Duke folur urata kështu, mua seç m'u veshën sytë dalëngadalë, në kokë sikur m'u rrokullisën vjetët e kaluar e m'u duk se edhe unë rroja në ato kohët e Dodanit.

M'u bë se kisha dalë mbi një çukë e bëja sehir. Lart nga pyjet kish ardhur shtatori dhe pylli ish ndezur me ngjyrat e portokallit. Dielli çante ajrin e kulluar e lajthishtat zverdhonin, fletët e panjave ishin bërë flori i kuq, ujërat e Gërxxhit gumëzhinin tatëpjetë si shkumë qumështi. Dhe, në anë të atij Shkëmbit gjigant të vjeshtës, pashe Ligor Dodanin me fustanellë të bardhë, me mëngore qëndisur me ar, me feste hajdutshe si borë, me pushkën në prehër, mbështetur në trungun e një ahui; dylbinë teke të gjatë e ngjyrë bakri e kishte hedhur tej nga lëmi i valles. Atje ish zënë vargu i çupave dorë për dore. Ishin këto vashat një varg i tërë, shtojzovalle e çapkëna. veshur me xiburet e Dardhës qëndisur gjoksin me sërma, linjat e gjirit të shpërveshura si fletë trëndafili me bojë të verdhë, ua valaviste era, fustanet e kuqe me dyqind pala ua hapte vrulli i valles; llërët, si dritë, u zbardhnin ndën mëngët kadife, faqet si shebojë u kishin marrë zjarr ndën sytë plot me xixa. E në krye të tyre ish Fotina. E bukur ish vërtet, po sytë e trishtuar i hidhte tej nga Shkëmbi. Vallja vinte rrotull dhe dëgjohej kënga:

*E putha çupën në faqe,  
binte erë manushaqe.*

*Më mbeti merak, më mbeti,  
si kallëp sapun më treti.*

*U hodhç' e zura për gjiri. . .  
zu dridhej si trëndafili.*

*Më mbeti merak, më mbeti,  
si kallëp sapun më treti.*

*Pa më hapi çupa gjinë,  
vinte era trendelinë...»*

— Ej, njeri! Nga gjezdis? — më foli urata.

Shkunda kryet, përpëlita qerpikët e ngrita sytë lart. Prifti po më jepte një poç me dhallë. Ishte e bardhë dhalla, si shkumë, e ftohtë dhe me dromëza gjalpi të piksur. E piva; dritarja ish hapur, urata sërish e mori fjalën:

— Kur pa kajmekami i Kosturit se Dodani nuk shtihet në kurth, e ktheu fletën dhe dërgoi fjalë se «doli ferman nga Stambolli për Ligorin e Gjashtarëve, të dorëzohet pa frikë në Kostur».

Po Dodani nuk e besoi. Se më sa i vihët ujkut mëlçia në qafë, aq i vihej besë turkut.

Si nuk u doli gjë edhe kjo, turqit e rrethuan Dardhën me ushtri, hynë në fshat dhe gjithë meshkujt i zvarritën në fushëzë. Atje i rrahën burrat e djemtë, u nxorën thonjtë, u vunë vezë të nxehta nën sjetull, i varën kokëposhtë dhe u vunë tym ndër hundë. E çfarë të keqe nuk punuan. Po njeri nuk e tradhëtoi Dodanin. Tre djem të rinj vdiqën te «Lëndina e lotëve» nga mundimet.

«Ja të dorëzoni të gjallë atë firar, ja mashkull të gjallë s'do lëmë në Dardhë.»

Kështu kërcënohej e thërriste komandanti turk.

Fshati po rronte ditë të zeza. E kush bëhej merak për gjënë e gjallë që rrëmbenin nizamët e halldupët, kujt i hynin në sy të ngrënat dhe byrekët që hanin turqit përditë, kush i numëronte sharjet e plaçkitjet. Bletë e gjallë nuk mbeti gjëkund, pulë e këndes nuk dëgjohej, hambatët u zbrazën, kadet e bulmetit ikën në Kostur. Pa zunë të ndezin edhe zjarr nëpër shtëpitë. Po e keqja më e madhe ish kur zunë të kërkonin çapat e fshatit. Fotinën deshën ta gjejnë e ta dërgojnë në harem.

Gjëmë më të zezë Dardha nuk kish parë ndonjëherë.

«E duam të gjallë firarin, ulërinte komandanti turk, ja të gjallë, ja ju gpropoëm të gjithëve me gra e fëmijë!»

Dodani atje në mal e mori vesh mynxyrën e fshatit. E jo veç e mori vesh, po edhe shikonte me sy tymin që moulonte shtëpitë. Thonë se i qe kaltëryer buza dhe qe bërë i egër si ari.

E ç'të bënte ai? Ta linte fshatin ndën thikën e turqve? Të bëhej shkak të çnderoheshin çupat e Dardhës? Apo të mendonte se turqit do të kishin mëshirë? Po çfarë mëshire do të kishin ata, kur Dodani dëgjonte orë e çast kambanën e kishës që tingëllonte për të vdekur. . .

Jo, këto të këqija s'duhet të ngjasin! Kështu kish vendosur trimi. Se ai ishte trim, se e kish edhe zemrën të madhe.

«Dardha më rriti, njerëzit më deshën e më ndihmuan e unë për ta do bëhem kurban!»

Kështu vajti dhe i tha priftit në mes të natës. Kishte zbritur nga mali e kish hyrë në fshat.

— Ngrehu, o uratë, — i tha — ngrehu më kungo! Kur të largohet ordhia e turqve, u thuaj fshatarëve nga unë: «Do vdes me zemër të djegur, se nuk pata shokë. . . Më përvëlton në shpirt për nënën dhe për nuse, po ç'ti bësh. Ndofta kështu qenka e shkrojtur.»

Në agim u kungua dhe u fal me pleqtë. (Grave nuk u tregoi se ç'do të bënte).

Pastaj, i veshur si çoban, me jatagan ndën gunë, rendi në Fushëzë, atje ku po mundoheshin burrat e djemtë e fshatit, atje ku ishte komandanti turk; atje u vërsul Dodani, hodhi tutje gunën e zhveshi jataganë. As që i foli të madhit të turqve, po, me një të hequr e çau në mes që nga koka e gjer ndër shalë. Pastaj ju vërvit horzhisë e griu e preu më të djathtë e më të mëngjër. . .

Ja, atje në Fushëzë, ka ngjarë kjo.

Turqit përreth, ata që i shpëtuan, si e panë të vetëm, ju lëshuan. Po ku mbahej dragoi, ore, me thika e me gjokse. . . Kërdinë bëri atje e shohti e i çapëloi me tehun e jataganit. Edhe kur i mbetën në dorë veç dorëza e pallës, ai s'u dha, po mbyti e shtriu ç'gjeti përpara.

Po më në fund, të mbushur me plagë, të mbytur në



gjak, po të ngopur me hakmarrje, e zunë të gjallë dhe e lidhën me zinxhirë.

Pastaj e varën në Kostur me çengela nën sjetull. Gjer i doli shpirti, i shau dhe i mallëkoi me rrënjë e degë dhe u thirri pazarakëve të rrëmbejnë armët e të mos i shtrohen turkut.

Po edhe të varur ata ja kishin frikën dhe i hodhën helm në gojë. Ashtu vdiq. Kur erdhi mandata në Dardhë, Fotina e Zengove u hodh në pus dhe u mbyt.

\* \* \*

Papa Gjergua heshti. Balli i qe rrudhur, nofullat i dridheshin e qapallat i rrahën fort se deshën t'i mbajnë lotët që ju derdhën ramos tatëpjetë:

— Kështu, mor bir, mbaroi Dodani, mbaroi, se njeri nuk i doli krah, se nuk pati shokë e një mendje të fortë që t'i hiqte udhën.

Mua më kapi ngashërimi. Jashtë ndihej uturima e bletëve. Fëmijët po ktheheshin nga shkolla e atje tej, përmbi Rrah ata dy ahet ku u copëtua Manok bej Revani, ahe të vjetra fort, me rrënjë të thella e hije të rënda oshëtinin me tërsëllëm në ajrin e lirë.

E atje oshëtinjë edhe sot e kësaj dite.

## I FUNDIT

Ndër këto vitet e fundit xha Shaqua i Tefik Lamçes erdhi e u tret më këmbë si qiri. Koka ju bë e bardhë borë, dhëmbët i ranë një nga një e sytë ju thelluan. Buka i duket e hidhur, ujët s'i ka shije e, kur pi duhan e s'ka të sosur, i duket se e ka prej xhufkë misri a kallam rrogozi. Gazi ka kohë që i është tretur, buza i rri e varur e si pa gjak, sytë ju venitën e fshati thotë se e ka njërën këmbë në varr dhe është me sot, me nesër.

Dhe gjithë këto të këqija kanë shkak e kokë ashtu si ka gjaku plagën e rrjedha burimin.

Nexhipi i mbeti në mal, Estrefi i humbi i syrgjynosur e pastaj e la plaka atij moti që ra tërmeti, një vëlla i vdiq këtij kollozhegu e, kur martoi djalin e vogël, ju duk se u rrokullis më keq: nusja doli beronjë e në mos fare shterpë, po ca më keq: e mban fëmijën gjer në kohën e lindjes e pastaj sikur t'i kenë lidhur magji, e lind të vdekur. Pastaj për xha Shaqon erdhi një lumë tjetër: fshati u bë një. Ishin si ishin njerëzia fise e tarafe, me miqësi dere e armiqësi gjaku, tani u bashkuan dhe u bënë tok me ara e me parmenda, me hambare e gjë të gjallë. Mbetën jashtë valles veç pesë a gjashtë shtëpi e në krye të tyre xha Shaqua me të birin.

I flet Hasani hera-herës:

— S'është punë kjo, o baba, u ndamë nga fshati e miqësia, nuk rrohet kështu.

Po xha Shaqua ja pret shkurt:

— Hajde, hajde, se e di unë atë punë.

Dhe mundohet plaku të hiqet si i shkujdesur, sikur nuk e përcëllojnë fjalët e të birit, sikur e ka punën në terezi, po përbrenda zien e tërbohet, shfryn e s'gjen derman.

— Baba! — i thotë i biri. — Edhe Rrapua hyri në kooperativë.

— Ja ka qejfi Rrapos; ashtu do, ashtu bën; meqë është me qejf...

— Baba, Sherifi lart e vuri imzanë!

— Le ta vërë, o bir, le t'a vërë, sekush bën pas qejfit. Se mos ka pasur zjarr ai, me frymën e tij është ngrohur.

Po i biri nuk heq dorë dhe i lutet përsëri:

— Mos, o baba, na merr më qafë, mos, o baba, se s'e ke mirë, mos, o baba, se e tprove...

Dhe xha Shaqua nuk i përgjegjet. Atëhere Hasani merr zjarr më keq dhe e shtyn qenin që u rri më këmbë:

— Po a më dëgjon, o baba? A më dëgjon?

— Të dëgjoj, o bir, të dëgjoj, po, gjersa mbarove fjalën ti, ky qeni zuri dyzet miza.

Dhe dalëngadalë i gjithë fshati u hodh nga kooperativa. Mbeti kësaj ane veç Shaqua i Tefik Lamçes me të birin. Mbeti e s'do të tundet, nguli këmbë dhe të birin nuk e përfill fare. Rreh gjoksin dhe tund bastunin:

— Sa është gjallë kjo kockë, nuk bëhem shok me Kaman Shosharë.

Një natë i shkuan miq nga qyteti. I priti si kish hije si miq të kokës, se ishin shokët e Nexhipit që u vra në mal. Po sa u shtrua sofrë, i foli njëri nga ata:

— Po si të të urojmë, o xha Shaqir?

— Si t'ju dojë zemra, o bir!

Miku fërgëlloi si ai gjahtari kur i vjen gjahu në shteg.

— Mua ma do zemra mos ndahesh nga fshati, ja, kështu ma do...

Këtu plaku sikur u pre. Luga i ra nga dora dhe u gëlltit:

— Po ma shkel bukën, o mik, për atë zjarr ma shkel.

Pse më bini më qafë, xhanëm? Sa rrojta, s'rroj, sa isha, s'jam, lëmshi po më mbështillet, lermëni të vdes i qetë e pastaj. si të mbyll sytë, besa besën, po deshët, hidhmëni në gropë të gëlqeres.

— Atë fjalë mos e thuaj. Ne të kemi si baba, të na rrosh sa malet, të kemi amanet nga Nexhipi dhe Estrefi. Ne e mbajmë amanetin e tyre, po ti sikur i harrove djemtë.

Gjer këtu fjala u mek, u pre e sikur mbeti e varur në zinxhir të kllanikut. Zjarri po kërciste në vatër, nusja po përgjonte pas derës, miqtë shihnin plakun e plakun vetë dridhej e mendohej.

— S'deshëm të të kujtojmë as Nexhipin e as Estrefin o baba Shaqo, po, për këtë bukë, ti na shtrëngove vetë. E mirë se ne do të na përcjellësh, po pa mendohu. Sikur të ishin gjallë djemtë, ç'do t'u thoshe atyre?

— Lëri të vdekurit, o mik, lëri se na dëgjon zoti e zemërohet. Kur të vdes unë, bëni si t'ju thotë vizhdani.

Dhe urat e zjarrit u prenë, më tej u bënë prush, pastaj hodhën në vatër kopaçe të tjera që u bënë hi, po xha Shaqua s'e hapi gojën. Gojën s'e hapi vërtet, po zemra i dridhej. Miqtë i vunë një si thëngjill mu atje ku i dhembte më shumë. Pastaj miqtë hapën fjalë të tjera. Folën për kohën e politikën, për të lashtat e gjënë e gjallë, gjersa edhe xha Shaqua hodhi një fjalë:

— Le të bëhet si ta bëjë Evropi!

Kur ikën miqtë, i foli sërish Hasani:

— Nuk durohet më, o baba, na ndave nga fshati, na ndave nga njerëzia, s'është punë kjo...

— Vërtet, baba, — u hodh e reja — kam turp të dal te çesma.

— Mos dil më, — ja ktheu i vjehrrri — do mbush ujë unë, vetë ti rri e mos u lodh.

\* \* \*

Të nesërmen, pasdite, kur u kthye Hasani me pendën nga fusha, xha Shaqua vuri në kokë takijen e bardhë,

mori përpara qetë dhe u nis t'i kullosë nga Përroi i bostanëve. Përroi është i thellë dhe i gjerë. Ka anash shelgje e driza, kreka e lajthishte. Hija është e thellë si ndën arrë. Se ishte vjeshtë, kundërmonte aromë e dëllinjave. Qetë zunë të kullosin bar të larë nga shiu e xha Shaqua ndën një manaferrë zuri të mendonte:

«Ç'është kjo devër, xhanëm, si doli kjo punë kaq e guditshme. Eja të përzihemi, thotë i biri i botës, eja të bëhemi një me shosharët e varfanjakët. Zbraze haurë, sill qetë në stallë, pa sill edhe parmendat, prish gjerdhet e hiq mezhnikët. . . de, o hall, de! Djemtë më shkuan, njëri u vra partizan, tjetri firar, plaka më vdiq, vëllai gjithashtu, nusja shterpë. Do më mbyllet dera, do më mbyllet pa derman, kështu qenka e thënë, të më shuhet fare dhe në oxhakun tim të bëjnë fole gallofët. Si e pat kështu kjo nusja e Hasanit! Nga derë e saj s'ka dalë grua barkthatë. Halli është se e zgjodha vetë, se ndryshe i jepja mananë. Po ç'faj ka e shkreta! Po t'u nis koba e prapësia, hapi derën, se të hyn nga qeramidhet. Zot, o zot, merrmë krahun! Rrugët e fshatit u mbushën plot me kalamanë që qeshin, çirren, qajnë dhe thërresin. Po në shtëpinë time qan veç kukuvajka. Se ç'e ka hipur fshatin kjo mbarësi e këtillë! Pll e bot këto nuse e këto gra, s'i arrin moti motin. Kjo imja hiç. Pa le po kohët e fundit zunë të martohen me barkun plot, ca më keq edhe ajo e Demirëve që i vajti të vjehrrit me djepin plot. Vallahi, më mirë hiç, se ashtu. . .»

Kaun përtej sikur e kafshoi ndonjë grevë, së zu të hidhej e kërcente.

— Na, Qalo, na xhan!

Kau e tkurri me forcë lëkurën e barkut, e lëpiu disa herë me gjuhë, u përshkund dhe u hodh më tej.

Po vinte mbrëmja. Plaku ndjehej i mërzitur e s'qëndronte dot në vend. Doli në krye të mezhdës dhe hodhi sytë përtej. Tutje fushës po mblidhnin misrat. I gjithë fshati ishte lëshuar arave e tehet e kosorëve që prisnin kallëpët, vezullonin nga rrezet e pjerrëta të diellit. Më këtej Xhezari po kulloshte lopën. Xha Shaqua s'e bëri të gjatë dhe i foli:

— Xhezar! O Xhezar!

Plaku ngriti kokën, ndreqi kurrizin dhe vuri veshin nga e thërrisnin.

— Këtej, oreee Xhezar, këtu, or, këtuuu!

Ai e pa dhe tërhoqi lopën për porozhde. Mengadalë ju afrua.

— Lëshoje Balashkën pas përroit!

— Jo, jo, se janë qetë; ka nja tri ditë që ngitet, ma sollën demat në shtëpi dhe e ndava nga kopeja.

— Pse s'e heq?

— S'do im bir, dale më thotë, do ta heqim me dem damaz, ta shpiem në Rrembec.

— Thuaj shyqyr që s'ta heq me aficale.

Xhezari tundi kokën e nënqeshi. Lopën e lidhi me kapistër pas një shelgu. U përshëndetën dhe u shtruan këmbëkryq.

— Po si të kam, o Shaqo?

— Mirë, o vëlla, ja, ashtu, vdekur pa mbuluar.

— Ama edhe ti s'e ngrite kokën një herë e shkoi e vate.

— Ke hak zotrote, i dhe karar. Na, ndize.

— Jo, jo, ndize nga tabaqera ime.

— Hë, more, ti i ke fletët prej gazete. Na se kam fletë të mira.

I ndezën cigaret, pastaj e hapi fjalën Xhezua:

— Po si dole me miqtë, o Shaqo?

— Jo keq.

— S'të kandisnë dot? Po mjaft tashti, mjaft u vërtite.

— Ke hak zotrote, t'i la arat yt atë; unë i kam blerë vetë. A e di atë meselenë e çifutit?

— Pa e ditkam, pa s'e ditkam, kot e ke që ngul këmbë, për atë perëndi kot e ke. Pale do e cfilitë edhe djallën, gjynah nga zoti, e ndave nga shokët, është tretur mos më keq; mjaft tashti, se i doli kripa. Ti s'je edhe keq nga vakti. Do kesh gjëkafshë në zemër.

— Ashtu po... ka Balashi dhjamë, po, kur e therën, s'i gjetën hiç. Po le tërë e tërë, o Xhezo, po edhe ti më kumton' kështu? Të ishte yt bir po hajde, po ti?..

— Të rrijmë shtrembër e të flasëm drejt, o vëlla. Unë

nuk të them se kjo kooperativa s'ka andrrallat e saj, se doemos, shtëpia e re ka shumë vëra për të zënë. Po a s'më thua? Si ishim ne më parë? Shtëpi më vete, qeveri më vete gjithsecili. Njëri i binte gozhdës e tjetri potkoit. Ashtu të ndarë si ishim, a mund të sillnim çesma në fshat? Jo! Jo, se ndryshe i kishim sjellë që në kohë të Turqisë; po nuk mblidheshim dot dy mendje më një. Po ja tashti i sollëm. Po litrik a mund të bënim?

— Ç'e do litrikun? Punë shejtani; unë as që e zë me dorë ta hap. Më mirë me gaznik. Po mos harro se për punën e litrikut e prishën mullinë lart.

— Po mullinj kemi edhe dy të tjetërë; se mos mbeti njeri pa blojtur. Ka hapur qeveria një mulli me motor në Brodë që emri i zotit s'e ngopin dot me bereqet. Pastaj hapëm kaq kanale; mungon shiu, tak lëshon ujët e kanalit në arën e misrit.

— Jo, xhanëm, po ty, kur të pihet ujë, pse nuk fut këmbët në kanal, po ngre bardhakun te goja.

— Nuk është fjalë ajo që thua, po pa kujtohu, vdiq Fazliu, u vumë krahun fëmijëve të tij. Të ishte ndryshe, mbeteshin kalamanët rrugëve. Jemi të gjithë për një e një për të gjithë...

— Eh, më qenke bërë dhiqigor, o Xhezo, po këtë fjalën e fundit nuk e ke tënden. Se ku e kam dëgjuar prej një tjetri!

Një cipë e kuqe u ndeh në faqet e fllashkëta të Xhezos, uli kokën dhe ngjiti cigaren pas shollës së këpucës.

— Ç'është e drejta, të vjedhur e kam këtë fjalë, por e keqe nuk është.

— Po kur qenka kaq e mirë, ç'kanë që thërresin e çirren atje në mbledhje natë për natë?

— Ore, nuk të them se s'ka cene e halle. Hera-herë edhe unë zihesha me plakën për punët e shtëpisë. E po të lutem shumë mendo se atje te shkolla kuvendoset jo për një shtëpi, po për gjithë fshatin.

— Pastaj u hipën gratë sipër, o Xhezo, u hazdisën fare. Më s'mbeti as nder e as namuz; kjo nuk durohet fare.

— Këtu jam me ty, or vëlla. Po s'ke ç'i bën, kështu e solli zamani. Po shiko se ka edhe më keq.

— Më keq s'ka ku të vejë.

— Dëgjomë mua. E ke parë atë sonomanë që sjellin aganjëherë te shkolla?

— Syri ma ka zënë, por nuk i jam qasur.

— Unë xheku vete. Të shikosh atje, të lot tepeleku i kokës. Dalin këto deli çupa e deli nuse si billonja, zhveshur ndër brekë e më të puthen me djemtë pa të keq në mes të kallaballëkut...

— Allah, allah!

— Pale po morën hop edhe ndër ne. Të është bërë im bir një e një me të shoqen. Shih se ç'më ngjau njëditëzaj. Isha në hajat e po zhvishja ca kallëpë misër. Djali se ku kish hyrë. Nusja nuk e dinte ku ishte dhe doli e thërriste në oborr: — «O Halim! O Halim!

Ai e dëgjoi dhe u përgjegj:

— Xhaaan i Halimit...»

E më ka hipur një inat, o Shaqo, e të më kërceu damari i ballit, e më t'ju ktheva tim biri... besë e zotit, s'i lashë llaf pa thënë. «Turp, bre derr i derrit, i thashë, turp të kesh!»

— De, o Xhezar de... paç hair se kaq kohë kam e s'më kish vajtur buza për të qeshur. — Dhe sytë e xha Shaqos u njomën nga gazi.

— Ama edhe ti mjaft i mbajte hundët varur. S'kemi nge të të lidhim buzën, mjaft e zgjate...

— E di, o Xhezar, e di, sado ta zgjat, kot e kam. Mos pandeh se nuk më vjen keq që po brengos tim bir. Se, të ish djalë dosido, nuk më vinte keq, po ai s'do të ma prishë zemrën, se ndryshe bënte si bëjnë të tjerët.

— Ja, tashti fole mirë.

— Do hyj edhe unë, po jo tashti, të shohim më tutje. Po më parë i kam dalë borxhit Hasanit. Ja kam numëruar të gjitha, do t'i laj duart si ai kadiu i hazret Isait.

— Lëri ato llafe tashti, do mësohesh, ja, ashtu si u mësova edhe unë.

— Do mësohem posiii, mesa mëson gomari revan. Ç'e do, e kam keq, shtëpia bosh, hauri do më zbrazet, nusja shterpë, si s'vjen lumi të më marrë.



— Mos ju rëndo, se zoti është i madh; ku dihet, ja nusen sërish të rëndë e ke.

Një çunak kaloi aty pranë me një manar në dorë e hodhi një fjalë:

— E, mo xha Xhezo? Ç'thotë Shaqo «individit?»

— Mbushu, ore të thonë, pizeveng; të ngrihem pa të t'i jap veshët në dorë.

Të dy pleqtë do të rrinin edhe më buzë përroit, po ra mbrëmja dhe fusha po zbrazej. Kur ju afruan fshatit, u përshëndetën dhe u ndanë.

Sapo hyri në oborr, xha Shaqua mori sqeparin të gdhendë një spicë për rrotën e qerres. Në atë çast u dha te porta Xhevit kryetari.

— Kabull mysafirë!

— Bujrum, ore!

— Mjaft punove, o gjysh, se ja, u ngrys.

«E solli kokën ky, mendoj plaku. E solli që mos e sjellte. Prit e dëgjo tashti».

— E, mo Xhevit, gjene havazi i parë?

— Jo, jo. Më lodhe, o xha Shaqo, më zu goja lesh me ty, hoqa dorë, bëj si të duash, e zëmë se s'ka Shaqo në fshat dhe mbaroi.

— Jo xhanëm... t'u vrakan sytë, po ta dish, këtu jam unë, pastaj je ti. Po le tërë e tërë, po përse u lodhe?

— Kam një punë tjetër.

— Hair të jetë!

— Kam menduar një gjë. Për këtë folëm mbrëmë edhe në mbledhjen e kryesisë, ishin edhe ca të huaj.

— Ç'keni, bre, që më merrni nëpër gojë!

— Prit, o i uruar, prit. Ne biseduam për punën e Xhevrijes, nuses sate. Menduam që mos i shkojë fir edhe kësaj radhe.

— Aaa...

— Kishim këtu një doktor dhe e pyetëm për këtë punë. Ja treguam si i ka ngjarë nuses herët e tjera: «Shpjereni në spital që tashti, na tha, me siguri do lindë në rregull.»

— Kot je lodhur, o Xhevit, më rrofsh që ma do të

mirën, po kështu është e thëna ime, le të bëhet si të jetë shkrojtur, Kështu u nis kësmeti ynë.

— Jo, jo. Mos thuaj ashtu, kësmeti bëhet si ta bësh.

— Lëre atë punë, o mik, hidhi gunën.

— Jo, o xha Shaqo, nuk e lë. Ti e ke Xhevrijen nuse të djalit, po unë e kam kushërirë; mos ma prish.

\* \* \*

Dhe një mbrëmje, kur po kthehej plaku nga fusha, Xhevrijen sapo e kishin sjelë nga qyteti.

— Të të rrojë nipi, o xha Shaqo! — i foli Xheviti te Kroj i madh.

— Të paça sa malet, o mik!

Plaku hapi krahët dhe ngriti sytë nga qielli.

— Ej zot i madh, të qofsha falë; po kur ardhën?

— Ja, sapo.

Plaku i la qetë prapa të çakërdisen dhe u lëshua në shtëpi me një hap të nxituar që s'e pat hedhur që kur ish i ri.

— Nuse moj!

— Urdhëro, baba!

Një piskamë e hollë u ndje nga lart ku ish shtrirë lehona. Plaku hyri në trem. Nxori këpucët, po nuk e gjente dot shkallën nga gazi e errësira. Nuk e mendoi, po për herë të parë ktheu kyçin e dritës dhe e çeli. Dhe për herë të parë pas shumë vjetësh xha Shaqos së Tefik Lamçes i qeshi zemra e buza. Ndjeu një gaz në shpirt dhe iu hoq një si shkëmb që kishte në gjoks.

\* \* \*

Kur bënë vigjet e djalit, xha Shaqua ftoi gjithë miqtë dhe shtëpia ju mbush plot. I erdhën edhe shokët e Nexhipit nga qyteti. Theri mishra, gjysmoi kotecin dhe nxori zamzanen e rakisë. U bë gaz si dikur motit kur u martua

Hasani. E sa hoqën rakinë e shtruan darkën, foli ai shoku i Nexhipit nga qyteti:

— Po si të të urojmë, o i zoti i shtëpisë?

Plaku ngriti kokën dhe i qeshi nuri.

— Uro si të duash, o mik, po unë ta di hallin, e prisja këtë dhe jam gatitur. Mbushini kupat me fund. Për hair të jetë!

— Për hair, xha Shaqo!

— Mete! O Mete! — thërriti plaku.

— Një djal i ri u ngrit nga fundi i sofrës.

— Merr kazmën nesër dhe shko i hiq mezhnikët e mi.

— Peqe, xha Shaqir!

— Sa për qetë... do t'i mbaj edhe ndonjë javë.

\* \* \*

Dhe xha Shaqua hyri në vallen e fshatit, po nga fusha nuk para del.

— Po duku na jep ndonjë mendje, o gjysh — i thotë Xheviti.

Plaku psherëtin e ja kthen:

— Dale mengadale, o bir, mezhnikët, që hoqa, kanë lënë nga dy palë gropa. Gropa në dhe e gropa në zemër. Njërën palë do ta mbushë damalugu, palën tjetër veç koha e mbush. Kështu jam prerë unë e kështu do grisem.

— Po a e ndjell vdekjen tashti si atëhere?

— Jo, jo, tashti kam nipçen për të rritur. Pastaj kam edhe shokë shumë. Po ta dish, kur të më vijë koha e të vdes, të ma bëni varrë atje, në «presonalet».

Dhe qesh xha Shaqua sa i skuqin nofullat pa dhëmbë dhe i ndritin sytë si në të ri:

— Do ta rrit nipçen, do ta rrit, pa edhe dasmën do t'ja ha.

## GUGUÇJA DHE UNË

Rrëfenjë.

Kur lexova se Evgjenia, shoqja ime e vegjëlisë, kishte marrë medalje për një shërbim të rrallë, zemra m'u gëzua. E jo veç zemra që më rrahu fort e nxituar, por edhe buza më qeshi dhe u mbusha plot me mall e me kujtime.

Pra «nusja» ime e dikurshme!.. Po, ç'paska bërë?

E hëngra gazetën me sy dhe, ndën fotografinë e saj, lexova:

«... Me vetmohim e trimëri, u vërsul nëpër flakët e shtëpisë së fqinjit që po digjej për të shpëtuar dy fëmijë nga vdekja. Edhe kur vetë mori zjarr, ajo nuk u tërhoq, gjersa nxori përjashta dy kalamanët. Zemër e madhe prej nëne, virtyt i pastër, vetëmohim i rallë...»

Këto më sipër i lexoja në gazetë kur isha në rrugë për të vajtur në fshatin tim; se po kthehesha në vendlindje pas shumë vjetësh; pata ikur djalë i ri e tani kthehesha me djalin tim për dore.

E sapo ju afrova vreshtave e kalova qafën e Luginës, ja se ku më dolli përpara bota e ëndrrave të mia. Buzët m'u thanë, zemra m'u ngrit peshë dhe një dridhmë e lehtë, më kaloi në gjunjë. Mora tatëpjetën e livadheve nëpër lëndina të gjelbëruara punë e madhe nga zonja pranverë. Frynte zefir, lart në Moravë bora ishte fshehur përrenjve, gjiret e mezhdave bleronin, anës së lumit pas dëllinjave

kishin mbirë manushaqet; pas një kulumbrie një kërmill sapo kishte çarë cipën e bardhë të guaskës e kish dalë, me brirët lart ku i ndrisnin dy sytë e tij të vegjël. Zogjtë cicëronin anembanë sikur deshën t'ja kalojnë njëri-tjetrit dhe glyrat e kalamajve ushtonin tej e ndanë fushës.

Hapi nuk më hasi në hendeqe, as syri nuk më pa gjerdhe e nuk gjeta një vend të përshtatshim të ulem si dikur. Fusha ishte bërë një, pa ngastra e pa kufi.

Po, për çudinë time, fshatarë nuk gjeta kësaj ane. Si duket punonin në ndonjë anë tjetër e veç fëmijë kishte plot nëpër fushë që endeshin mezhdave me libra në dorë e manarët pas. Nuk i njihja dot fëmijët, po i përshëndetja me buzë në gaz e ua kisha zili që më patën zënë vendin. Ata ma kthenin fjalën tërë qejf e, kur bëja më tej, sillnin kryet nga unë e ngrinin supet pa më njohur.

Kur arrita te lisi, vura re se ai dru dikur aq i madh nuk ishte më. Në cungun e tij të prerë me sharë ishte ulur një vajzë e njomë. Ishte e bukur vashëza, nja dymbëdhjetë vjeç, e veshur me një fustan të zi të ndritshëm me kopsa përpara. Kishte një fytyrë të paqme e të freskët me push të hollë kuq e bardhë si një gërqinjé<sup>1)</sup> e arrirë. Buzët i kish të njoma si cipa e qershisë larë nga vesa. Atje e ndala hapin. U mata ta pyes vajzën. Po sa bëra të çel gojë, zëri m'u pre. Këtë çupëzë fshati do ta njihja edhe midis turmës, megjithëse kurrë s'e pata parë. Medoemos kjo ishte vajza e Evgjenisë. Se ndryshe si mund të ngjiste kaq shumë me shoqen e vegjëlisë sime? Si do t'i kish ajo faqet me push trëndafili, atë vështrim të qashtë, si do të ishte aq e pastër, veshur me kujdes! Kish flokët e Evgjenisë, po ato pulpa të ajthme, po atë gushëzë të bardhë.

Isha ulur tani e çupa më ish aty pranë. Djali më iku pas fluturave. E duke numëruar rrathët në cungun e lisit, numërova vjetët. Jo vjetët e tij, por vjetët e mia, vjetët e vogëlisë, kohën e kaluar, dhemkat e mia, dertet e gazet.

— E paskan prerë lisin, o vajzë?

— I ra rrufeja në vjeshtë, tashti e prenë me sharrë trungun që kish mbetur.

Ngrita dorën mbi flokët e çupës. Dhe dora m'u drodh, se përsëri pashë tek ajo një lëvizje aq të njohur.

— Po ti cili je? — më pyeti çupa.

— Unë kam qenë shok me mamanë tënde kur isha si ti.

— Mos je Tili i Ndonit?

— Unë jam; po ku më njohe?

— E mora me mend, kam dëgjuar për ty.

— Edhe unë jam rritur këtyre fushave, kam bredhur nëpër këto ara me mamanë tënde; ajo ka qenë shumë e urtë, unë sherret, i rrihja shokët.

— Po mamin e ke rrahur? — Vajza më vështroi në sy.

— Jo, o pëllumbeshë e bardhë, unë nuk e kam rrahur mamin, po dikur ajo më ka rrahur mua. . .

Dhe me të thënë këto fjalë, koka m'u var poshtë, sytë më hasën rrathët e lisit e m'u bë sikur ata rrathë ngjyrë kafeje kërcyen nga vendi, u tendosën e u zgjatën sa morën fushën e rrahën erën gjer në qiell; dhe ashtu mendja më shkoi larg në vite të shkuara, atëhere kur edhe unë isha fëmijë, atëhere kur e ndiqja macen me lugë, kur mbaja fustane në trup e një vëth në bulën e veshit meqë nënës nuk i rronin fëmijët.

«I urtë nuk isha atëhere, se kurrë nuk lija dy gurë bashkë e përmbysja botën dhe kur «më vidhnin këngën» ata që shkonin në rrugë. Po më vonë mbeta edhe pa nënë e nuk guxonte njeri të vërë dorë mbi mua. Unë e njihja vlerën e atij vëthi prej tunxhi, se ish asaj kohe njëfarë «kyçi magjik» që u lëshonte pe prapësive të mia e, kur bridhja poshtë e lart, më dukej se nuk mbaja hundën përpara, por atë vëthin e uruar. Kështu, kur shëtitja me vërsnikët, isha kryetar mbi ta e jepja urdhër të bënim punët e të mëdhenjve sipas sërës sonë. Kështu që kishim ara nëpër cepat e kopshteve, kishim mulli te viri i çesmës, kishim shtëpi në zgavrat e shelgjeve, kishim qe maçokët dhe nuse shoqet tona. Po gjer atëhere nuk dinim dynjanë, se, po ta dinim, as nuse nuk do kishim.

Dhe unë kisha nuse Evgjeninë. Kësaj i kish dhënë sisë nëna nga pjesa ime, babai i pat vënë emrin po, se

ish e bukur me faqe të kuqe e gushë të bardhë, sekush i thirri «Guguçe» dhe ashtu i mbeti.

Kur loznim me «kuku» dhe gjithë ajo çetë kalamajsh ndahej më dysh, unë me Guguçen shkoni në Guvën e stenës së madhe e fshiheshim në cepin më të thellë. Atje ziheshim për qafe e s'deshëm të na gjejnë as atë ditë, as atë natë e as javën e tërë. E pyesja unë:

— Më do mua!

— Të dua shumë!

— Sa shumë?

— Ja kaqe. — Dhe hapte krahët anash. — Po ti më do?

— Posi.

— Sa më do?

Unë bija në mendime. Pastaj ja ktheja.

— Të dua që nga dheu e gjer në perënditë...

Kur pranvera e ndizte fushën e pyllin me gjelbërim, unë përdorja të drejtat e mia prej kryetari dhe përzija vërsnikët. Merrja veç Guguçen, dilnim tatëpjetë e mbanim vesh kur këndonte qyqja. Atëhere e pyesnim:

— Qyqe, qyqe, vaj e vaj, na këndo kur vjen babai.

Dhe qyqja këndonte «ku» e «ku» e ne numëronim rrokjet e saj. Kur ajo këndonte njëzet herë, kjo tregonte se babai do të vinte nga kurbeti pas njëzet ditëve. Dhe ne dilnim e prisnim babain dhe, kur ai nuk vinte, atëhere i kthenim ditët në muaj, pastaj në vjet e më tej harronim fare. E pyesnim qyqen edhe për mamane time, megjithëse e dinim se kish një pengesë ardhja e saj. Se na thoshin në shtëpi që mamane time e kishte marrë zoti lart në qiell dhe e mban atje «gjer të vijë përsëri me lavdi për të gjykuar të gjallët dhe të vdekurit ai, mbretëri e të cilit nuk ka mbarim».

Si mbaronim kuvendimin me qyqen, zbrisnim poshtë fushës që kundërmonte nga aroma e manushaqeve dhe luleshqerrave. Arat pas lumit ishin të mbjella me jonxhë dhe gjelbërimi aty ishte i thellë gjer tutje vjeshtës. Ne na kish ënda të vinim në mes të kërcejve të jonxhës. Shtriheshim aty më krahëzaj, hapnim duart anash e soditnim qiellin mavi që nga qilimi ynë i gjelbër. Kraharori na

mbushej me ajrin e kulluar, me erën e jonxhës, të krinave të najazmës, me aromën e lule shëngjinit.

Nganjëherë frynte filladi më i fortë. Atëhere kërcëjtë e bimës përkundeshin edhe më, fletë të njoma na lëmonin fytyrën ndonjë na guduliste në buzët, na shkiste pas gu-shës. Dhe lart në qiell fluturonin pëllumbat. Unë mbësh-tetsha mbi bërrylin e djathtë dhe vështroja brenda në sytë e Guguçes. Lëkundjen e lehtë të fletëve e shihja brenda në sytë e saj të zinj.

Se atje lojnim miturishte, gjunjët e mi dhe pulpat e saj na ngjyheshin me lëngun e jonxhës së gjelbër. . .

Atje pashë duart e saj mbushur me verore, se ishte dita e verës.

— Ti s'ke vënë verore? — më pyeti.

— Kam vënë, posi.

— Jo, ti s'ke vënë.

— Kam vënë të them!

— Ku i ke vënë?

— Ja, këtu. . .

— Hy, s'ke turp! Dale, pa t'i them mamasë. . .

Po unë e dija se ajo nuk i thosh mamasë, se i vinte keq të më shanin të tjerët.

Që nga jonxha ndiheshin ujërat e lumit që gumë-zhinin me potere. Ishte shenjë që lumi sillte ujë bore. Dhe ujërat tani nuk ishin të pangjyrë. Duke shkarë nëpër ara e korie ato merrnin ngjyrën e barit. Nëpër kthesat kishte gropa në shtrat të lumit. Atje ujërat ngadalësonin vrullin e në faqen e tyre ndeheshin e shkisinin ca forma uji të përdredhura si ngjala. Dhe ne me Guguçen rendnim andej. Buzë lumit rriteshin rakita të holla në ngjyrën të uthullës. Rakitat herë i ngiste rryma, herë i përkëdhelte filladi e hera-herës ndonjë valëzë lozonjare hidhte kresh-tën plot shkumë mbi kërcellin e tyre me sytha. Unë afro-hesha dhe vija re biskun e rakitës. Kishte ngjyrë të kuqe të thellë si vlastar i fërkuar me lustër, në një si teh të saj të ndritur, shihja si në pasqyrë plepat që ndodheshin mbi krye dhe qiellin mavi. Atje Guguçja rrinte me inat.

— Po s'i lave këtu veshët që i ke pis, unë nuk vij me ty.



Dhe unë i fërkoja veshët me ujë e lelesapun.

— Po nuk ndenje të të kreh, nuk të kam burrë.

Unë ulesha ndër këmbët e saj dhe fshija vëthin pas supit. Ajo më krihte me nge e me kujdes.

— Ti paske dy kurorë në flokët do marrësh dy nuse!

— Jo, kam tri kurorë, pa shiko si i kam flokët këtu në ballë?

— Kjo s'është kurorë, këtu të ka lëpirë viçi, po sa nuse...

— Vetëm ty!

— Zërë një be.

— Për kokën e babait.

Pastaj me zë të ndërruar:

— I shikon kumbullat?

— I shikoj, po.

— Janë bërë si nuse me vello.

— Ashtu do të bëhesh edhe ti.

— Shkojmë andej?

Dhe nisesha i pari. Se ashtu duhej. Burri shkon përpara, nusja vjen pas.

Më poshtë, gjatë rrjedhës, ishte mulliri rrethuar me plepa të mëdhenj. Më poshtë vendi ishte zallishtë, i mbushur me shelgje. Aty ndodhej një pellg i shtruar me ha-  
liça me ujë të kulluar dhe si i fshehur në mes të fletëve. Dielli nuk arrinte të përshkojë degët dhe fletët e dendura, dhe rrezet binin mbi ujërat e pellgut si një vurratë drite e kthyer me pasqyrë. Dhe në fund të pellgut zbardhonin zajat. Po ne, unë me Guguçen, shikonim ngadalë aty se kishte peshq e trembeshin. Ndonjë bretkosë e padukur kërcente papritur e përplasej mbi ujërat e lumit më lart. Ne qëndronim te pellgu dhe shikonim në të: peshqit lëvrinin të qetë e të shkujdesur, fletët i çonin ngadalë, bish-tin e kthenin me nge, veshkëzat e frymëmarrjes i hapnin lehtë e lehtë... e atëhere u dukeshin brenda veshkëzave edhe vrimet e tyre plot fije të kuqe. Leskrat e peshqëve nga kurrizi kanë ngjyrë të errët si bakër, po, kur ndihej ndonjë zhurmë përreth, peshqit trembeshin; atëhere kërcenin e për një çast u shndrisnin leskrat e bardha të bar-kut.

Më qërtoi Guguçja:

— Veshët i lave, po gjunjët i ke të gjelbër nga jonxha.

— Edhe ti i ke pulpat të gjelbëra nga jonxha.

— Po s'u lave, jemi të prishur.

Dielli ish ngritur lart e ujët e lumit ish vakur. Unë mora vendim:

«Do të hyj te pellgu».

Guguçja u hoq mënjanë dhe lante pulpat, po sytë nuk i ngrinte. Unë u zhvesha dhe hyra në ujë. Në fillim futa veç këmbët po, sa më erdhi vala gjer në gjunjët, më shkuan të ngjethura. Atëhere u përplasa i tëri dhe mornicat më shkuan. U lava mirë e mirë sa gishtat m'u zbardhën, m'u buhavitën e m'u ngritën rrudha. Pastaj dëgjova pas shelgjeve zërin e Guguçes:

— Dil se ka gjimengjalla, dil se jemi të prishur!

— Dhe unë dola, po gjithë rrobat s'i gjeta. Ajo kishte marrë këmishën time dhe po armonte mëngën e grisur. Se ajo mbante gjithnjë në jakë një gjilpërë rrethuar me pe të bardhë.

— Moj Gjene!

— Hë.

— Tashti më pihet ujë.

Një burim gurgullonte më lart, ndën hijen e një arre. U ngjitëm atje; uji vërshonte lehtë e lehtë me guishe të holla. Ashtu hidheshin lart edhe disa thërmia stralli që ndritnin e kërcenin nëpër një si valle të ngatërruar. Na dukej sikur ndonjë orë e fshehur ndën dhé shfrynte e spikaste në ujin e ftohtë. Po nuk u nxituam të pijmë se na mpiheshin dhëmbët. Më parë freskuam llërët me ujë, se tëmthat na rrihnin me fuqi. Pastaj mbështeta duart anës burimit dhe u shtriva të pi; po më parë desha të shoh gjunjët e bardhë të Guguçes mbi cipën e ujit... kur ajo më ish afruar që prapa e. duke qeshur, ma ngjeshi kokën në burim sa veshët m'u mbushën...

Ishte kjo një nxitje e djallëzuar që nuk e lija dot pa ndëshkuar, unë që i thosha vetes kryetar dhe mbaja vëth në vesh. Këputa një degë nga arra më lart dhe u lëshova vrap të zë Guguçen që po argalisej tutje ledheve. Ajo vra-

ponte si drenushë e qeshte si një qengj që blegërin e kërcen livadheve. Ashtu fthente kryet prapa, si bukëla kur e ndjekin, dhe më shihte mua.

E, ja, atë ditë e në atë të rendur fillova të vë re se kishte nisur të rritet. Flokët e zez i shkisnin pas qafës së gjatë e të pjekur, sytë i ndritnin si me xixa, pulpat i kish më të mbushura e si të lyera me vaj.

Po më në fund unë e kapa. Ajo u lodh e duke qeshur ra më krahëzaj në një lëndinë me tërfil. Unë ju vërsula sipër. Ajo qeshte gjithnjë e gjoksi i gufonte aq rrëmbyer, sa i vura re kraharorin që po i mbushej. Ca kokrriza, të vogla sikur i qenë ndezur pas ballit nën fijet e kaçurrelave. Prehëri i saj ishte i nxehtë. Në atë çast sikur më erdhi turp që e pata vënë poshtë. U drodha, përpëlita qerpikët e një dëshirë e marrë sikur më zbriti nga gjoksi, më rendi pas krahëve, m'i ndezi faqet e m'u drodh në majë të gishtave. Ashtu u përplasa i tëri mbi të dhe e putha në faqet, në gushë, në buzë, në llërë. Ajo rrinte urtë si një shqerrë manare e sytë i mbante mbuluar me llërën e bardhë. Pastaj ajo bëri të ngrihet dhe unë u hoqa mënjanë, me fytyrën të skuqur si zemra e një limoniku që ka plasur vetë:

E atë ditë kuptova se ishim rritur, atë ditë kuptova sa shumë e desha, që asaj dite nuk ndaheshim kurrë.

Po sa ikëm më tej, ajo rrinte si e nusëruar në rrënjët e një dardhe. Mua më erdhi në buzë kënga që kisha vjedhur në dasmë. Unë ja nisa dhe ajo më ndoqi pas:

. . . . .  
*Seç ta putha faqen në gjumë të parë,  
po dhjetë vjet, vetullën si ngjalë,  
po synë të zi, qepallat si fshesë,  
saba më saba trëndafil me vesë.*

*Po synë të zi, vetullën ibrishime,  
seç ta putha faqen, lule, që kur flinje,*

*të rriti babai, do të marr bandilli,  
dërsët po të venë si zinxhir floriri.*

\* \* \*

Të nesërmen dëgjova Olimbinë e Katos tek i thoshte mamasë së Guguçes:

— Çupa t'u rrit, moj Thino, më mos e lërë me Tilin se...

— Ç'më thua, Olimbi, ata janë motër e vëlla, kanë pirë një sisë.

— Kur i ndrit lëkura çupës, ruaja faqet; dëgjo ç'të them unë, se edhe atij këlyshi po i trashet zëri!

Po mëma e Guguçes ishte e mirë dhe nuk na ndau. Ndarjen e solli koka ime me qoshe.

— Eja, — i thashë një ditë Evgjenisë — eja të shkojmë te foleja e bilbilit. — Zbritëm poshtë nga Llëngat te lugina e vogël anës lumit. Po vinte ndajnata. Nga qielli i mbrëmjes, duke shkarë nëpër majat e plepave, derdheshin aty ngjyrat trëndafil e manushaqe. Nga tumbat me manaferra sikur dilnin ca ngjyra të errëta tërfili, bashkë me erën e fortë lëshonte edhe ngjyrën e gjelbër të thellë. Dhe rrjedha e lumit, duke përpirë të gjitha ngjyrat e luginës, sikur i ndehte ato në cipën e saj. Filloi të erret. Zogjtë nisën të kthehen në foletë. Kërcenin mbi bisqet, hetonin anash, tundnin bishtin e shkarazi e me drojtje hynin në ferrat thellë në fole. Mbrëmja ra. Në fshat po kthehej grigja. Zhurmat në fushë po treteshin. Në një tumbë kullumbrie dija se ish foleja e bilbilit. Sa ju afruan, zogu doli nga foleja dhe u ngjit lart mbi kumbull. Kur ju afruam folesë, tre gollogushë të papendosur ngritën sqepin drejt qiellit e hapën gojëzat e vogla e të verdha. Ciceronin e zgjatnin qafën.

— Mos i nga! — më qërtoi Guguçja.

Unë e pashë me krenari.

— Mos i nga, se prishemi përngahera, i them mamasë, gjyshit.

Që lart nga degët bilbili na hetonte i shqetësuar.

Kërcente bisk më bisk e sytë e tij të trembur s'na i ndante:

— Mos e nga, se i them pojakut!

Po unë desha të tregoj se s'kisha frikë as edhe nga pojaku. Nxora llastikën, i vura një haliç dhe mora shenjë. Dhe sa Guguçja të më mbante, unë qëllova. . .

E nëmur më ishte dora! Bilbili u godit dhe ra mbi një gëmushë duke u dredhur e duke tundur këmbët e tij të vogla. Atëhere Evgjenia u shkreh në vaj dhe m'u vër-sul sipër:

— I lig, i lig, ikë, ikë!!!

Dhe me duart e saj, tërë duf e inat, më qëllonte me forcë në fytyrë, në duar, në gjoks. Po më çirrte faqet, po më pështynte, po më shante:

— Ikë, i lig, ikë!!!

Zëri i saj ishte i ashpër, lotët të nxehtë. E ndjeva se e pata shkelur dhe mbeta si i zënë në faj. E, megjithse ajo më rrahu, ma desh zemra t'i mbështetem në sup e t'i thë-thija me buzë lotët e saj si të ishin nektar. Ajo e mori bilbilin në dorë, i shtiu pështymë në gojë, e përkëdheli pas faqes, e vuri pranë folesë. Bilbili akoma ishte gjallë.

Bëra t'i flas, po ajo-më shtyu; bëra t'i zë dorën, po ajo më qëllloi:

— Ikë, shpirtlig!

Dhe mbeta i pikëlluar fort atje te mezhda, i zymtë si nata që po binte, e aq i mjeruar e mendjeprishur, sa edhe të më guduliste njeri në ije a në gushë, s'do të vija buzën në gaz e as do të tundesha vendit.

U mundova t'i afrohem Guguçes asaj mbrëmjeje dhe të nesërmen, por ajo më mbante larg. Desha të shkoj te foleja të shoh bilbilin mos vallë ishte shëruar, po zuri shi dhe fusha buçiste nga ujërat e turbullta të lumit.

Ditën e tretë qielli u hap dhe dola nga arat. Po Guguçja kish nxituar para meje e po zbriste tatëpjetë. Unë i rashë pas. Isha me sy të këputur, me zemër të ngashë-ryer, me buzë të dredhur, i brengosur e me frikë. Nxitoja prapa saj fshehur, pas gjerdheve, duke shkelur ndër driza e ferra. Diku Evgjenia më vuri re, por vështrimi i saj ishte tepër i ftohtë. Mendoja:

«Sa mirë të jetë shëruar bilbili e gollogushët e tij të

ciçurojnë, sa mirë do qeshë Guguçja ime, do të pajtohemi e do të jemi si më parë. Se vetëm tani ja dija vlerën shoqes sime. Shpresa po më gjallërohej tek dëgjova gjyshin e Evgjenisë që i foli vajzës që nga udha:

— Mengadalë, bijë, mos nxito andeja, se të hyjnë gjembat në këmbë...

— Jo, gjysh, mos ki frikë, se unë e zgjedh rrugën.

Zëri i saj m'u duk i butë. Atëhere mora guxim dhe u lëshova duke rendur sa arrita para saj. Afër kullumbrisë u ngrita në majë të gishtave dhe pushë folenë. Bilbili kishte mbaruar. Nuk ish si e patëm lënë, po kish lëvizur pak sa kish varur kryet në fole. Edhe gollogushët e vegjël kishin mbaruar me gojëzat e çelura... nëpër sy e sqep u suleshin milingonat. Guguçja u afrua edhe ajo. U ngrit mbi gishtat e këmbëve, trupi i saj fërgëlloi pranë meje e sërish m'u lëshua me grushta.

— Ikë! I lig!

Po të ikja, pas do më ndiqte turpi, prandaj qëndrova atje kokulur duke kafshuar me dhëmbë majat e gishtave. Dhe që atë ditë ishim të prishur.

Po asaj i kishte lënë vrugë të thellë vrasja e bilbilit, se shpesh e dëgjoja që këndonte me shoqet e saj:

*Seç të ra dëbora të mbuloi folenë,  
shpirt, kurban t'u bëfsha, o bilbil i mjerë;  
sa zarar të solli e shkreta dëborë,  
kurban më t'u bëfsha, o bilbil i gJORë!*

Kënga ish e vjetër dhe mallëkonte borën, por unë e dija se Evgjenia e këndonte për mua e se bora e këngës isha unë.

Në fillim ajo më shihte vëngër me sy e nuk më fliste me gojë. Më tej s'më fliste me gojë, por, vështrimi ju zbut. T'i bija më gjunjë, isha krenar, pa ja lashë punën kohës.

Ishim mbledhur natën e kolendrave te teto Krisa që na bënte petulla sa të vinte ora të lajmëronim lindjen e

Krishtit. At Naumi po na tregonte për yllin e madh që ra asaj nate në Betlehem, kur na ngjau një e papritur. Tigani në zjarr po ciritte i mbushur me vaj e ne prisnim radhën të vëmë në dorë petullat e ngrohta. Veç Orestin nuk e kishim marrë, se të gjithë ishim prishur me të. Po ai, sheret e inatçi, na bëri gjëmën. Kish hipur mbi çatinë e shtëpisë dhe nëpër vrimën e oxhakut na vërviti një shkëmb...

Guri ra me forcë mbi tigan sa e shtypi mos më keq dhe vaji i nxehtë na u përplas fytyrës... Unë për çudi shpëtova, po Guguçes ju përvëluan gjunjët. Sekush shihte të keqen e vet, po unë që nuk kisha të keqe a nuk më binte të ndihmoj Evgjeninë? Ajo qante e dridhej se i digjnin fulltakët. E mora për dore ta shpie në shtëpi dhe ajo erdhi. Po, si dolëm jashtë në errësirë, unë e kapa për beli e ajo më hodhi krahun mbi qafë që të mbahet se ecte çalë-çalë. E, duke ikur në shtëpi, prapa na vinte at Naumi, që nxitonte pas nesh duke sharë e duke u falur. Hyri prift te teto Krisa, po doli hoxhë, se ballin e djegur nga vaji e kishte mbështjellë me një sarëk të bardhë.

Ja, kështu u pajtuam me Guguçen e miqësia u përtëri. Tani duheshim më shumë e piqeshim fshehur në shelgjishtat, po nuk di sepse ajo nuk më vështronte në sy.

Por më tej u ndamë. E solli puna që unë u largova nga fshati për shumë kohë. Pastaj erdhi lufta, unë isha nëpër rrugët e saj. S'di se si më kishte vajtur mandata në shtëpi e më patën futur në trisahit. E kështu Guguçja ime ishte martuar. Kur e mora vesh, ishte tepër vonë. Kështu kaluan kohët.»

\* \* \*

Ja, këtu te cingu, lisi i kishte shkruar vjetet si në çetele. Tani kisha pranë vajzën e Guguçes.

— Po mamanë ku e ke, moj vajzë?

— Ja, aty më tej, është në kopsht, babai është në qytet, mëson për kryetar.

Thërrita djalin dhe e morëm vajzën në mes.

— Ti, gocë, për lule kishe dalë?

Ajo më vështroi në sy.

— Unë kullos manarin, nuk mbledh lule. Capo, capo, capo, hajde, hajde. . .

Manari na rendi pas.

— Po ti nuk i do lulet?

— I dua shumë, po më vjen keq t'i këput.

Ja, kjo kishte zemrën e Evgjenisë. Zemër të dhembshur prej nëne, se nënë do të bëhet edhe kjo vogëlushe.

Në kopsht mollët kishin çelur, bletët zukatnin, Evgjenia po vadiste me ujitëse në dorë. Kur ju afruam kopshtit, ajo na hapi lesën.

Por gjaku nuk më rendi në fytyrë, gjunjët nuk m'u drodhën, fryma nuk m'u mbajt; veç zemra m'u gëzua.

Tani e kisha përpara Evgjeninë, trupbiskonjë e të qeshur. Se ish buzë pranvere, dielli ende s'e kishte përcëlluar. Doemos vjetët dhe puna kishin lënë gjurmë në fytyrën e saj. Po përsëri ajo ishte e bukur. Veç sytë e saj nuk ja shihja dot, pa ja mbaja vështrimin në mollëzat e mbushura të faqeve. Kishte veshur një fustan sateni të pambuktë të zi e të ndritshëm. Më priti me gaz të dliërë, veç dorën ma zgjati të pathyer në bërryl sikur desh të më mbante larg. . .

— Na u rritën fëmija, o Evgjeni.

— U rritën vërtet.

Ajo përkëdhelte djalin tim, i puthte faqet dhe i ndreqte flokët, po ashtu si bënte me mua, kur ishim të vegjël.

— Sa shumë të ngjet vajza; e njoha menjëherë pa e pyetur fare.

— Edhe ty të ngjet djali, po vallë a i ndjek zogjtë? . .

Një xixë sikur u lëshua nga sytë e saj dhe u ngul në bebet e mia. Po vetëm një. Ishte një xixë që më shpoi në sy e më dogji në zemër.

— Unë kam qenë ca i egër.

— E kish fajin mosha, ishe ca krenar.

Vajza diçka po i fliste së ëmës. U mundua ta thoshte ngadalë, po unë e dëgjova, se flladi në mollët kishte pshuar:



- Mami, përse e ke rrahur ti këtë xhaxhin?  
 M'u desh ta ndërpres, se, që nga trekëndëshi i bardhë dhe i zbuluar i gjoksit ndën gushë, Evgjenisë i rendi gjaku në fytyrë.
- Ti, Evgjeni, krasit pemët kështu?  
 — Jo, unë vadit dhe pastroj trungjet nga lëkurët e thata. Krasitja është punë për burra, duhet hipur në pemë, duhet forcë dhe zemër për t'i prerë; mua më dhimbsen filizat, s'i pres dot.
- Ti je gjithnjë e dhembshur si ke qenë dikur.  
 — Kështu janë nënat.  
 — Mësova se të dhanë një medalje, u gëzova me gjithë shpirt dhe ta uroj me zemër.  
 Ajo uli sytë.
- Po si ka ngjarë ajo punë, Evgjeni?  
 — S'është gjë e madhe.  
 — Jo, mos thua ashtu, dua të ma tregosh.  
 — Kushdo që të ndodhej pranë, do bënte atë që bëra unë. Më erdhi keq për fëmijët dhe u lëshova t'i shpëtoj. Vuajta ca kohë në spital prej një trari që më ra në shpinë, po tashti jam mirë.
- Ti e zvogëlon guximin tënd, Evgjeni...  
 — Follmë për diçka tjetër, më vjen zor...  
 — Po si jetoni, Evgjeni?  
 — Punojmë e rrojmë mirë. Vajzën e kam të veshur për bukuri, më ka këpucë; mban mend si rendnim në zbathur nëpër fushë?  
 — E si nuk e mbaj mend, si nuk e mbaj mend, asgjë nuk kam harruar...  
 — Përsëri ke mbetur ca i egër, po unë nuk të zemërohem.  
 — Jo, Evgjeni, mos ma merr për keq; unë të flas me dorë në zemër e ta dua të mirën ty, vajzës e Vasilit tënd.  
 — Vasilin e kam në qytet.  
 — Kështu më tha çupa.  
 — Tashti i tërë fshati jemi një. S'ka më mezhnikë e gjerdhe. E tërë fusha jonë u bë kopsht e vreshtë, ta ka ënda ta vështros.  
 — E shob dhe gëzohem.

— Pa eja këtej.

Evgjenia më hoqi nga fundi i kopshtit. Dardhat që kisha lënë dikur të vogla e me trungje me lëkurë të las-tuar, tani ishin rritur shumë.

— Pa shiko këtu, të kujtohet?

Ajo më tregonte trungun e madh të një dardhe Ohrie. Mbi lëkurën e drurit njiheshin akoma emrat tanë. I kisha shkruar unë asaj kohe, tani njiheshin me zor, po përsëri njiheshin. U afrova dhe e pushtova dardhën me kra-hë. Lëkura e saj e ashpër më përkiti faqen. Sa kujtime!

— Më kujtohet, Evgjeni, se asaj kohe rrija me brisk në dorë, kam shkruar emrin tënd kushedi sa herë. A ja-në vallë gjithë ato kujtime?

— Janë, unë i shikoj gjithnjë, më kishte marrë malli për ty. Ti ishe ca i lig, po unë të desha shumë.

— Prandaj nuk më prite?

— Unë të qava që më të gjallë, por unë s'pata faj. Pse nuk erdhe kur ne të dinim të vdekur?

— Pa më thuaj, Evgjeni, nuk e ke prishur emrin tim në ndonjë dru, ku e kam shkruar asaj kohe?

— Jo, asnjëherë. I kam ruajtur si kujtime e si visa-re. Unë të kam dashur gjithnjë, të dua edhe tashti, të kam si vëlla.

— Ashtu edhe unë, të kam si motër. Tashti më ndje, Evgjeni, do të shkoj në fshat.

— Të na urdhërosh nga shtëpia, do të pres.

— Do të vij pasdite. Mirë u pafshim.

## DASMË E ÇUDITSHME

*(Tregim i një partizani)*

Edhe në gjumë e ndjeja që reshja s'kishte pushuar. Kaq ditë që shiu na kalbi mish edhe këmishë. Sapo u zgjova, sytë e mbyllur m'i vriste drita, ndaj nuk i çela. Duhej të qe mesditë. Që natës më pat marrë gjumi pa ngrënë e pa pirë, e bile pa terur rrobat e lagëta. Në një çlodhje të tillë më ishte dukur sikur gjymtyrët m'i përkiste një dorë e butë që m'i përkëdhelte, m'i fërkonte dalëngadalë, ndërsa unë në ëndërr shihja sinira me bukëvale, kroje me ujë të kulluar, tek haja e pija si i babëzitur e s'kisha të nginjur.

Sa bëra të çel sy, menjëherë u prapsa. Një zë i hollë vajze filloi të flasë. «Ç'të jetë kjo? Mos akoma jam në ëndërr!»

Ndër ato malësi të egra s'kisha parë kurrë një fytyrë femre. As plakë e as të re. Po kjo, kush do të jetë? Mbi ballë ndjeja tehun e një plafi që më mbulonte trupin. E zvarosa ballin një grimë tatëpjetë dhe hapa pak njërin sy. Njëpër thekët e murme pashë. . . Shpejt e mbylla qepallën, por m'u hap dëshira t'i çel të dy sytë e të hidhem përpjetë.

«More, po ku qenka rritur kjo guguçe! Me sy, me fytyrë, me flokë, me trup, nuri vetë. Kullumbri nga sytë, vishnje nga buzët dhe leshrat i ndrinin si zift i vakur.»

Ajo nuk qe partizane nga shoqet tona. Ajo ishte çupë e shtëpisë, që fliste shkoqur me tre shokët e mi.

Menjëherë u kujtova se ne patëm ardhur këtu për një punë të çuditshme. As për luftë e as për punët e saj, po për dasmë! Në vend të pogaçeve, patëm sjellë dyfeqe, në vend të deshve përsëri dyfeqe e në vend të darovës dyfeqe të tjera. Se për këtë dasmë në mes të luftës, veç të tillë duheshin.

Por tani më vinte zor t'i hapja qepallat. Pak më vonë dëgjova që rrahën shkallët e shtëpisë nga hapa burrash. Ja edhe një këngë që andej:

*«Nëna ime dhe babai  
me lot po më qajnë...»*

Nëpër ato hyrje e përshëndetje u ngrita edhe vetë. Si e desh mirësjellja, së pari i zgjata dorën një gruaje që rrinte mbi sënduk. Ajo mbante njëfarë peshtemalli me vija si përparëse e një palë tumane të kuqe mbi këmbët e zbathura.

Vajza, që rrinte më tëhu, më dha dorën më me dëshirë, me bërryl të thyer e ngazëllim, sikur të njiheshim prej kohe.

— Unë jam Sherka, — tha ajo, — gjithë këta burra jeni lodhur për mua... bo, bo...

Çudi me këto vajzat e mbyllura! Kur i mendon, i merr për qenje gjysmë të egëra.

Qerimi, si njeri i shtëpisë, rrinte kundrejt e dridhte cigaren:

— Mos folë ashtu, çupëëë. Ne erdhëm këtu për ty dhe për atë baba trim që pate, për atë baba që na e la gurin e mullirit në qafë.

Kishte ndodhur asaj malësie të largët thellë atij fshati të humbur, që Sherka, vajzë e rritur tani (vajzë për «më kalë» si thotë fjala) kishte dy vjet që priste krushqit e këta nuk kishin ndër mend të vijnë. Fort i mjeruar, i ati i Sherkës kishte bërë ç'i pat ardhur për dore, por më kot. Shtegëtimi i largët dy ditë udhë, ishte pengesë atyre ditëve të vështira, kur karvanet e dasmorëve jo veç një herë

ishin bërë shenjë e topave. Kalorësit dasmorë i dukeshin të huajit si çeta me kryengritës. Ca kohë më parë ishte vrrarë në luftë i ati i Sherkes dhe, kur vdekja i kishte dhënë dy-tri çaste jetë, ai kishte lënë fjalën e fundit: «Dheu do mos më tretë pa u martuar çupa këtu e gjashtë muaj...»

Gjashtë muajt po kalonin e krushku i madh kish dërguar fjalë:

«Të huajtë s'na lënë të bëjmë këmbë nga fshati. Por, në paçi besë e trimëri, na sillni nusen ju, se do shkoj zemërdjegur nga pleqëria ashtu si i ndjeri nga plumbi.»

— Si e ka emrin dhëndërrin, o Qerim? — pyeta shokun.

— Hilmi. Thonë se është djalë i mirë, po njeri nga ne nuk e ka parë. Babai i teqesë e vendosi këtë punë.

— A jeni gati, o shokë?

Kështu foli komandanti ynë që sapo vuri këmbë në kthinë. Ishte kjo një pyetje e bërë sa për të shkuar radhën, se komiti (si e kanë thënë vetë pleqtë) është gati kurdoherë. As këpucë për të mbathur, as gunë për të veshur, e as gjerdan për të ngjeshur. Ne flinim rëndom si ishim, pa trazuar fare pajimin e partizanit. Gjumë komiti. U dha ndonjë shenjë? O burra, përjashta, se ai matanë s'ka ardhur as për një copë bukë e as për ndonjë qese duhan. Ai vjen për kokë dhe koka duhet ruajtur duke i mbajtur sytë katër e pushkën në dorë.

U nisëm në kohën e drekës. Ca lot u derdhën më të dalë nga fshati. Ato që derdhte nëna, domosdo ishin lot të dlires, sa për ato të Sherkes unë s'mund të vë dorën në zjarr. Se, kush u martua e s'u gëzua?

Krushq të çuditshëm ne! Me armët peshë, bomba në brez, me pararojë e praparojë e mbi të gjithë pa raki, si s'mbahet mend ndonjëherë atyre maleve.

E shtruan rrugën ndër këmbë me Sherkën në mes. Ish kohë e keqe, me të sajat. Se atij dimri moti i lig mbajti gjatë. Qimtoi gjithë marsit, fryu prillit, sa bora u bë akull e njerëz që merren me punët e motit (të tillë ka plot ndër ne) thoshnin se «plakat», harruan të zgjohen me prillin pa e lanë inatin për ditët e para të majit. Po, sidokudo, toka e mbajti besën, se dielli herë pas here ja bënte me sy që tej

reve dhe ajo u lëshoi lëngun bimëve dhe e veshi botën me fletë e lule, me bisqe e bar të njomë. Koha ishte e murme, pus nga mjegulla, por gjethi i ahishtave sikur ta çlodhte syrin.

Të mërzit edhe balta, qielli i vrejtur, mjegulla që të lyen me noti, përrrenjtë e turbullt me ujë në ngjyrë të kuqe, të verdhë, zhul e llum. Një rrufe ja dha me krismë të thatë. Kur ngritëm kryet, një lisnik po digjej e aq e errët ishte bota, sa flakët dukeshin të kuqe.

— Po gjëmon, dështoi dimri — foli një nga shokët.

— Ah, po jo, mor, i paudhi as dështoi, as ka ndër mend të hiqet, po me këtë mot, prite kur të nxjerëre kopilë me gjithë opinga.

Gjithsej jemi tridhjetë shpirt. Komandanti shkon në krye, pas pararojës, e herë pas herë gojë më gojë vijnë njoftime: «U dëgjua një krismë pushke, mund të jetë edhe çifte gjahtari. Mbani armët peshë se gojë njeriu fishkëlloi përpara. Do të dredhojmë nga e djathta, se përpara kemi fshat e lehin qentë.»

Sherka është gjithnjë në mes të kolonës, para saj ecën Qerimi. Druaj se i thua — xha — se gjen belanë. Mbi gjerdan në xhep të jelekut, i zbardh një kuti duhani. Mua më nxit gjithnjë dëshira t'i jem pranë njeriut që ka gaz në zemër, pra i shkoja vajzës pas. Ajo e ndjente vështrimin tim e kthente kryet më shihte.

— Ama u ngope me gjumë — më foli diku.

— Isha i lodhur nga udha.

Këto qenë sa për të çelur fjalë, se më tej biseda rrodhi vetiu.

— A ke qenë në Drizar? — më pyeti ajo.

— Kam qenë posi, fshat i mirë, prapa mal, përpara fushë, livadhe plot e vreshta sa të duash.

E merrja me mend se Sherka nuk më pyeste as për rrush e as për ujëra, ajo desh të dijë në e njihja Hilmi Feçin nga Drizari, atë Hilmi, që ishte burri i saj i panjohur, atë Hilmi që sot po priste nusen në shtëpi.

— Edhe njerëz të mirë kam njohur në Drizar, mikpritës të mëdhenj, njëri syresh (besa emrin s'ja di) na

gatoi oshmaren veç me gjalpë e djathë dele, po sa për emra... nuk mbaj mend.

Ajo lëshoi një nënqeshje si shenjë që e kuptoi, e sërisht bëri përpara. Unë i shkoja pas, pa edhe se mund të qe mëkat, mundohesha t'i shquaj vijat e trupit ndën atë fustan fanellate qepur gjerë e mos më keq. Se, mirë besa, nderi e ato fjalët e bukura mbi partizanin krenar, por në fund të fundit unë isha djalë dhe djalëria, or, tungjatjeta... Hej! Ç'më hante koka...

Afër mbrëmjes, mjegulla u shpërnda në një grykë nga lindja dhe diku u duk ylberi. Vajza ngriti dorën andej dhe foli:

— Thonë se, po të kalojë një çupë përmbi ylberin, bëhet djalë... Sa mirë të isha djalë!..

Më duhej diç t'i përgjegjesha, po më mbeti këpuca në baltë e zura të kërceja rreth me këmbën e zbathur ngritur lart.

Kaluan orë, erdhi nata e zezë si mellani; nuk merr dot me mend nga lind e perëndon. Lagështinë e mjegullës e ndjen te pushka që pikon gjithnjë. Dhe të vjen mirë t'i lagësh duart orë e çast, se, po i lë të të teren, të duket sikur të zënë rëzhdë.

Papritur diç xixëllon, dhe nuk e di se çfarë është: cigare e ndezur në ndonjë pusë, apo mënjanohet mjegulla e duket një kandil, apo mënjanohet reja e duket ylli, apo ndoshta, ndoshta kthen kryet Sherka e i xixëllojnë sytë.

Larg e larg qentë lehin, fshatrat flenë futur nën muftafin e natës dhe ne ecim e ecim gjithnjë, të ngarkuar me armë, të kredhur në mendime.

S'qenka lehtë të shkosh në dasmë në kohë lufte.

Sa zor do ta ketë pararoja. Ajo çan rrugën e padukur, këmbët shkelin bosh, ballet përpiqen në drunj, zbrit e ngjit, zvarrë e me zor, as e marr dot me mend ku shkel e ku je.

Kur u gdhi, vështruam njëri-tjetrin. Ishim tërë baltë, por rrugën nuk e lamë.

— Pa shiko ka mbirë misri — flet Qerimi.

— Ç'e do, është kërthi sivjet.

Dy-tre shokë këndojnë.

*«Nëna ime dhe babai  
me lot po më qajnë,  
të enjten e madhe më marrin!»*

Diku këllëfi i mjegullës u çart, sikur u gris një kind i saj mbi ara. U dukën plepa përfund livadhesh. Fletët e tyre shushurijnë. Shihet një gomar ngarkuar me pula, disa njerëz pas tij, qenkan me armë... oj!

Një fësht pa fishkëllimë më shkoi te veshi. Barkas përtokë si shakull. Shtrëngova trupin dhe prita «përgjegje» nga lëkura. Nuk më dhëmbi. Pra s'ma kishin shpuar. Matanë urdhëra, nisën shkëmbime armësh. Edhe të shara domosdo.

— Ramë në pritë?

— Jo, jo, ramë në gjermanë plaçkaxhinj. S'e sheh gomarin me pula!

Dhe gomari i qetë ha lulegjembë në ledh e tund veshët i mërëzitur nga të shtënat.

— Plaçkaxhinj vendës dhe të huaj. Luftojnë për kokën dhe për plaçkën dhe janë shumë, mbase njëqind e ca...

— O burra, mbi ta!

U sulëm përpara. As të shkon ndër mend se ka baltë, as që e ndjen se bie llohë. Por, që lufton në sytë e një çupe të bukur, këtë e ndjen. Dhe të vjen turp që fare padashur, pa ditur, kafshon dhë.

— Ç'është ky paçariz?

Një tanks me armë u grind mes hendeqesh. Plumbat e tij nuk ngrejnë duman, por hyjnë në baltë si thika në gjalpë. Fllup! Fllup!



Û gjendëm në një korie dushku nga ku sapo kishim dalë. Se lufta s'është as dasmë, as lojë cingëlthi. Lufta është dyndje, ethe, zvarrisje.

— Sherka, more, Sherka!

— Ja komandant, ja.

— Numërohuni.

Zëmë e pyesim njëri-tjetrin.

— Mungon një shok.

— Po kush?

— Seiti... te një shtyllë telefoni, shoku komandant, e fsheha vetë ndën tufa shavari, s'mori vesh gjë, «M'u mpi krahu» më tha, dhe vetëm aq.

Pritëm sa ra nata. E gjetëm edhe Seitin të vrarë. Dasmë e çuditshme!

Mezi çelëm varr në shurigë të kuqe. Varrosim një shok dhe shkojmë në dasmë. Sherka merr pushkën e të vrrarit dhe zë e qan:

— Ta dija kështu, rrija ku qeshë, unë martohem, djali për dhëndërr bie e vritet.

— Në luftë s'ka kuje — flet Qerimi. — Përndryshe, gjithë këto vite duhet të çirrnim gjokset. Ai ra dëshmor i atdheut dhe i gazit. Se për këto gaze e dasma luftojmë, që të këndojmë e të martohemi ashtu si na e do zemra.

Sherka mundohet të heshtë e kafshon gishtat. Sytë e saj ngjyrë kullumbrie duken më të mëdhenj.

— Dasmë domosdo, se na duhen djem, ca bien, të tjerë rriten, kështu e ka lufta.

Përsëri në rrugë me pararojë e praparojë, me armët peshë, me mendime të përziera, të habitshme që hipin kalaqafë njëra-tjetrën e ngatërrohen. Dasmë e çuditshme. Nisesh për punë gazi e të vrasin shokun në rrugë!

Errësira na mbështjell më fort. Më duket sikur na gëlltiti një gojë e padukur e ne rendim nëpër dhëmbët e grykët e saj. Po pararoja le të gjejë rrugën, komandanti le të nuhasë, le të bëjë çarë ai, unë hedh këmbët dhe mendohem. As që marr vesh që udhëtoj. Në Drizar arrijmë në agim, mbase më parë. Kanë dërguar fjalë e na presin. Sapo të afrohem, shtëpia do të mbajë erë mish

të pjekur, dardha, turshi, simite të ngrohta. Ne u shpiem nusen dhe jemi krushq. Krushq të çuditshëm.

Sherka rend përpara meje. E marr me mend se tani ecën me krye të varur. Diku u përpoqëm dhe ndjeva flokët e saj mbi ballin tim. Qeshëm ngadalë në errësirë si për të kërkuar ndjesë e përsëri në rrugë.

— Mos të vrava?

— Vetëm pak.

— Kurban motra, sa më dhimbseni, u nisët për mua një çetë e tërë, një shok e latë në udhë.

Flet Qerimi:

— Se vritemi, pa duhen dasmat. Që të lindin djem. Dëgjon, o Sherkë, duam djem, ti do rritësh plot të tillë, djem për burra e për pushkë. Po... pa daleni... .

Ai na preu rrugën e na vu duart mbi shpatulla:

— Oj? Ç'bën kështu?

U bëmë tre si perusti dhe ai shkuli qesen.

— Daleni, të zë një zjarr, po xixat mos duken, strukuni, qasuni!

Një tresh në errësirë.

Nisemi të tre, nisen edhe mendimet e mia.

«Do arrijmë në Drizdar, Hilmiu në krye të odës, djalë i ri, fshatar, veshur me shajak, festen e bardhë kapitur mbi sy, i shkathët si dre, i pashëm si rrusp. Vëlla Hilmi! E pate fat këtë thëllëzë mali, u trashëgofshi, një herë e me jetë. po... Kie kujdes. Ai nënqesh, por më sheh krenar sikur do të thotë: «Mos na shit mend». Hilmiu rri në krye të dhomës e na sheh shtrembër. Hë, or qen, ne u vramë për ty e ti na shikon vëngër?»

Ec dhe merrem me Hilmiun. Dhe më duket i huaj, i pështirë, dinak. Dhëndërr i çuditshëm.

Nisa ta urrej Hilmiun. E urrej pa e njohur. Po përse, o partizan? Ty, që ke dalë të vrasësh urrejtjen, të hipi mëria në mes të rrugës?

Përsëri u përpoqa pas Sherkës. Qeshi e tha se edhe ajo qe përpjekur pas Qerimit. Pra kish qëndruar kolona. Unë përcolla pështymën.

Erdhi fjala gojë më gojë:

— Jemi në të hyrë të Drizarit, presim të kthehet pararoja.

— Ejani.

Kam përpara një grumbull si lëmsh. Në errësirë filloi të çdrindet <sup>1)</sup> lëmshi. Po si duket Sherka nuk dëgjoji e unë sërish u përpoqa me të. Që të nisej, i vura duart mbi supet e saj e bëra ta shtyj.

— Mos më shty, — tha ngadalë — mos, mos, kam frikë, frikë!

— Ti ke frikë? Këtë nuk e vura re atje ku kërciti pushka.

— Atje ishte ndryshe, vëllaçko, vëllaçko, kam frikë.

Vërtet erdhi era e mishit të pjekur dhe e bukës me qiçra. Po edhe një bletë do ta kishin prishur. Po dritë nuk dukej gjëkund. Veç në një prak furre ndriste një kupë me shpuzë.

Dasmë e çuditshme.

Sa hymë në oborr, Sherkën nuk e pashë më. «E morën gratë», më tha mendja. Dritaret e dhomave qenë zënë me rogozë, me levenxe, me bruca, që të mos dilte drita. Nuk vura re në kishte llambë, se zjarri në vatër qe i madh e bubullonte. Dy kthina u mbushën plot me partizanë. Zë e mban erë lëkurë dhije të djegur. Avullojnë rrobat tona. Mjegull brenda e mjegull jashtë.

Krushku plak qenka vërtet me një këmbë në varr. Ngjatjeton e na hedh cigare në prehër. Një si shoku i tij ndan rafkinë.

— Po dhëndrri ku është?

— Po, ja... ky është Hilmiu!

«Bo, bo! Dhëndrri?!»

Ndoshta sytë e mi u bënë si gryka cifuni <sup>1)</sup>

«Po ky na qenka gërçho, plak dhe i shtrembër, mus-taqet gjer te veshi, i zi si katallan, i trashë si derr».

— Ky është Hilmiu?

Heshtje prej varri.

— Po flisni, o djem, flisni, o shokë.

---

1) Çdrindet — çmbështillet.

— Jemi në zi, na u vra një shok.

Zjarri bubullon, pa zë e kërcet. Unë mbaj kokën përdhe e mendjen e kam ujë. Çfarë duhet vallë që të prishtet kjo dasmë? Mos vallë duhet shumë? Po zemra ime do të pëlçasë se do të pëlçasë, mbase duhet kjo, mbase vërtet. E shkul dhe e var në gozhdë.

Rreth e qark zënë e pëshpëritin vesh më vesh. Edhe unë flas me të parin tonë, por veç me sy.

— O i zoti i shtëpisë, do nisemi!

Dhe Komandanti futi sahatin në xhep.

— Unë kam qejf të rrini, o miq...

Një kujë në çardhak. Hapat, dum, dum!

Sherka u dha në prak, pas i vjen Hilmiu, një gruajë i duket veç supi. Vajza hyn e shikon zjarrin, fërkon tëmthat, na vështron të gjithëve një nga një, qëndroi tek unë e bëri të thërrasë. Po zë nuk i doli. Faqet ju bënë limon e u drodh e tëra. Mbuloi fytyrën me pëllëmbë, por këtë radhë zëri i doli i ngjirur.

— Joo!

— Na ndje, o i zoti i shtëpisë, por ne do flasim veç me këtë çupë.

Dhe folëm shkurt. Ata folën me gojë, unë veç me sy. Punë e çuditshme.

— Do nisemi, o plak, se kjo punë e pat!

— Aaa?

— Vajzës nuk i pëlqen.

— Pse? Duhet t'i pëlqente asaj?

— Po kujt tjetër?

— Neve, domosdo. Është dhënë fjala, ky është zakoni.

Plaku shkon ruazat dhe dejet e zverkut i duken si gjalmë mavi. Hyn edhe Hilmiu në mes:

— Po shkelni shumë vëngër, o miq, zakonin e shqiptarit!

— Ky zakon, or tungjatjeta, mban erë myk, zakon i egër, ndaj kemi dalë malit ne, ta shembim edhe këtë.

— Ju mund ta shembni nesër, po sot, këtu në shtëpinë time...

Qerimi foli në fund:

— De, more, de, dashke mish pas porosie zotrote. Na

thanë bilbil e na dole buf. Dhe bufi plak dashka dallëndyshen e njomë; jo besa, se të mpihen dhëmbët.

— Edhe ti, o plak?

— Plaku i sat ëme. Unë kam shokë djemtë, e kam djem sa të duash, hiq tejt!

U vumë në rrugë. Sherkës ju lodh njëri sup pa e hodhi armën në supin tjetër. Qerimi na preu rrugën e na vu duart mbi supe.

— Daleni, qëndroni, do zëmë edhe një zjarr.

U bëmë tresh në errësirë.

— Strukuni, se lloha na lag eshkën.

Masati qëllon, xixat ndizen me mijëra, miliona e përshkënditen rreth e rreth.

## KËNGËT E RINISË SË PARË

*E çasin kur e sjell nër mend, kur  
sjell nër mend, ah, atë vend, as  
rroj, as vdes, po jam pa mend.*

Lasgush Poradeci

Erdhi një kohë në rininë time, kur e ndjeja veten si një dem që e shpon tagjia. E megjithëse fytyra më ndriste e në të rendur ua kaloja edhe mëzave, prapëseprapë, nuk dija se pse më dhembte e më shtrëngonte në gjoks.

Mbaj mend mirë se atëhere ishte moti kur vranë kra-  
lin e sërbit.

— Mirë, o gjysh, — i fola babait të nënës — mirë se Aleksandri mbaroi nga plumbat, po ky gjoksi im as me plumb goditur, as me grusht rrahur e as me lule qëlluar. . .

— Dëgjomë, o xhiger i gjyshit, merre fjalën menga-  
dalë. Erdhe në moshë, biro, gjaku t'u trash e t'u bë si musht, pa të zien si i ri që je.

Dhe ma shkrepri syrin babaplaku duke vënë buzën në gaz. Këtu unë diç kuptova, por ai nuk më la me aq. Më hoqi mënjanë dhe më mësoi si ta shëroj të keqen:

— Lavdi zotit, fshati ynë plot çupa është. A nuk të shkau syu pas ndonjë faqekuqeje? Zëre nuse njërën sy-  
resh, puthe sa të mundësh, më tej kandis edhe shtëpinë e merre për fare. Bëj si të them unë, sa je i ri, se kjo moshë, as me para blihet, as me punë fitohet, as me kokë

këmbëhet. Se, po u bëre sa unë, të këputen verigat dhe shkon zemërdjegur.

Fjalët e tij i dëgjova me sytë përdhe e me ballin të përskuqur si prush.

Rashë të flija asaj nate, por gjumë nuk vura dot në sy. E ku më afrohej gjumi mua kur gjithë çupat e fshatit loznin valle në kokën time.

Por punët që mendova asaj nate m'u dukën fare të lehta për t'u bërë. Veç të nesërmen, kur dola në fushë e hasa atë që i vura syrin, e ndjeva se kësi punësh ishin të lehta, veç me kokën ndën jorgan.

Këto që tregoj ngjisnin me mua një buzë vjeshte kur fshati gjëmonte nga zilet e kuajve, kur fusha të dehte me aromën e ftoit të brylltë, me aromën që lëshon mjalti tek kullon nga zgjojet, që i përcëllon dielli. Koha ngiste mbarë, qielli ish i paqme dhe i larë me vesë të hollë, ish më i kaltër se deti, më i bukur se ëndrrat e mia, e më dukej atëhere se ishte më i madh se tani. As era s'e ngiste qiellin, as vapa e madhe nuk e vuloste me rrudha, pa zogjtë nuk kishin të ngopur me begatinë që i fali vera ugurmarë.

Dhe ne djemëria gjithë ditën e ditës, rendnim poshtë e lart: ha rrush e këput veshulë, mblidh gorrica e manaferra. Vërtet se rrushi t'i ngjiste buzët, megjithëse manat ishin tërë lëng e të velnin, por ky uji i kroit, ujë mali, edhe haliça të haje, t'i trette shpejt e shpejt. Shto pastaj të bredhurat, shto mundin dhe zemrën që na brofte orë e çast e... po deshe thuaj se kishim të nginjur.

Vajza që i vura syrin atëhere nuk ishte moshatare me mua. I kisha unë nja dy vjet më shumë, por ajo ishte kurm e derdhur e mollëzat e faqeve i ndiznin si cipa e qershisë kur lodron me rrezet e mëngjezit. Gushën e kish të bardhë si shkumë, por jo gjithnjë, se, sa vinte pranvera e përcëllonte dielli, bëhej një zeshkane kaleshe me sy të hequr si bajame. Hundën e kishte pak të ngritur, hapat i kish të shkurtër, po të shpejtë. Në fshat e hiqnin si çapkëne, se punonte njësh e njësh me djemërinë. Dilte pllajave me dëllinja e kulloste shqerrat si të ishte djalë. Si djalë i hipte dhe mushkës dhe u vërshëllente mëzave

me dy gishtat në gojë. Po mushkën kurrë s'e lëshonte nga kapistra, se e kishte xanxare dhe, po të merrte fushat, s'e shtie dot në dorë. Lira e kishte emrin vashëza ime. Rendte gjithnjë kodrave, shtrihej e rrokullisej mbi bar e tërfil dhe, kur fillonte këngën, më dukej sikur heshtnin bilbilat. Zërin e kishte vërtet të fortë, por kënga e saj kumbonte ëmbël sikur gumëzhinin ujërat e penguara të pendës, sikur kërkëllinin zajet në ujë, e dalëngadalë, tek i shuhej zëri, më bëhej sikur akoma binte një glyrë e hollë, e hollë.

— Si u bë kështu kjo kallogre! — thoshin në fshat.  
— Ç'është gjithë kjo zhurmë që sjell ngado që vete? Dikush ja ngriti këngën, por ajo e hidhte perçen lart e më lart:

*Mike me shami mënjanë,  
mos nxito se dogje fshanë.  
— Ç'i bëra fshatit të shkretë  
sepse shkoj posht' e përpyetë.  
Xhinde mushka, xhinde vetë.*

\* \* \*

Fillova të bridhja fushës me një mollë të kuqe në xhep. Se kështu më pat mësuar gjyshi: «Qëlloje me mollë në kokë, ose rrëmbeji shaminë e bardhë.»

Kaq herë e takova Lirën në rrugë, kaq herë shtrëngova mollën në pëllëmbët por, që ta nxirrja nga xhepi... ish më e rëndë se një shinik urof. Sa për shaminë ishte punë që s'bëhej. Se, si ju thashë, ish një xhinde ajo! Andaj, si e rraha mendjen mbarë e prapë, e gjeta rrugën e mbarë:

Iku koha e pleqve; tani s'pi më ujë as molla e as shamia. Në je burrë, ec i thuaj si e qysh. Jo po s'je, mbaj gjoksin me dorë e vëri gojës një koçan misri.

Dikush më tha: «Gjej një tërfil me katër fletë, hidhja në flokë çupës që do, se të ndjek ajo vetë.» Çava dherin nja tri ditë me radhë e t'i bëra luadhet patoz. Punë e



kotë! Tërfil me katër fletë nuk gjeta e nuk gjeta gjë-kundi.

Mendoja: «Vështirë e kam sa t'i jap të kuptojë që e dua, sepse edhe ajo prej gjaku është. A thua nuk i shtrëngojnë gjiret edhe asaj! A s'm'i ka si ftonjtë e teto Vanos?»

Isha te rrema e madhe një pasdite. Përreth shelgje, kumbulla e plepa. Dukej si mbrëmje, si të kishte rënë muzgu. Rosat gjuanin cironj e silleshin ndër ujërat. Po një djall rosaku s'i linte rehat rosat e ta bëri rrjedhën shkumë e stërkale. Ja atëhere më kalon Lira aty:

— E, mo kapedan i Maçit, — më foli — si të duken rosat, a zënë cironj?

— Ah, moj Lirë, po ku i lë rosaku rehat... sa mirë të isha edhe vetë rosak...

Nga kjo e folur me romuz, vajza u bë tufan e veri. M'u afrua pranë e si të isha ulur në ledh, ajo m'i kapi flokët me pëllëmbë e m'i tërhoqi.

— Qenke djall me brirë ti!

— Lërmë, o Lirë, lërmë, të thom, se kam një të keqe në kokë.

— Çfarë ke, more vëlla?

— Ja, më çan e më dhemb në gjoks.

— Po ç'të ka gjoksi, mor hamshor i Maçit?

— Pse, ty s'të dhëmb gjoksi a?

Atëhere ajo m'i lëmoi flokët, mbylli buzët e iku duke tundur kryet.

E ja që aty te lumi ja ngrita kurthin. Zura t'i rrija hundë e buzë, nuk i flisja me gojë, nuk e shihja në sy. Po si më përpëlitej zemra kur e takoja, si më dridhej gjuha, si më mbahej fryma!

Po atë ditë ngjau në fshat një ndodhi që më dha dorë mua. E solli çargu që prifti ynë i ardhur, shkeli kryqin e zotit. Ai ditë për ditë e këndonte troparin: «O Zot o zot, mos na shtjerë në ngasje, por shpëtona nga i ligu.» Po ç'faj kishte Papa Jani i ngratë? Fshati e mbante si jo më mirë. Ç'jepte fusha jonë, majën e miellit, lëngun e vreshtave, ujin e krojeve, ai i bekonte, ai i gëzonte. Po t'i qe bërë zverku si i mëzatit dhe i flakëronte nëpër qimet e zeza.

Kish ndodhur në nunosje:

«Jam në mes të detit, uratë, rashë në ngasje të qoftë-largut.»

Kështu i qe rrëfyer një nuse e re me burrin në kurbet. E Papa Jani, si e pa të kolme, i qe përgjegjur pa frikë. Them pa frikë, se nunosja bëhej me petafio mbi kokët.

— Në je në mes të detit, o e krishterë, duhet dalë matanë medoemos, se ndryshe të pret kazani me katran, e për të dalë... si hyri, ashtu dilet!

Në vend të përgjegjes nusja nënqeshi me dy gropëza në faqet.

Por më shumë unë nuk tregoj se marrin vesh atij Devolli e më nxjerrin tradhëtar që vura berihaj.

Në fund të sherrit erdhi në fshat dhespoti, dëboi Papa Janin që i pat shitur shpirtin satanail e dha fjalë të shkoj unë të nxë për prift.

Unë, ore, unë, dora vetë!

Babai dhe hirësia e lidhën fjalën e s'mbeti veç të vija dorën edhe vetë. E më mirë të shkoja, do të ikja nga fshati, do të shihja botën, po çfarë r'i bëja gjoksit që më çante? Po fjalë nuk nxora prej goje, se më punonte mendja poshtë e përpjetë. Dhe ja, takoj Lirën te lëmi lart. Unë me inat, ajo pak më e zbutur.

— Do shkosh për prift, o Tili?

— Pse, këtu do rri, a? Do bëhem prift e dhespot, njerëzia do më bien në gjunjë e do më puthin dorën. të martuarve do t'u vë kurorë, po deshe të vë edhe ty...

— Si duket më s'të dhemb gjoksi tashti.

Kaq më tha ajo e më vështroi me pikëllim. Po ç'të vështruari se!

Eh, si m'u drodh zemra atëhere. E jo prift të më bënin, jo dhespot, por edhe skeptrin e patriarkut të më falnin, do ta flakja tutje.

I vajta një ditë Lirës te lumi. Pranë kishte një kanistër me rroba që po i lante mbi gurin e madh, më tej një kopan që i rrihte. E tek ulej e ngrihej ajo, vura re se bluza i shkiste pas njërit sup. Veç njëri sup i zhvishesh asaj e fare pak, por unë me mendje ja zhvishja krejt.

Kjo ma ndezi gjakun dhe gjaku i ndezur më dha zemër. S'e bëra të gjatë, po ju qasa dhe i thashë si e qysh.

— Unë për ty s'u bëra dhespot, unë pas teje kam humbur mendjen, ja të marr për fare, ja s'e dua jetën!

Por asaj jo më kot i thoshin «xhinde».

— E sheh këtë kopanin? — më tha.

Më shkuan të ngjethura në trup.

— Bobo, i ziu unë, ku të mbytem tashti, më gënjeve e më more më qafë! Ti qenke fare zemërgur, o Lirë, mirë thonë se ti s'e ke për gjë të djegësh gjithë fshatin.

E me t'ja thënë këto fjalë, asaj i qeshi nuri dhe e lëshoi kopanin përtokë. Nxori këmbët nga lumi me gjithë pulpat e bardha dhe m'u afrua:

— Desha të të provoj, — më tha — mirë se ti më do, po shtëpia jote?

— E kush pyet për shtëpinë? Dashkan, s'dashkan ata, unë të marr nuse ty, po deshe, shkujmë bashkë në kurbet, në Limboz, në Sheher, në Allasonjë, unë për ty vete edhe gjer te Molla e Kuqe. Po ti je çupë e mirë e shtëpia do të dojë.

— Ke dhënë fjalën gjetiu?

— Jo.

— Si shumë sillesh nga lagjja poshtë, unë të kam ruajtur.

— Nuk të gënjej.

— Po mori vesh njeri, jemi të prishur.

(Domethënë se qenkëshin të ndrequr.)

Ajo m'u afrua, më vështroi në bebe, pastaj në majën e hundës, sikur aty do më dilnin gënjeshttrat. Fryma e saj më përkiti faqet, zjarri i syve për pak më përvëloi. Më erdhi ta pushtoja në krahë, po kisha frikë më shumë nga kopani aty poshtë se nga sytë e botës anembanë.

— Shiko, hap sytë, se mua më luten edhe gjetkë.

Më kapi në mjekër, ma ngjeshi me bërryl në ije e u fut sërish në ujë si një patë e bardhë.

Kjo ishte fitorja ime e parë. Po kush kënaqet me aq sa i japin? Tani sa herë isha i ngeshëm, do t'i shkoja përpara portës. Ajo më buzëqeshte e ma tundte dorën dhe

vetëm kaq. Po unë kisha bërë be që ta gjeja një herë vetëm e si mënjanë, pa kusurin e dija.

Kur zbrita njëherë tatëpjetë, e pashë në prak të portës. Para saj ishte Numi, vërsniku im. Mbi krye dardha e madhe u mbante hije. Edhe Numit diç i kishte rënë era, ndaj, kur u afrova unë, atij ju flakërua balli. M'u bë atëherë sikur në tavan të kokës më rrihte një çekan. Pa vara buzët, i lëshova vetullat e bëra të iki pa folur. Por Numi sikur desh ta ëmbëlsojë punën. Ngriti kryet si i zënë në faj dhe ma pat.

— E shikon, o Tili, ja edhe dardha u arrit!

— Ashtu, ore, posi, prandaj çalltis ariu të hajë dardhën e botës.

Kaq fola dhe ika teposhtë i zemëruar. U bëra pikë e vrer.

Të nesërmen kthehesha nga mali me një sërë shokë. Përpara nesh ecnin kuajt të ngarkuar me dru. Trokthi i tyre qëllonte nxituar mbi rrugën e butë. Mbi samarët xixëllonin tehet e sëpatave. Më hahej bukë sa unë e dija. S'lashë krua pa pirë, s'lashë fletë pa përtypur, po përsëri më hahej bukë. Dikush nga shokët e ngriti zërin.

— Ai Numi, lugati vetë është, grurë e ka me të atnë e Lirës!

Mua sikur m'u dogjën ijet, goja m'u tha e bukë nuk më hahej më.

— Thonë se Shëmitrit shkëmbejnë nishanin.

Këto shtiza ishin për mua, por unë bëja sikur nuk dëgjoja dhe u thërrisja kuajve:

— Çil, Çil! Dooo! Dooo!

Sa arrita në oborr, shkarkova kalin. Isha i lodhur fort. Më shumë i dërmuar. Nëna më doli me palare në dorë. Ai kish lakror të pjekur me çerep.

— Ha, bir, se është i butë, ta bëra me arra.

Ja rrëmbeva nga duart palarenë dhe e flaka mbi furrë. Po vrulli i hedhjes na qenkej i madh, ndaj lakrori doli nga palareja, u vërtit në erë si disk e ra mbi pullazin e hajatit. Nëna u kthye nga lindja e bëri kryq. Unë e ndjeva që e pata shkelur, po isha me inat dhe nuk ule-

sha dot. U mblodhën kalamajtë të shohin lakrorin mbi pullaz.

— Ç'bën kështu? — Ishte ky një zë i shkrifur që më solli në vete. Kur e pashë në sy, m'u drodh buza gati për vaj.

— Ti... ti...

E preva fjalën, se lotët m'u mblodhën në mjekër.

Po Lirës i punoi mendja si ujë i gjallë, ndaj më lëshoi në dorë një dardhë të madhe e më foli ngadalë:

— Pasdite dil nga fusha.

Kaq desha unë. Te praku i portës nënës i qeshi nuri.

Rrëmbeva shkallën dhe renda të marr lakrorin mbi pullaz. Po, kur u ngjita aty, ç'të shoh?

Rreth tij me putrat ngritur në «qëndrim luftarak» ishin mbledhur gjithë maçokët e lagjes.

— Ju bëftë mirë, vëllaqko...

Dhe fytyra më ndriste nga gazi.

\* \* \*

Kur e pashë që doli nga arat, s'di sepse nisën të më dridhen gjunjët. Kish veshur fustanin e ri, i rrinte pak i ngushtë, po kështu më pëlqente më shumë. Pa nisi mendja të më punojë nëpër vraga të pashkelura ndonjëherë. Ajo me bucelë ndër duar u nis të mbushë ujë në kroin e madh të fushës, disa hapa më poshtë. Unë renda para saj, se desha ta gjej vetë, mbasi, sikurse ju thashë, më punonte mendja poshtë e përpetë. Arrita te kroi kur edhe ajo s'kishte arritur. Po atje ndodhej plaku Mitrush që lidhte lëgëtyra, andaj m'u desh të fshihem në trëndafilat e egër, kundrejt kroit, matanë lumit. U kursullova në ferrat e qëndrova si hajduti që pret qengjat. Lira u afrua me bucelën në krah. I përkundej gërsheti bashkë me dy vëthët si dy sumbulla ari në bulat e buta. E sa herë gjuri i rrihte tēhun e fustanit, aq herë i hidheshin gjitë. Vjetët e rinisë i kishin dhënë një bukuri që ishte nuri vetë i mbuluar me një vello trëndafil. Lira me duar të kryqëzuara mbi

gjoks rrinte te lugji <sup>1)</sup> si një nuselalë që rri pezull shelgjeve mbi lumë.

Ujët në krua vinte sulme-sulme, sikur ankohej për shtratin e tij të ngushtë, vinte me buçitje të ndrydhura, që më dukej se u ngjisnin tingujve të zemrës sime. Qershia mbi krua pat rrëmbyer ngjyrën e agimit për fletët e saj. Dhe sa zu të fshihej dielli prapa kumbullave, llokaçët te postafi nisën të ngjyhen me të kuq. Po s'ishte një kuqërim i përflakur, ishte një i kuq më i butë, që të kujton ja pushin e gërqinjës, ja cipën e pjeshkës, ja më mirë faqet e Lirës sime. Po te kroi ç'u bë ashtu? Ç'janë gjithë ato fletë trëndafili të egër që u përziën me ujërat?

— Mbarove, moj bijë? — e pyeti vajzën plakur.

Më iku, mendova unë. Por asaj i la vragë bukuria përreth, ndaj e zbrazì bucelën në thekërishten e plakut.

— Sa bukur këtu, babagjysh!

— Ku, moj bijë?

— Po ja, ujërat, ngjyrat, kroi, qielli!

— Ashtu, bijë, ashtu. — Dhe plakut i shkoi një pshëretimë.

Bëra njëherë të dal nga ferrat, por m'u duk se bashkë me mua do të më dilte edhe zemra nga gjoksi. Së fundi vajza u nis për në fushë. Nër arat, kapicat e misrit ishin rritur si të qenë lisnikët e prillit. Nxitonin njerëzit të mbartnin gjithë atë bereqet, se, sikurse ju thashë, pat qenë mot i mbarë e u shtua buka, një kalli një kile misër. Pa, doemos, kur të vinte nata, do qëndronin njerëz nëpër fushë, se këputej bagëtia nër kupalet e bënte dëm.

Selishtën tonë e patëm afër Lirës e aty më zu veshi zërin e gjyshit të saj që i foli mbesës:

— Ti, Lira, do flesh sonte këtu në fushë, se unë u plaka dhe gjaku m'u hollua, po mardh e s'duroj dot. Pranë ke zonjën Krisë e mbështetu pas saj.

Se kështu pat vendosur edhe nëna ime: të flerë në arë. Po me zor e kandisa mëmën, mezi ja mbusha mendjen «se i qe holluar gjaku edhe asaj.»

---

1) lugj — njëfarë postafi në grykë të rrjedhës, shurupuq

Thonë se dielli, me t'u afruar perëndimi, nxiton rendjen e tij vigane e varet poshtë shpejt e shpejt. Kështu thonë e kështu mund të jetë, po asaj mbrëmjeje ky lëmshi i madh e i zjarrtë na pat marrë inat e s'desh të tundej vendit. Përpoqa këmbët unë e psherëtita, brodha poshtë e përpjetë e kafshova gishtat me dhëmbë... kot që kot. Rraha kokën me misërishte, vura mbi buzë mustaqe prej misri, qëllova degë kumbullash, bëra kungunj fenera, shkulla kopane fshesash nga toka... mos a mos... dielli nuk tundej fare. Atëhere rashë më gjunjë e u luta në zot e në shenjtorë. Thirra në ndihmë erën dhe shpresën... bosh që bosh!

— Një vidër! Një vidër! — thirrën tatëpjetë ormanit.  
— Një vidër me lëkurë të ndriçme, një vidër me lëkurë si kunadhe! O burra ta zëmë!

Po ç'më bëhej vidra mua kur dielli s'desh të perëndojë?

Por, pa dale, .. ç'është ajo si mjegull, si katallan me shtizë në dorë, që bashkë me retë po ngarend nga perëndimi! Po pas saj? Ç'janë vallë gjithë ato si ushtri! Ç'i kanë gjithë ato armë, mburoja, shigjeta, topuze, ushta e trumbeta! Ha, ha! Rendin në ndihmën time. Ja, ja, si krisi lufta me diellin zemërak, ja, ja si po e shtyjnë tatëpjetë si ortek. Pa nisi qielli dhe u skuq, pa nisën retë e u bënë zjarr, pa nisi fullimi të ushtrojë në qiell. Dhe gjithë ata luftëtarë e perëndi (për hatrin tim) u ngjyen me gjak. Re të tjera u nisën të ngjiten në perëndim dhe dielli u mbulua me tym të murmë, sikur tundi kryet disa herë, sikur m'u kanos mua dhe do të kthehej shpejt.

Dhe së fundi ra nata. Tani jemi shtrirë me Lirën mbi kupalen e misrit. Ndonjë kallëp na shpon në shpinë. Sytë na vështrojnë qiellin e paanë. Vjen era me xhufkë të misrit të thatë, po, sa fryn, filladi bashkohet me aromat e fushës që të dehin, po kurrë s'të velin.

— Unë, Lirë, të dua ty e ti për mua je e shenjtë, po...

— Po zure në gojë Numin, të zemërohem.

— A më do mua?

— Ndryshe nuk vija këtu. Prandaj mos ki frikë, ki besim tek unë, se Lira nuk kthen fjalën prapë.

— Florinë e ballit druajmë mos e humbim, se mangërin s'e nget njeri.

— Sa i madh është qielli! Bo, bo, sa i madh!

— Sikur perëndia ka ndehur tej e ndanë një çergë mavi e pastaj mbi të i është derdhur shiniku me misër.

— A vemi dot në yjet?

— Po çfarë të bëjmë atje?

— Të zihemi dorë për dorë e të rendim nëpër qiell.

— Po atje s'ka rrugë.

— Kërcejmë yll më yll.

Desha t'i them: «Ç'më duhen mua yjet e largëta, kur sytë e tu ndritin këtu pranë më shumë se ata?»

Pastaj heshtje. Reshpërojnë zogjtë në barëra, ungrojnë qentë larg në fshat. Më tej zjarre në errësirë, fytyra të skuqura duken pas fjalëve, prushi i zjarreve skuq si thëngjij kamine. Më vjen një dëshirë e marrë, gati e egër. Dua të puth Lirën, ta puth fort e me ngulm. Po nuk guxoj dot, e pse nuk guxoj, as unë nuk e di.

— Ja, ja, në kupëzën e qiellit tej e ndanë një napë ngjyrë hiri.

— S'është napë ajo, është Kashta e Kumtrit, është xhade e gjerë, mbi të kalon Shëndëlliu me karrocën e hekurt.

— Me kuaj?

— Po, me kuaj prej zjarri, nga sytë u dalin vetëtima, nga hundët shfryjnë rrufenë, kështu tregon im gjysh.

Larg tringëllin një zile, në rrugën e fshatit humbi krikëllima e një qerri, një mëz hingëllin pas lumit.

— A do një mollë?

— Jo, jo, më vjen e ngjethur kur kafshoj në mollë.

— Mua kur presin xham.

— Mua kur grisët pëlhurë.

— Ta gris shaminë? (S'di nga e kuptova këtu që sytë e saj qeshin.)

— Jo, jo, mos e nga shaminë, por... bluza e gjoksit të është tendosur aq fort, sa do të grisët prej vetiu.

Këto sikur i tha një zë tjetër, por ajo mua më qëllloi



me gisht në kokë. Më qëlloi me mollëzën e gishtit, butë, sikur desh të më përkëdhelë. Po ja që tani m'u bë sikuri e shihja nga lart. E pse, fill që këtu m'u duk se krenaria e saj zbriti gjer në gjunjët e mi?

— Po sikur të grisët, a do ti ta dëgjosh?

Kështu desha unë të thoshte vajza, por ajo nuk u përgjegj. Veç sytë e saja xixëllonin në errësirë. S'di ç'm'u kujtua atëhere dhe nisa të këndoј:

*Kam dy fjalë për të thënë,  
ke dy shegë për të ngrënë...*

— Kujt ja këndon atë?

— E këndoј për mall.

— A i numërojmë yjet?

— Ti nga mesi anën e jugut, unë anën tjetër.

Dhamë e dhamë, por na u mbushën sytë me xixa. Dhe xixat e syve tanë u përshkënditën nëpër qiell. Pa nisi mendja të më punojë nëpër vraga ku kundërmon trëndelina e manushaqja, nëpër vraga ku të zihet fryma, ku të priten gjunjët, ku qelza të mbushet me avull të valë.

Dhe mendjen e kam ujem.

— A të dhemb gjoksi tashti?

— Diku më dhemb, po ty? Pa dale, pa dale, ç'ndodh ashtu nga ana e lindjes?

Ndoshta natyrës së përgjumur ju drodh poçi me lëng të artë.

Po del hëna.

Mos vallë yjet kulluan ngjyrën e tyre dhe ngjyen me varak bashin e qiellit?

Dalëngadalë hëna nxori vetullën e saj të zjarrtë që nga tehu i malit. La poshtë lajthishtat e bregut, ndezi si me zjarr dy-tri re të vogla që i prenë udhën; në fillim sikur desh t'i shkrijë, po, si duket, ndërroi mendje dhe i la pas, dhe ja tani e shoh hënëen edhe në sytë, edhe në buzët e njoma të vashës sime. Dhe hëna vulosi në flokët e buta të Lirës një fashë drite. E prandaj rri e çuditem

unë se me se m'i ka flokët vajza ime! A ka vaj ngjyrë ari, a ka vaj ngjyrë hëne?

Dhe unë ndjek gjithnjë sytë e saj, gjithnjë, orë e çast, sikur ata të jenë diell dhe unë luledielli. Bëj kështu, sepse sytë e saj ruajnë duart e mia.

— Shiko, po afrohen hije, mos vijnë na gjejnë të dype vetëm e kushedi se ç'thonë.

— A zbresim nga lumi?

— Andej më vjen si frikë.

— Eja të kapemi dorë për dorë.

Më zgjati dorën dhe unë i zura pëllëmbën. I digjej si zjarr.

Zbritëm nga rema e madhe. Atje lumi është i penguar nga grazhde të larta me kunj lisi, që e kthejnë rrjedhën nga jazi i mullirit. Po ujëra vijnë shumë e, si pengohen, dremitin e flenë në një pellg të madh që i ngjet një liqeni të vogël. Për anash rritur mbi tokë tul ngrihet shelgu i madh me katër biga. Degët i varen gjer në cipën e rrjedhës e fletët e tij si të përhimë zbardhin mbi lumë. E duket sikur shelgu plak ka zhytur degët në ujë, ka zënë gjithë cironjtë e bardhë e i mban pezull në erë.

Po çfarë duket kështu? Hëna s'i kalon dot fletët e dendura të shelgut. Dhe mbi ne po zgjaten ca shtiza të holla si fije xixash të verdha.

Lira më shtrëngon dorën fort.

— Ç'janë ato?.. Ato?

Gllup, gllup, zhurmoi nga lumi.

Fësht.. fësht.. reshperoi nga plepat.

Vuuu.. vuuu.. uturoi nga terri i drizave.

Mbase dikush del nga pellgu.

— Qenka koha kur shtojzovallet <sup>1)</sup> e natës dalin nëpër fushë. Dalin e mbledhin ato si fije të holla që derdhen prej hënës nëpër fletët e shelgut. Po ato nuk janë rreze, po janë fije kllapodani <sup>2)</sup>. I mbledhin ndër sepete të argjenda dhe endin fustane, se shkojnë në dasmë: martohet bukuroshja e dheut me të birin e mbretit.

1) shtojzovalle — vajza të bukura të mitologjisë.

2) kllapodan — fije mëndafshi ngjyer me ar.

Unë qeshë ulur në gjunjë, ajo ishte kërrusur mbi mua e mbanim vesh. Ndjeja mbi shpatulla gjoksin e saj, që m'u dha zjarr supeve.

Gërr... gërr... krikëlliu një minjollë.

Ne rendëm te shelgu plak. Unë s'kisha frikë fare, po s'di se pse ajo u tremb e u struk pas meje. Dhe ashtu mbetëm.

Tani buzët e saj ishin si dy thelëza portokalli të shartuara me shegë. Faqet e saj ishin të lëmuara e të ndritshme, por sytë s'ja shihja dot, se nga zjarrmia i pat mbyllur thuajse fare.

Po unë s'kisha puthur gushë prej vashe, s'kisha përkitur llërë të plota, as supe të mbushura, ndaj më dukej se isha në ëndërr.

## NËNKRYETAR NEXHIPI

Trupmadh e kokulur, Nexhip Kalaja kalonte anës arave me misër. Duart i mbante prapa, ndër to kishte një porozhde që e kalonte si tespithe. Fletët e gjelbëra të misrit fëshfërinin nëpër mezhdat; bari i fashitur nga shiu, po ngrinte krye përsëri. Diku më lart, prapa tumbave me plepa, provonin tokën me shat, në ishte gati për të kryer mbushjen e vrugjive me misër.

Shiu pat rënë që një ditë më parë, por era e teri tokën; balta nisi të thahet, në rrugë ajo u punua dhe në mëngjez u ngjesh nga kalimi i grigjës. Tani i ngjiste brumit të mbrujtur.

Duke ecur, Nexhipi solli dorën mbi fytyrë, e përshkoi si erashkë një herë, dy, tri. Më kot. Një tufë mushkonjash, grumbull dhe nxituar i endeshin mbi ballë, fluturonin bashkë me ecjen e tij, nuk i ndaheshin dhe e mërzitnin. Gjoksi i tij, i madh e leshtor përjashta, jehoi përbrenda si një guvë shkëmbi. Mushkonjat u përhapën nga zhvendosja e ajrit e përsëri, si e kanë zakon, ju turrën njeriut, në ballë të tij, përmbi frymën e tij.

Nexhip Kalaja shkante në mbledhje.

Ai është një plak shtatëdhjetë e ca vjeç, por njeri nuk i jep aq. Ka trup të fortë e të lidhur, prej fshatari, mustaqe të thinjura, zverdhur rreth gojës, një qeleshe që dikur do të ketë qenë e bardhë, dhe ecën me një hap të rëndë e gati të rreptë.

Djali i vetëm ju vra në luftë, plaka lëngoi nga humbja e tij, shkoi edhe ajo këtu e njëzet vjet më parë, por djali la prapa Nefon që tani është afër të njëzetave, Zenin, që punon si agronom asaj Tirane dhe të shoqen, nënën e fëmijëve, Havanë, që tani merret me shtëpinë.

Që ditën që fshati bashkoi tokat dhe gjënë e gjallë, Nexhip Kalaja u zgjodh kryetar. Por kaluan vite, katër katundet e afërme u mblodhën në një ekonomi dhe Nexhipi mbeti nënkryetar në sektorin e vet.

Sot, ai nuk po shkon me qejf në mbledhje. Ai e di mirë se shokët e tij në kryesi do të fillojnë përsëri si e kanë zakon: «Ç'janë këto që bën, shoku Nexhip? Ku more lejë e kush të tha? Përse nuk e shtron çështjen në kryesi, po punon sipas kokës. . .» Ai është në sherr me kryetarin, në grindje me nënkryetarët, me llogaritarin pëllëmbë e tym. Dhe s'mbahet mend kur e përse plasi sherri, ashtu sikurse nuk i dihet fundi llagëmit a rrënja ferrës.

«... Ah, po e di unë. Ata flasin kundër meje poshtë e lart, shpojnë e rëmojnë, bëjnë tevature të paqëna, çupat në prashitjet, gratë në çesme, kalamajtë çaireve, ata miqtë te klubi, bile një çunak më thirri një ditë që prapa ferrave: «Zbritja kalit, o Nexhip!» Hej, bela, hej!»

Xha Nexhipi hyri në fshatin e qendrës, u hodhi një «njatjeta» disa shokëve të vet atje te trari. Shokë të tij vetëm në moshë, sepse këta ka kohë që i la dora dhe tani ngrohen në diell, duke fërkuar këmbët që nisin t'u fryhen. Gratë, që ishin në çesme, Nexhipi bëri sikur s'i vu re e bëri përpjetë. Arriti një qerre të ngarkuar me jonxhë. Ai i qerres u hodh nga ana tjetër e rrugës, por nënkryetari ju kanos:

— E mbyte kaun, or u mbytsh lugat, tevlig është ai. . .

Djali s'u përgjegj, por ja ngjeshi Çalos me hosten; kau kërceu e vrungulloi, rrota u përplas te guri, boshti u thye, qerrja vaisi. Kundërmoi era katran. Nexhipi hyri në kryesi, dha «njatjetën» e shkoi te dritarja. Nuk desh të hapte fjalë me shokët dhe nisi të vështrojë nga dritarja, tutje në oborr të stallave. Andej dikush po thurte një vërzomë; stallierët ndanin një cark për viçokët; një murator kishte hipur në pullaz dhe ndërronte qeramidhet, i ngrinte, i

qëllonte një për një me majën e gishtit, u dëgjonte tingullin dhe pastaj i vendoste. Dikush hapi një koçek. U derdhën këtej një tufë me derkuca, duke tërfëlluar e kërritur. Nexhipi u kollit dhe i ktheu kurrizin dritares.

Në kryesi kishin hyrë plot njerëz. Disa ankoheshin, të tjerë tregonin kushedi se çfarë, njëri mbante ndër duar një panxhar tepër të madh e lavdërohej me të... kurse Nexhipit ja kishte qejfi të vinin sa më shumë njerëz e të ankoheshin, të bërtisnin të kërkonin.

— Sivaku m'u shtri në ugar, duhet tagji më shumë!

— S'bëhet punë te kanali, më shumë bletë meshkuj, se...

Nexhipi qëndronte hipur në sofat të dritares, kishte ngjeshur supin pas murit dhe rrinte hundë e buzë bashkë. Afër kishte Safien, anëtare të kryesisë, që kishte ardhur me çorape në dorë. Nexhipi e shihte me inat gjithë atë Safie të madhe e të ashpër, që për hiçgjë të futte në fund të dheut me fjalë e kanosje. Por më në fund filloi mbledhja. Shqyrtoheshin lutje. Kryetari i lexonte, por e ndërprisnin; dikush hynte dhe kërkonte një firmë, dikush nxirrte kryet te dera dhe kthehej prapa. Më në fund lutjet u mbaruan, të gjithë lëvizën nga vendi dhe vështruan nga Nexhip Kalaja. Vetëm Safia shihte punën e nisur e tundte e shkundte çorapen, duke e vështruar nëpër syzet e varura në mes të hundës. Kryetari u ngrit dhe fërkoj një çast gushën e vet:

— Shoku Nexhip, e gjithë kryesia e kooperativës nuk ka se si ta shpjegojë sjelljen tënde. Serveti mbaroi në Tiranë kursin për bletët, bletët i kemi në sektorin tënd, ti nuk e pranon të vijë atje tekniku i ri...

Bishti i çibukut kërciti ndër dhëmbët e Nexhipit dhe u tund si një pizgë gajdeje. Ai i mbante sytë ngulur te Safia. Kësaj i shkau një buzëqeshje dhe plaku nuk ja përtoi:

— Ti, moj, përse zbardh dhëmbët? Për çorap ke ardhur këtu apo?..

Ajo nuk e gjeti me vend të përfytej me Nexhipin, por i dha një vështrim paralajmërimi, u kërrus, kapi lëmshin në dysheme dhe e vendosi në prehër.

— Që ta merrni vesh të gjithë, ja ku ju them vetë. Unë Servetin nuk e qas në sektor e mbaroi!

Ai futi sërish çibukun në gojë dhe kruspullosi buzët rreth tij.

— Këtë që thatë ju, shoku Nexhip, ne e kemi të qartë, këtë e dinim, por kryesia kërkon të dijë shkakun, arësyeën. Në qoftë se Serveti ka ndonjë faj, ne e qërtojmë; pastaj ai edhe ju argëton, i bie edhe fisarmonikës.

— Nuk e qas dhe mbaroi!

Gjer këtu fjalët shkuan shtruar, por fjala-fjalës, ujët mori uthull, zërat u ngritën, gjëmoi pëllëmba e Nexhipit përmbi një bankë. Në oborr e lanë boshtin e qerres, mënjantuan plorin e demalugut, magazinieri doli te praku i magazinës dhe futi lapsin midis tëmthit dhe kapelës.

— Ç'djall kanë kështu?

Nëpër xhamin e thyer të kryesisë doli një gulsh pluhur si re byku, u përplas një kënatë, pastaj një tjetër. u rrëzuan leskra gëlqereje, gjersa nga praku u vërsul Nexhipi fytyregërsuar, kokëzbuluar. Pas e ndiqte kryetari me qelshen e plakut në dorë.

— Dale, Xha Nexhip, të merremi vesh, xhanëm, dale...

Të dy burrat qëndruan te praku, sy më sy, hundë më hundë.

— Ta dish, ajo s'bëhet, ai të mbledhë bishtin e të qethë flokët, përndryshe...

— More Nexhip...

— Përndryshe, sikur dhëmbin sa të kalit ta bësh...

I rrëmbeu kryetarit qelshen nga dora dhe bëri tatë-pjetë.

Në kryesi biseda vijoi:

— Të jetë ngatërruar Serveti me Nefon?

— S'është çudi, gjëra që ngjasin.

— Sidoqoftë, Nexhipi nuk ka të drejtë. Ç'i duhet ekonomisë sonë se mbesa e Nexhipit me djalin e Dalipit... ohuuuu!!!

Plaku s'e mbajti hapin gjëkund. Ju lut Merua atje te klubi, e kapi edhe për krahu të kthehej sa për një gotë

e një shëndet, por Nexhipi ishte i egër si ari dhe nuk dëgjonte.

— Lërmë, se s'ja kam vaktin!

Dielli ishte më të perënduar. Nexhipi doli nga fshati i qendrës, por ato djall mushkonja si ta kishin bërë me fjalë, e kapën mu tek ura e ju qepën pas.

«Hë qeni, i biri i qenit! Ç'ti bëj se ma ka fajin ime mbesë, e ka fajin ajo bushtër, që e ndjell, pa ja ndreq samarin unë. Ptu, jazëk i qoftë! Ama ajo e do një dru të shëndoshë, por hajde e dëgjo të ëmën pastaj, mbaja gojën fshatit. Të mblidhen hallet në pleqëri. Të kisha këtu tim nip, ai mund t'ja mblidhte së motrës. Unë s'i flas dot aq, po i thashë do më prishet gjaku dhe do të kërcasë kopaçja. Më s'kam nderin e parë. Nuk më përfillin. Se ku i gjejnë ca fjalë, ca marifete, ca thashë e theme. Sidoqoftë, nëse vjen Zeni agronom i kooperativës, edhe në qoftë shok me ta, por... s'mund të më hedhë poshtë mua. Krah do ta kem. Kur nisin nga qortimet ata të qytetit, me ca fjalë tjetërsoj, s'u jap dot përgjigje e shkoi e vate, edhe rrëmbehem për dreq!»

\* \* \*

Kaluan disa muaj dhe Zeni erdhi përgjithnjë. Plaku priti miq edhe urime ditë me radhë; e teproi duke ngritur gota dhe dolli dhe në krye të javës u sëmur. Tani qëndronte mbyllur në dhomën e tij dhe pinte gotë pas gote, çaj me mustaqe misri. Nuk i qëndrohej brenda, mend çahaj nën lëkurën e vet, por halli që e zuri kaq papritur nuk i jepte dorë të dalë përjashta. Shtrihej mbi minder dhe zgjante kokën nga dritarja. Në oborrin e madh Zeni shartonte bisqet e mollëve, pas e ndiqte e motra me disa fletëza në duar.

«Shartim me fletë, andej do ta ketë mësuar».

E motra ishte gjithë gaz, qeshte e kukuriste pas të vëllait.

«Hë, pelë e djallit! Çudi, sa shumë u rrit ky djalë! Ka ngjarë në xhinsin tonë; nga e ëma janë rondokopë



dhe të trashë, por gjakun e ka që andej; i butë si grua, ka shkurtuar muhabetin, merr librin ndër duart dhe hajde ja shqit po deshe. Po a thua që ky të mos e dijë fillin e së motrës? Ju bënë dy javë në shtëpi... Ma ka fajin ai lart. Të kisha gjallë djalin, nuk ngjisinin këto në shtëpinë time. Po a bën t'i them gjë Zenit? E përse të mos bëjë? Ai është tamam burrë. Kur të vijë në mbrëmje, do ta thërres këtu».

Por u bënë tri ditë e tri net që djali kthehej shumë vonë në shtëpi, drekën e hante në zemërherë, kurse për gjumë vinte pas mesnate. Disa të huaj nga qyteti ndodheshin në fshat, një «Gaz» qëndronte kaq ditë me radhë te porta e kryesisë. Një pasdite, Havaja po fshinte çardhakun përpara dhomës së plakut. Papritur u dëgjjuan hapa të nxituar te shkallët. Dikush po ngjitej me një frymë e duke sokëllitur. Plaku u gjend qiri më këmbë, nuk e hapi derën, por vështroi nëpër plasaritjen e saj. Ishte Nefua, që i fliste së ëmës. Zëri i saj ishte i drojtur dhe i gëzuar, ajo bënte çmos që zëri t'i dilte sa më i pakët, por nuk e mbante dot. Plaku s'i shihte dot gratë, shihte veç kallëpët e kurorëve të misrit, por zëri i Nefos sikur kishte të bëjë me shkëlqimin e artë të kokrrave të misrit. Ato kokrra shkëlqenin aq fort, aq shumë... Nexhipi vetë i kishte fërkuar, duke u mbledhur fijet e holla të mustaqeve për hallin që e kishte zënë. Plaku pa librat në dorë të vajzës, që ajo i shtrëngoi pas gjoksit.

— Mama! Zenin e zgjodhën kryetar të të gjithë kooperativës!

Padashur, xha Nexhipi ja ngjeshi gjoksit me majën e mjekrës së vet. «Djallo punë, nipi kryetar, përmbi mua, hajde dhe e merr vesh tani!»

Në darkë, kur u shtrua sofrë, plaku uroi; dora i dridhej kur kapi lugën; ishte i mallëngjyer, por djali sillei sikur të mos kishte ngjarë asgjë e jashtëzakonshme.

— Në këtë gaz, o bir, më kujtohet yt atë, rahmet pastë, se helmi dhe gazi janë motër e vëlla; nderi t'u rritte gjithnjë, paç uratën time dhe të tyt eti, por çdo punë me mënd, çdo rrugë me krye. Unë, sa isha, s'jam, sa rrojta, s'rroj, të më rrosh sa malet, o bir. Nuk di kush ma hoqi

shkopin nga dora në këtë shtëpi, s'e di, mosha apo koha, ndofta të dyja bashkë dhe... s'dua ta lë me kaqe.

Aj vështroi shkarazi Nefon. Ajo u bë lulkuq në fytyrë.

— Njëherë, një djalë hidhte gurë në ferrat e një shtëpie. Ka ca kohë që po hedhin gurë natën në oborrin tonë...

Havasë i pikoi luga nga dora dhe fërkoji fytyrën me pëllëmbë.

— Dhe, që të kam fjalën ty djalë, ai miku hodhi edhe një natë gur e priti një plumb në ballë, këtë ta them që ta dish. Hajde, u gëdhifshi shëndoshë.

Ai u ngrit, kyçet e gjymtyrëve i kërcitën, gulçoi dhe u nis për në dhomën e vet.

Heshtje e thellë para sofrës, ku çorba nuk avullonte më; Havaja pandehte se erdhi ora që të hapej çështja një herë e mirë, por djali mbante librin para syve dhe shtihet sikur s'kish dëgjuar gjë. Mëmë Havaja e gjeti me vend që të ngjitet lart për t'i shtruar rrobat plakut. Kur doli e ëma, Zeni lëshoi librin nga dora dhe vështroi nga vatra:

— Motër!

Nga shqiptimi «motër» e jo «Nefo», ajo fërgëlloi:

— Unë nuk të kërkoj llogari, as të qërtoj, por, në qoftë se edhe ti e gjen të arësyeshme, duhet të gjejmë një rrugë, që edhe plaku të mos mërzitet, edhe ti...

— Epo ç't'i bëj plakut unë? Unë e Serveti, kur të vijë dita...

— Kuptoj, kuptoj, po përse të mënjanojmë këtu njëfarë fejese, njëfarë hyrë dalje? Mua kështu më duket edhe më thjeshtë, edhe më mirë...

— Kjo s'varet nga unë. Familja e Servetit kanë vajzën të pamartuar e s'duan. Ne po presim të lëshohet shtëpia e Fazliut, është depo akoma, dhe pastaj...

— Po ti përse s'më ke folur mua për këto?

— Edhe ti, po të ishte në vendin tim...

Fusha jeton nën pluhurin, që davaritet lart. Ai merr udhën nën zinxhirat e hekurt të traktorëve, ngjitet si fjollë apo si mullar, shkapërderdhet nëpër qiell. Poshtë ka ngjyrë bakri, pastaj bëhet i përhimtë, diku e qarkullon tymi mavi i naftës. Mëllenjat dhe gallofët e zinj ulen pas brazave, duke ndjekur krimbat, që nxitohen t'i fshihen dritës dhe rrezikut.

Përsëri sot, në mbledhjen e kryesisë, parashohin grindje me Nexhip Kalanë. Zeni e ndjen më fort të keqen e një ballafaqimi me gjyshin, por detyra është detyrë dhe ai s'ka si e mënjanon këtë. Shtihet sikur ka punë me një tufë shkresash mbi tryezë e ja lë njërit nënkryetar drejtimin e mbledhjes.

Nënkryetar Nazifi ngrihet i menduar dhe flet ngadalë:

— Jemi mbledhur sot, shokë dhe shoqe, për të shqyrtuar dy kundravajtje të shokut Nexhip, i cili, sikurse e dini, shokë dhe shoqe, në kundërshtim me vendimin e kryesisë, ka ndaluar traktoristin të çajë meranë në sektorin lart. Gjithashtu, shokë dhe shoqe, shoku Nexhip Kalaja e ka kthyer në depo bërsish vatrën e kulturës në atë sektor, dhe...

Zverku i Nexhipit kishte marrë ngjyrën e gjakut dhe kupa e gjurit i tundej si prej ethesh. Por megjithëkëtë ai u ngrit dhe foli:

— Unë nuk lejova të çelet meraja, sepse u duhet fshatarëve të mi për kullotë; pastaj, ne kemi tokë të tjera për të hapur. Për atë të kulturës, që thoni ju, unë vërtet e ktheva në depo, sepse gjithë ato bërsi nuk kisha nga t'i shpie. Pastaj nuk është ndonjë punë e madhe që mbetën keq ata që ja kanë ngenë e këndojnë e bërtasin gjithë natën si maluketër. Punë e madhe, ja, le të shkojnë andej nga rrëkëllehen breshkat dhe le të nxjerrin sytë...

Plaku u ul dhe nuk po dukej njeri të çohet për të folur. Vetëm Safia, anëtare e kryesisë, po mblidhte lëmshin, që i pat shkarë nën bankë dhe, si e mblodhi mirë, ajo u ngrit:

— Nuk ma merr mëndja që meraja të jetë kursyer

për kullotë. Meranë, more shokë, e kurseu xha Nexhipi, se është meraja e xhamisë, ja, kështu si ju them unë, këtu qëndron puna...

Nexhipi e ndërpreu:

— I lutem shumë Safies të mbajë gojën, dhe ju lutem shumë të gjithëve, të mos harroni se si i kam patur dhe si i kam unë punët me hoxhë Fazllinë. E mbani mend ngjarjen e bostaneve?..

Nexhipi fliste, por asnjëherë nuk i hodhi sytë atje ku qëndronte nipi i tij. Edhe Zenit i vinte zor të ngrerë sytë. Por të gjithë sa ishin atje, prisnin qëndrimin që do të mbante kryetari. Ky e ndjente mirë këtë, e dinte se çështja e të gjyshit i ngjante tani një plage, që ishte mahisur e mbushur për vite me radhë. U ngrit. Por nuk mund të qëndronte atje ku ishte. Shtyu fronin dhe doli në mes të sallës. I gjyshi, që ishte ulur në sofatin e dritares me çibuk në gojë, priste edhe ai me ankth mendimin e Zenit.

— Mua më duket, — filloi kryetari — më duket se nënkryetari, shoku Nexhip, ndoshta është nxituar pak në çështjen e merasë; unë jam i sigurt... në qoftë se ai e rishikon edhe një herë çështjen e merasë, vetë do ta thërrisë traktoristin. Përsa i përket vatrës së kulturës, atë do ta zbrazim sa më parë nga bërsitë...

Safia, padashur të flasë apo të ngrihet, lëshoi një:

— ... Hë, më të lumtë ajo gojë!

Nexhipit s'ju durua dhe u ngrit.

— Do më kërkoni, po do mos më gjeni. Sa ja dua të mirën unë kooperativës sonë dhe ekonomisë sonë, nuk ja do njeri tjetër.

I tha këto dhe bëri të dalë. I nipi i preu rrugën dhe i vu duart mbi gjoks.

— Dale, baba! Pse nxitohesh? Dale!

— Jo, unë nuk nxitohem, nxitohi ju që kërkoni të mos më shihni përpara.

Zeni e ndaloi edhe një herë, por çasti që nuk e priste njeri, erdhi papritur. I zemëruar, naks dhe i papërmbajtur, ai e shtyu të nipin dhe ju lëshua derës. Ishte aq i ndezur, sa nuk mund t'i përmbledhte dot mendimet. Ikte pa vënë re njeri. Se si u ndodh aq shpejt në shtëpi, nuk e kuptoi

dot. Futi gishtin në vrimë të kllapës, shtyu kanatën dhe u gjend në oborr. E reja e vështroi që nga dritarja, por, kur e pa tërë zulmë e tërë inat, nuk i doli përpara. Nexhipi shkante e vinte nëpër oborr, përmbysi çka kishte në kamaren e furrës, qëlloi me shqelm stolin, që ju ngatërrua nëpër këmbë. Një pulë kakariste si e lebetitur mbi kolibën e qenit, Nexhipi ju lëshua asaj, pula u vërvit nga grazhdet e bagëtive, por ai ju vu pas, e ndoqi, përplasi kokën pas direktut të çarkut, por më në fund e kapi pulën, e mori peshë, varur kokëposhtë, duke ja shtrënguar të dy këmbët dhe nxitoi tek ashefi. Atje rrëmbeu një kusi, ja vuri pulës sipër, diçka rrëmbeu nëpër duar dhe ua dha këmbëve përjashta.

Në zyrën e kryesisë mbledhja vazhdoi akoma. Më shumë si bisedë se sa si mbledhje. Zeni pyeste për vjetët e shkuar, për zënkat që kishin pasur ata të kryesisë me të gjyshin:

— Po si ka qenë ajo zënka në bostanet, që tha xha Nexhipi?

Nazifi zu të tregojë; të gjithë vështronin kryetarin, sikur kryetari nëpër fjalët e kallëzimit shihte me sy ato që dëgjonte:

— Në oborr të xhamisë u ndërtua vatra e kulturës. Godinë më të re e më të bukur nuk kishte në fshat. Ajo u ngrit me tulla të kuqe, me dritare të mëdha, u pajis me çka duhej, u ble një radio, orendi të tjera. Nazifi se si u ndodh çakërçejf ditën e inaugurimit dhe në sy të hoxhës pat thënë: «Mirë që e ndërtuam këtë vatër këtu, në oborr të xhamisë, nesër pasnesër nga koha e nga tërmeti, minareja do të bjerë dhe xhamia do t'i shtohet vatrës së kulturës».

Këto fjalë i dëgjoi edhe mulla Fazlliu, por nuk guxoi të përgjegjet. Përgjegjen e dha ditë më vonë, në bostanet. Atje u takua me xha Nexhipin, e hoqi mënjanë dhe i foli:

— «Ore, a e dëgjove atë Nazifin asaj dite?

— E dëgjova.

— E mirë de, meqë dëgjove atë, dëgjomë edhe mua. Ai pandeh se xhamia do t'i mbetet kulturës, kurse unë

them që s'është çudi dhe zoti e bëftë, ajo shtëpia e kulturës do t'i mbetet xhamisë...»

Xha Nexhipi që inatosur, e kishte përfshirë Fazllin për mjekre dhe, po të mos kishin rendur bahçevanët...

Zeni u nis për në shtëpi. Kur arriti atje, zogat jariçe u përhapën mu përpara portës. Ai futi majën e lapsit diku mbi portë, çoi lart kllapën, kanatën e shtyu me gju. Nën pjergullën ishte nëna e tij e thelluar në mendime. Me thikë në dorë po ja gërryente kulaçit qoshkat e përzhitura nga shpuza. Ndër këmbë i silleshin dy-tri zoga vjeshtore.

— Eja të keqen nëna, t'i kam zjerë fasulet në poçe balti, ashtu si i do ti.

— Falemnderit, nënë, nuk më hahet, jam i nxituar, do dal.

— Ç'është ajo! Po deshe të të jap kulaç të ngrohtë me djathë, — ajo vështroi nga pjergulla — kemi edhe rrush. Sa mirë shkon!

Ajo theu kulaçin duke psherëtitur. Dy vëthët i dridheshin te bula e veshit.

— Vuratat e kulaçit vështron? Janë nga soda!

Por ai s'e kishte fare mendjen atje.

— Erdhi plaku në shtëpi?

— Erdhi dhe iku menjëherë, ma prishi mëndjen fare. Nuk e kisha parë aq të egër si sot, mos jeni zënë me të?

— Jo, nuk jam zënë, por nga shkoi?

— Përpjetë, mori kosorin dhe një litar.

Në dhomën lart, Nefoja vu mjekrën mbi tufën e fletoreve që po korigjonte, u përkul pas dritares dhe me majën e treguesit largoi kortinën. Dukej nëna me kulaç ndër duart e Zeni i shtangur, kokulur, në mendim.

Havaja ngriti supet dhe s'pati kohë të flasë, kur djali hoqi pas vetes kanatën e rëndë të portës. Kllapa lëshoi zhurmën e drurit të thatë.

Zeni ikte rrugës së malit. Këtëj zbrisnin karvanet me mushka e me gomarë të ngarkuar me dru; pas vinin fshatarët. Ai i përshëndette të gjithë. Te kanali lart hodhi një sy, pastaj një «punambarë». Një tufë çunakësh po vulosnin një fole grerash, duke përdorur shkopinj e pa-

çavure. Djali hyri në pyll. Njëpër minjollat e reja me pulla bardhë e gri, kishte edhe ca trungje të vjetra plot gunga e shenja rrufeje, pastaj zhukë e vetulla me eshkë. Krimbat kishin punuar njëpër trungjet e ndër sqetullat e tyre të epërme dukeshin, aty-këtu, kupe me njëfarë tallashi të kafajtë, ku zakonisht ngrënë foletë kandrat e kacabujtë.

Një tringëllimë zileje. Ai e njohu. Shkoi pas tingullit. Padinën në mes të pyllit ai e njihte me pëllëmbë. Ishte plot fier, nuna, bar e rrënjë luleshtrydheje, disa si rrjeta me kulp vareshin njëpër degët e ahishtave. Në mes kulloste mushka e tyre lidhur me litar në noçkën e këmbës së djathtë. Plaku nuk dukej gjëkundi. Zeni bëri më tutje. Kaloi lajthinë, përruan Bigorr, Korien e Lisave. Në rrugë, gjatë përteve, shkelte përmbi lende e gogla dushku. Krahet e një shpendi gërvishën një degë lisi. Më lart, brigje me tokë humbë, tokë e thatë trokë, leskra-leskra. Pastaj një zhurmë e mprehtë. Dikush përplaste bisqe, sikur rrihte tokën me shufër. Në mes të një copë toke të zhveshur, nën hije lisash, ai njohu të gjyshin, ulur këmbëkryq. Tani që e pa, që e gjeti, djalit s'i erdhi mbarë që t'i afrohet. «Përse? E ku ta di unë?».

Djali u mbështet pas lisit të parë, e pushtoi me kra-hun e majtë, mbështeti gjoksin në trungun e ashpër. Njëpër lëkurën lëvrinin milingona. Plaku kishte mbledhur një vandak me purteka lajthie. Disa i kishte ngulur në tokë, në formë rrethi, e qark tyre po thurte një kosh. Lëvizjet e punës së tij ishin tepër të shpejta, gati të rrepta, të egra. Majë purtekave kishte ndonjë fletë; plaku i rrihte në erë për t'i shkundur, e atëhere dëgjohej ajo fishkëllimë tinzare: Fëësst!

Nexhipit i duhej të përdridhte ndonjë syresh njëpër qoshkat, sepse tani po gërshetonte fundin. Por ai ishte i shëndoshë, e kryente këtë punë me një shkathtësi të çuditshme, as që bënte ndonjë lëvizje për t'u ngritur. Në një rast, purteka që e trashë, u përdrodh me zor, gërviti sikur rënkoj, filizi i saj u çapëlua sikur u ça në disa fije. . . pëllëmba e plakut lëshoi gjak. Nexhipi nxori kutinë nga xhamadani, e lëpiu gjakun me gjuhë dhe pllakosi dorën me duhan. Por punën nuk e la dhe dukej që punonte me

inat. Koshi u mbarua. Plaku përdrodi shufrat e fundit, krasiti disa si cmaqe, që dilnin anash si shtiza. Puna mbaroi, ai do të shkulte kofinin nga toka, por qëndroi një çast. Vuri duart mbi gjoks dhe treti vështrimin larg. Diçka të përbashkët kishte ai kosh i ngulur në tokë, me atë gjoks leshtor prej divi.

Plaku zbrazti frymën, lëshoi grushtet mbi kosh dhe vu shputat përfundi kofinit. Koshi nuk u shkul. Çatalli në ballë të plakut u thellua, ai ngriti këmbën dhe qëlloi barkun e koshit. Përsëri kofini nuk u shkul, por u shtrembërua. Djali u kollit dhe u dha në shesh. Nexhipi u koll e uli kryet. Koshi mori sërish formën e parë.

— Dale, babagjysh, ti mezi e sajove këtë kofin e tashti kërkon ta prishësh!

— Ty kush të ftoi këtu?

— Shiko, ke gjakosur dorën!

Djali u kërrus dhe mori pagurin. Plaku u kujtua dhe kapi mustaqen me dhëmbë: «E mban mënd, shejtani».

Zeni nxittoi poshtë te burimi. Sapo arriti, dy bretkosa kërcyen tutje. Në cipën e ujit ai pa kufitë e fytyrës së vet; më shumë nuk dallonte dot, se drizat mbanin hije. Futi pagurin në ujë; filluan gogësimat e ajrit që dilte nga mataraja; vinte erë fletësh të kalbura; atij i dridhej dora. U ngrit dhe bëri përpjetë drizave. Plaku po mbushte çibukun duke vështruar kosorin. Zeni hodhi ujë nëpër të gjitha kokat e shufrave, që ishin ngulur në tokë, një për një. Pastaj e kapi koshin përfundi me të dy duart; ai doli menjëherë.

— Shkojmë, baba?

Plaku nuk u përgjegj, por u ngrit. Kapi koshin, por djali nuk e lëshoi.

— Lërma mua, baba, e marr unë.

— Lëshoje të them, ti s'ke ndonjë punë me të.

Zëri i Nexhipit dukej si i ngjyer me shafran. Djali vu re duart e plakut, i kishte të kallaisura me ngjyrë të gjelbër nga lëngu, që mban lëkura e lajthishtës. Diku shquhej çurka e gjakut.

— Mos u nxeh, baba, ç'të keqe ka këtu? Ti e sajove koshin, e thure për bukuri dhe unë e marr në kurriz!



Dhe djali e hodhi në kurriz. Xha Nexhipi e pa që djali s'tundej. U kollit dhe u dha vetullave më poshtë. dy vetulla të trasha të murme, të dendura «si ferrat e burimit atje tatëpjetë». Zëri i djalit ishte i butë, i përlurur; fjala e tij i kujtoi plakut diçka të mallëngjyer, por të kredhur moteve... tutje. Po me gjithë këto, ai heshtte krenar, i papërkulur, i paepur, inatçi dhe i rëndë.

— Babagjysh! Mua më kujtohet kur isha e vogël dhe vinim këtej, ti thurje kosha, i merrje në shpinë dhe mua më futje brenda në kofin, më kolovitje.

Nexhipi nxitoi të heqë çibukun nga goja:

— Pooo... kurse sot, të duket se më mban mua në atë kosh!

— Baba!

Ata qëndruan dhe u panë sy më sy.

— Baba, ti po ja ha hakun vetes. Baba, jemi vetëm këtu, mund të flasim, por me një konditë.

— Folë ç'të duash.

— Të flasim si burra, të më pranosh si burrë.

Atij i shkau buza për nënqeshje, por vetëm një dhëmb qestër ju duk anash e fare pak. Ishte një nënqeshje e hidhur.

— E kush gëzohet më shumë, kur ti je burrë!

Ishin te padina. Kishte dritë më shumë. Qielli dukej i pjerrët e larg, matanë dukej vargu i malit. Mushka ngriti kryet dhe rrahu përtokë këmbën e majtë, një murjelë i sillej përmbi vithet.

— Ti kërkon t'u bësh qejfin atyre, ti s'e mendon se cilët janë ata e cili unë. Të prishim meranë! Një fjalë goje. Do ngrihet gjithë fshati më këmbë; ku do kullosim gjënë e gjallë?

— Në mal, babagjysh, në mal.

— Tamam, fët kunjën, fët shtizën, tamam.

— Por nuk është vetëm këtu puna, baba, mua më çërrit në zemër kur ty të gojasin, e di ti këtë?

— E marr me mënd. Por ti nuk di një gjë tjetër. Ata mua më kanë halë në sy, mua që i kam larë malet me gjak, e di ti? E di? Luftës që shkoi, ai Nazifi i sotëm

nuk gjente vërë ku të futej. Sot më këndonte si bilbil!  
Pooo, tashti është kollaj.

— Mengadalë, baba, dale.

— Jo, jo, s'ka dale këtu. Kërkon të futësh Servetin në sektor? Mirë, qase, po ta dish, këmborën për tët motër ta varin prapa.

— Dale, baba.

— Bajgë më thuaj, bajgë.

— Përse prish gojën baba? Mos u nxito. Çështjen e Nefos unë nuk e lashë ashtu. U ndreq ajo punë, mbaroi. Këto ditë do vijë Nefoja te ti bashkë me nënën të të kërkojnë lejën. Dale, baba. Sidoqoftë ti s'ke pasur të drejtë. Për një çështjen tonë, çështje të familjes sonë, s'duhej të dëmtohej e gjithë kooperativa. Ne nuk e kemi fshatin mall, baba. Por sot, atje në mbledhje ti more zjarr, jo sepse të vinte keq për meranë, por të vjen keq sepse ajo është pronë e xhamisë, e ti e quan të shenjtë. Por nuk është e drejtë që, kur ne çelim toka të reja, në majë të malit, toka të pjerrëta, kjo këtu të mbetet djerrë!..

— Jo, jo, ti s'do të kuptosh ku pikon shtëpia. Këto janë gjëra të vogla, ata e kanë syrin të më heqin nga kryesia.

— Po, e di, baba. Dhe në njëfarë mase kanë të drejtë. Mos u nxito, dëgjomë, pastaj, si të më dëgjosh, edhe goditmë. Ti po e ngatërron llogarinë. Edhe ata nuk janë të rinj, por ata nuk qëndruan me të vjetrën, mësuan, hapën sytë, Nafizi mbaroi një shkollë bujqësore, Selaudini u bë një punëtor i mirë. Ata i vënë veshin së resë, shkojnë me rrymën, kupton? Ndërroi koha, babagysh, ti e di këtë, edhe e kupton, por nganjëherë ngul këmbë dhe nuk shképutesh dot nga e vjetra. Ti luftove për lirinë e këtij populli, kurse sot kërkon t'ja mohosh.

— Përsëri avazi i Mukës.

— Ti e mbylle sallën e kulturës. Ku do të dëfrenjë të rinjtë?

— Ç'na ka gjetur neve që s'kishim të till'a? E di ti që yt atë s'dinte të lozë cingël? E di?

— Po, e di. E marr me mend, edhe mua ti nuk më lije. Por ndërruan kohët, baba, ju luftuat që rinia edhe

të dëfrejë; duhet të dëfrejë, sepse është rini dhe bën punën më të rëndë në fushë.

— Posiii, se të tjerët rrinë duarkryq.

— Pastaj, ti, njeri i nderuar, njeri me merita, me përvojë, të kanë dërguar të kontrolloje pastërtinë në sektorin pranë dhe ti ke shkuar vetë i parruar e mos më keq. Unë të dua, pa t'i them këto.

— Tashti mund të flisni çfarë të doni, por një gjë mos e harroni. Para disa vjetësh na thanë që t'i qethim dhentë dy herë në vit. E ku ishte parë kjo? Në vend malësi, të ftohtë, të qethësh delet dy herë, ruana zot! Fshati afër e bëri këtë dhe i ngordhën gjithë pëllatë. E di ti këtë? Kurse unë, ja, për atë bukë e më zëntë sytë, e mora kopenë dhe ika si kaçak në mal, prapa diellit shkova, fshehur një javë të tërë, por kopenë e shpëtova. E di ti këtë?

— Po, baba. E di, dhe jo vetëm unë. Për atë ke pasur plotësisht të drejtë dhe askush s'mund të ta mohojë, sikurse s'mund të mohojë njeri luftën dhe djalin që i ke dhënë asaj. Por duhet të kuptohemi. Duhet ta ndajmë shapin nga sheqeri. Nuk bën, nuk shkon, nuk vlen që për hir të asaj së kaluare, ti sot të bëhesh pengesë në kohën që agroteknika...

— E po, na plastë me këtë të shkretë «agrolenikë». Po gratë që ngarkoheshin si kafshët! Unë e preva atë zakon, unë, e di?

Djali fërkoj tëmthas dhe shkoi gjuhën mbi buzë.

Vështrimin e kishte tretur larg.

— Po, e di, ke bërë shumë mirë, edhe kjo ma ka ngrohur zemrën, por shiko, baba, ja, shih përtej...

I tregonte malin kundrejt, që dukej si i përhimtë, me një si napë të tejdukshme e si të pudrosur me atë farë poleni, që rrethon kokrrën e kullumbrisë. Plaku ngriti kryet andej.

— Ja, që andej vjen lumi ynë, ti vetë ma ke treguar, kur ai del i shkumëzuar nga shkëmbi Çatall. Vërsulet tërë zulmë tatëpjetë, gurgullon, përplasat brigjeve dhe shkëmbinjve, çan, këtej i papërmbajtur, duke kënduar në shtratin e vet. Kalon, vadit ara, luadhe, jonxha, vë në lëvizje

mulinj e centrale, ik e punon, ik e vadit, pastaj fryhet, zmadhohet, zë ngadalëson rrjedhjen, gjersa më në fund shkon në det e çlodhet. . .

— Në varr do të thuash?

Djali kapi duart e të gjyshit.

— Jo, mos ma merr ashtu, baba, çlodhet, thashë.

Plaku psherëtiu fort. Ndjehej i lënduar? «Vërtet djali desh të më kujtojë vdekjen apo e kujtova unë vetë? Sidoqoftë ajo do vijë; pardje shkoi edhe Resuli; po më bien gjylet afër».

— Po fundi i fjalës, ç'kërkoni nga unë, xhanëm?

— Duam që ti të shkosh dorë për dore me ne. Ne do ta përmbysim krejt të vjetrën, edhe në jetë, edhe në punë, edhe në fshat, edhe në mal, kudo. Njerëzit do të rrojnë të gëzuar, të lumtur. Dhe pikërisht për këto ke luftuar edhe ti, për këto është vrarë edhe babai.

Xha Nexhipi kurrë s'e kishte parë të nipin kaq të nxituar në fjalë. Dukej që ai fliste me zjarr.

— Unë s'kam qënë kundër ndonjëherë.

— Kështu të duket, baba, por dashur padashur, ti me paragjykimet e tua, me disa veprime të pamatura, ke bërë dëm. Ti nganjëherë shkon kundër kohës, kundër rrymës.

— Jo, jo, ma thuaj më mirë, ma thuaj ç'të keqe kam bërë.

— Po, do t'i kujtoj shkurt. Meraja është çështja e fundit. Derrat i hoqe nga sektori yt. Të sollën bletët, përzure Servetin. U detyruan të heqin bletët, shpenzime të tjera. Kur dy vajzave të fshatit tonë u doli bursa, ti, në vend që t'i nxitje të shkonin, vetë u bërë pengesë, shkove në qytet, nëpër komitete dhe je lutur që bursat të ktheheshin për djem. . . baba. . .

— Po e shoh, edhe ti e paske mbushur kupën me vrer kundër meje, të kanë folur. . . je bërë me ta.

— Mos mendo keq, babagjysh. Ti nuk e merr dot me mend sa m'u bë qejfi dje. . .

— Ç'do të thuash?

— Më thanë se ti ishe i pari në kooperativën tonë që u ngrite e kërkove dema të racës.

Nexhipi kërceu:

— Edhe kjo ishte kundër rrymës?

— Jo, baba, kjo është plotësisht me të renë, por le ta lidhim fjalën të dy. Unë gjithnjë do të këshillohem me ty. Kur ta shohësh të arësyeshme, edhe ti këshillohu me mua; unë të dua, të nderoj.

Ata ishin vënë në rrugë. Ju afruan mushkës. Ajo ngriti veshët puliq dhe rrahu tokën me këmbën e majtë. Djali zgjidhi nyjen nga këmba e kafshës; litarin dhe kosorin e futi në kosh, koshin në shpinë dhe u nisën. Plaku hiqte pas kapistre mushkën gjosë. Dolën te xhadeja anës lumit dhe bënë tatëpjetë. Atje ishte një i huaj me një çantë në dorë. Çlodhej mbi mezhde. U përshëndetën. Vijuan rrugën të tre.

— Ju jeni kryetar i kooperativës?

— Unë jam.

— Vij nga komiteti për çështjen e patateve.

Të tre burrat shkonin pa folur. Papritur te Vau i madh xha Nexhipi, lëshoi kapistrën e mushkës, u turr përpara dhe çoi krahët lart.

— Ah, që s'më bëhet dora dyfek!

Një dhelpër çau nëpër lumë dhe, e bukur e tinzare si një pilivesë, përkuli kërbishtet e hyri në pyll.

— Pinte ujë — tha i huaji. Dhe s'u muar vesh në pohonte apo pyeste.

— Jo, jo — ja priti xha Nexhipi — këtu, te Vau i madh, lumi është i cekët, vendi tatëpjetë e dhelprat ngaherë vijnë e gjuajnë peshq.

Zeni ndërroi dorën, me të cilën mbante koshin. Njeriu që vinte nga komiteti u vrejt. «Ky gërxhua ose tallet, ose tregon përralla».

Plaku vu re buzët e të huajit, që sikur u shtrembëruan dhe foli sërish:

— Po, po... te vau ka peshk gjithnjë, sepse peshku, si punë e peshkut, kërkon të shkojë gjithnjë kundër rrymës e...

Zeni u mundua të fshehë një nënqeshje e kafshoi buzën e poshtme, por xha Nexhipi e vu re dhe u gëlltit. Koshi u kolovit mbi kurrizin e djalit.

— Sa të ketë vajtur ora? — pyeti ai me çantë.

Plaku nxori sahatin nga xhepi i xhamadanit. Zeni në çast ngriti dorën dhe vështroi orën e tij, por u përgjegjën të dy njëherësh:

— Dhjetë — murmuriti plaku.

— Tre — tha Zeni.

Njeriu me çantë kuptoi që plaku e mbante orën allaturka. Buzëqeshi.

Një tufë vajzash po ngjiteshin këtej. I lanë shakarat në rrugë dhe ndërruan hapin. Zeni bëri të zbresë koshin nga shpina. Plaku e vu re, zgjati dorën t'ja marrë, por nga një vështtrim i beftë i gjyshit, djali ndërroi mendje.

Dhe të tre hynë në fshat, gjithnjë nëpër rrugën anës lumit.

## KUR MERRNIM FLUTURIM

Lart qielli dukej i turbullt. Shtëllungat e mëdha të reve si kodra të murme, hipnin në shpinë të njëra-tjetrës, shkapërderdheshin ngadalë, ndërronin vend e formë orë e çast. Një tufë patash të egra po fluturonin pjerrtazi në një radhë të përsosur, në formën e një shigjete. Në një çast, tufa e shpendëve sikur u lëkund, sikur u nanuris nga ndonjë dallgë e padukshme e, fare papritur, gjëmoi shqota në hapësirë. Radha e patave u çart, disa syresh u lëshuan me vërtik tatëpjetë, u futën nëpër gjiret e reve, të tjera u krodhën nëpër hone mjegulle, duke lëshuar klithma kundër furtunës, që desh t'i përpijë.

E vështrova këtë skenë, kur vetë isha i shtrirë me shpinë mbi borë. Isha i lodhur, i uritur, i kapitur dhe i qullur kokë e këmbë. Tre shokët e mi çlodheshin edhe ata pranë meje. Por ata që të tre ishin të plagosur në gjymtyrët lart dhe më ishin besuar mua që t'i udhëheq, t'i strehoj dhe të kujdesem për ta. Isha më i riu prej tyre, pa dalë mustaqja në buzë, pa m'u trashur zëri, por sidoqoftë isha djalë, me faqet e kuqe e vështtrim çapkëni.

Ditëve që kishin kaluar, ne patëm luftuar, por armiku ishte më i fortë, më i shumtë. Na ndoqi gjer afër maleve, por më tutje s'ja mbante.

Pyll në dimër. Thanat, kredhur në okitë dridheshin nga të ftohtët si njerëz të gjallë. Ahet e larta, me turinj të futur në borë, përpiqnin degët e rënktonin, kurse toka e mbuluar me masën e bardhë, ishte bërë kallkan. Më

dridhej cipa e barkut, më kërcisnin dhëmbët, s'i ndjeja fare këmbët, duart i kisha si copa patavre e acari m'i mbushte sytë me lot.

Më në fund, ne e gjetëm koliben e druvarëve. Ishte kredhur e gjitha nën borë dhe m'u desh t'i vij vërdallë një copë herë. Pashë vetëm pjesën e sipërme të lesës. Atje u shtriva dhe ngula sytë brenda. . . Një pamje e çuditshme shkretie. Drita atje dukej si e hirosur, si mavi. Kolibja që prej gardhi, në patoz kishte gurë, mbi ta kanata dyersh, mbi kanatat fier i thatë, që mbante erë myk. Në një qosh ishte hedhur një thes i zi plot arne, pastaj një kosor, afër tij një kupale me qymyr. Zbritëm si në katakomb. Shtëpi bore me mure e çato, kurse shtroja e ngrirë top, plot vetulla të bardha nëpër arabeska akulli. Zvarrë-zvarrë hymë brenda. Këpucët i kisha plot gunga bore të nguro-sura në thembrat, por as gishtat, as thembrat s'i ndjeja fare. Brenda ishte diçka më ngrohtë, se plagët e shokëve nisën të mbajnë erë djersë e gjak.

Të plagosurit u shtrinë mbi fier; vetë ndeza lecka e vendosa mbi to kalema qymyri. Nuk e mendoja e as e dija acidin e karbonit. Tani e di që bora ishte atëhere si ai sfungjeri, që thithte vdekjen tonë.

Ngrohtë, rehati, qetësi pas furtune, domosdo edhe gjumë, gjumë me ëndrra fatlume; sofrë me bukëvale, sofrë me kaçamak, me misërnike të ngrohtë, me trahan të nxehtë.

Por tani duhej shkuar në fshatin poshtë luginës. Një natë më parë kisha kaluar aty. Dhe atje një shok i terrenit në errësirën e natës, më njohu me një shoqe. U njohëm aq sa mund të njihesh në errësirë. Unë nuk e dallova fare fytyrën e saj, i dëgjova veç emrin. Ajo më shtrëngoi dorën dhe shoku vijoi të flasë:

— Ju, shoku Vasil, do të keni lidhje me shoqen, ja, ejani këtej. . . do të kaloni nëpër këtë rrugicë. do të kapërceni këtë murin, do të hidheni te ky oborri dhe ja ku shquan nëpër borë ajo dritarja, atje do të trokisni. Shoqja do t'ju japë çka duhet, lajmet, njoftimet, lidhjet. . .

— Është një nder për mua, — foli vajza — është një nder që të kujdesem për shokë të plagosur. . .



Por tek ai fshati poshtë luginës ishte zona ku sillej armiku. Atje qe rreziku, fare lehtë mund të bie në pritë e të ta shponin kokën tej matanë. E me gjithë këto unë nxitohesha të nisesha në çast, shokët donin bukë. Dhe bashkë me dashurinë për shokët, me dëshirën për t'i ndihmuar ata, bashkë me përgjegjësinë e detyrës, unë kisha edhe një arësye tjetër: atje poshtë do të merrja lajme, trakte dhe njoftime për batalionin tonë dhe për vendin se nga shkonte e lëvizte ai.

Ishte mesnatë e suferinë, kur i bashkova këpucët me një të lidhur dhe i shalova në qafë. Ashtu më vareshin në gjoks si këmborë. Dola nga kalibja. Era ulërinte e grindej si përbindsh. Bora qe e trashë dhe e fortë, ecja mbi të, vërsulesha nëpër të, shkisja sipër saj. Nëpër rrëzimet shtrihesha duke u mbledhur kruspull e lëshohesha në rrokullisje tatëpjetë. Në një rast të tillë m'u përpoq koka në një thep. Tëmthi m'u ça, gjaku teptisi, por u piks, kurse dhembja më sëmboi thellë. Ulërinte veriu në përrenj, era rënkonte drurëve të pyllit, trokëllinin degët e thata, por zemra ime ishte e re, zemër djali në kryengritje.

Rruga më zgjati nja dy orë. Rendja e sikur fluturoja e jo vetëm se ishte tatëpjetë. Pastaj lehjet e qenve më kujtuan se qeshë afruar. Hyra në fshat jo udhës së gjerë, zgjodha qoshkat që më kishin treguar. Pas një kanate një fëshfërimë. Vura veshin. Ishte zhurma e një qerthulli. Pastaj një xham i kallajisur me okitë si i lyer me argjend. Atje ngula vështrimin. Një llambadhe e madhe mbi buhare; flaka e saj trazohej nga afshi i zjarrit dhe dukej sikur qiriri qante, sepse derdhte poshtë pika dylli. Te qoshku, një plakë mbështillte fije në një lëmsh. Më këtej një nuse e re, e përgjumur, e kërrusur me gjirin lëshuar mbi djep, si vile; dorën e mbante në përkresën e djepit dhe flokët i vareshin në fytyrë. Dhe nëpër flokët i shquheshin faqet pak të zbeta.

Kalova më poshtë, gjeta qoshkun, rrugën, kapërceva murin, hyra në oborr; një oborr i gjatë i mbuluar me borë, me një monopat të vetëm mu në mes. Por te dritarja bora qe hequr një herë, prandaj shquhej bora e re që po binte akoma. Ngrita duart te dritarja. Ishte e vogël,

kishte përpara një rjetë të vjetër teli me forma si të hojeve, ku mund të hynte vetëm një cigare. Fillova të kaloj gishtat mbi rjetë, sikur të lozja mbi një harpë. Brenda kërcëlliti diçka, si një shtrat druri. U hap kanata e vogël, njëra, pastaj tjetra, nëpër muzg u duk dora e vajzës, ajo diku shkopsiti rjetën e telit anash (e kishte gatitur që ditën) dhe më zgjati dorën.

— Vdekje fashizmit! — i pëshpërita unë. Edhe ajo m'u përgjegj ngadalë me parullën tonë të njohur. U përshëndetëm dhe si nëpër mjegull dallova siluetën e fytyrës së saj.

— Paske mërdhirë shumë, — më tha — eja brenda të ngrohesh, këtu s'kam njeri, do ta ndez zjarrin, kalo andej...

— Jo, jo, në asnjë mënyrë, trupin e kam të valë, nuk vij, nuk është as koha, as vendi, as rasti; shokët presin, po sa të mundësh më shpejt.

U largua ngadalë, hapi një derë, kërcëllitën nëpër terr basamakë shkallësh. Një afsh i ngrohtë dilte nga dritarja, kurse mbi kryet e mbi shpinën time binte bora, binte gjithnjë. Pas pak ajo erdhi. Përsëri më pëshpëriti:

— Kam mbushur një palë hejbe, brenda ke ushqime, ilaçet, ke një tufë trakte, katër palë çorape, ke edhe një yll të kuq, e qëndisa unë për ty.

E falënderova dhe kuptova që buzëqeshi, sepse nëpër muzg i xixëlluan sytë.

— Ç'kemi këtej? — e pyeta.

— Gjermanët erdhën sot nëpër fshat, nuk u kuptua ç'kërkonin; po përsëri ikën. Ballistë janë nja tridhjetë veta këtu. Po hap sytë mirë, kur hyn e del në fshat! Kujdes!

Ajo zgjati dorën e hoqi borën nga kapela ime, nxori hejbet nëpër dritaren, unë i mora, pastaj e futa kokën në të çarën e hejbeve dhe mora përjetë. Lart, në një çukë, qëndrova. Era m'i thante faqet, lumi shkiste nën akuj, duke i lëpirë ata.

Nuk shkova rrugëve, se në luftë lumi fle e hasmi s'fle, ai rri zgjuar e të përgjion, të zë pushi e të përmbys.

E mbaja pushkën në dorë dhe trupin kërrusur për-

para, sepse era zbriste tatëpjetë. Hasja egërsira, përballoja valanga ere. Ujqërit më shihnin si i shihja, hungronin e bënin mënjanë. Se, po e pate pushkën në dorë e thikën në brez, edhe ujku të bën rrugë. Papritur një zhurmë që pas. U ktheva në çast. Afrohej një ujkonjë me tre këlyshë pas. Të vegjëlit hungruan dhe turfolluan drejt meje, por e ëma nxitoi dhe u doli përpara. Më shkoi pranë e hepoi kryqet. Ndoshta e kishte shenjë se përulej. Isha gati të tërheq këmbëzën, kur vura re sisët e ujkonjës, që zvarri-seshin mbi borë, pastaj ndjeva një erë të rëndë strofke e plehu. Por në ato net lufte ne kishim punë vetëm me ujqërit me dy këmbë. Ujkonja me gjithë këlyshë theri tatëpjetë përroit.

Përsëri qëndrova në një çukë. Që atje dukeshin xixat e oxhakëve, kurse lehjet e qenve ndiheshin gjithnjë, e më larg. Dhe u vura në ikje, i ngarkuar, i kruspullosur, duke ja fshehur fytyrën erës dhe borës, që s'kishte të pushuar.

Në një kohë zu të kuqëlonte nga lindja. Në fillim ajo përskuqje mezi dallohej, por dalëngadalë bora zu të zbardhte më fort. Dhe unë ngjitesha pllajave, kodrave, këmbë e duar, shtigjeve ku akulli kërciste e thyhej nga ngrica.

Pastaj fitorja! Lëshova hejbet midis gurëve të kolibes, që ishin zbardhur si alipsane. Thëngjihtë e kuq të zjarrit ishin veshur me hi të bardhë. Shokët i gjeta pas zjarrit.

— Dëgjuam batare, u trembëm për ty.

— Ti atje, të lutem largoje këmbën nga zjarri, do të të digjet këpuca.

E bëra atë rrugë kushedi sa herë. Po ajo vërsulje tatëpjetë, po ajo e kaluar e gishtave mbi rjetën e telit.

Por koha u ngushtua, lufta u rrit, bora s'desh të tundej dhe kur zbrita një natë, trokitjen time s'kisha ku ta bëj. Shtëpia e vajzës ishte kthyer në një gërmadhë. E kishin djegur armiqtë. Trarët e nxirë dhëmbë-dhëmbë nga valët e flakëve, sikur mendoheshin me kokën mbështetur në kupalet me borë, porta e djegur që përmbysur mbi sofat. Asnjë shenjë jete. Heshtje te gërmadha, zi në oborr, shkreti në rrugë dhe vetëm bora sitej ngadalë rreth e qark. Vinte erë blözë e gur i djegur. Ai rast fatkeq s'tre-gohet dot. Mundohu sa të duash, por fjalët s'dalin, nuk

mundem ta përshkruaj. Që të mundem, duhet të ngjyjej penën në helmin e asaj nate, në zbrazëtirën e tmerruar të heshtjes, në zemrën që shtrydhet si sfungjer i përzhitur. Po tani, me se do t'i ushqej shokët? Me se do t'i kujdes? Po lidhja që kishim? Po lajmet?

Dola nëpër fshat, duke u zvarrisur ngadalë. Diku në rrugë te një dritare e pakët kishte dritë, perdja ishte mënjanuar. Vështrova atje. Dukeshin veç dy gra të heshtura, që thurnin çorape ulur në një kënd. Mbi krye të tyre ishte ndehur një hu me llukanikë. Ato nuk flisnin fare, ishin në mendime, në mërzi. Afrova fytyrën te xhami dhe u fola:

— Nëna, motra, ju lutem më falni, s'kërkoj asgjë, veç diçka dua të pyes, ju lutem, nëna...

Menjëherë ato shojtën dritën. «Ah, ta marrë dreqi, u trembën e fikën edhe dritën! Eh, kohë, kohë!» Por u gabova. Diçka lëvriu mbi prevazin e kanatës, ajo u çel ngadalë:

— Kush je ti?

— Jam një... partizan.

— Eja brenda.

— Të vij brenda?

— Po, eja, tri çape më poshtë është porta, ngadalë.

Qërtova veten që mendova keq për to. «Hej, budallë, s'ke besim te njerëzit e tu. Po si e solli koha... eh, kohë e vështirë! Po sikur të futem në ndonjë grackë!»

Ngadalë u hoq një lloz porte, kanata e saj kërciti lehtë-lehtë. Hyra. Njëra nga gratë më priti, e mbylli portën sërish e, duke më shtyrë pas supi, më çoi në një ashef të ngushtë e të errët. Dikush i frynte një zjarri e, sa dha flaka, u ngrit një vajzë. Më dha dorën gruaja, pastaj vajza, gruaja tjetër erdhi mu në çast. Mendova: «Mos vallë kjo është shoqja ime, që as fytyrën s'ja njoh?»

Por aty për aty u sqarua. Vajzën e urdhëruan me emër të shkojë për të sjellë bukë e gjellë, pra s'ishte ajo që kërkoja. U ngroha, hëngra bukë, më pyetën, u përgjegja sa më shkurt e sipas mënyrës që më pyesnin, me zë të ulur, ngadalë. I pyeta për një shtëpi më poshtë, që e

pashë të djegur. Kjo më duhej. Më treguan se dy ditë më parë, patën ardhur gjermanët dhe e kishin djegur.

— Po për ç'arësye?

— S'dimë kush i ka kallëzuar, kanë thënë se ishin bazë partizanësh, pastaj edhe djalin e kanë partizan, andej nga Tirana.

— Po njerëzit e shtëpisë?

— Dje mbrëma natën erdhën partizanë, i ngritën me gjithsej; se ku i shpunë, nuk dihet.

— Në ndonjë fshat të malësisë, ndoshta. . . — u hodh e tha vajza — ose në Manëzë ose në Silë, thonë se andej janë mbledhur partizanët.

Ato më dhanë një trastë me ushqime, i falënderova, u urova gjithë të mirat dhe u nisa.

U ktheva te shokët më shpejt, por i ligështuar. Ata i gjeta në rrëmujë. Një i panjohur flinte në qosh:

— Erdhi urdhër nga komanda. Do të futemi ilegalë në qytet, natën. Atje do të na mbyllen plagët fare shpejt. Do të vish edhe ti; ja udhëheqësi, po fle. Ja edhe letër-njoftimet false.

U vumë në rrugë e, megjithëse tatëpjetë, hapat i zvarrisja sikur ngjitesha përpjetë. Pas disa orë rruge, te një shkëmb përpoqa këmbën dhe bërtita:

— Shokë! Udhën e mbarë, unë nuk vij! Jam i shëndoshë, jam i fortë, jam i ri, do të luftoj maleve, shokë! Vdekje fashizmit!

Ata pandehën se bëja shaka. Por unë i përshëndeta, i përqafova dhe u ktheva. Bëra përpjetë dhe më dukej sikur ikja tatëpjetë. Afër mbrëmjes u futa sërish në kolibën e malit. Natën do ta kaloja aty. Por nuk fjeta fare; vetmia më mundonte. Ndenja gjithë natën mbi zjarr me tëmblat ndër duar. Medoemos duhet të gjeja shokët, të gjeja lidhjen; ishte mirë të gjeja vajzën, që kishte ikur me gjithë familje. Po nga të shkoja? Rrija e mendohesha e nuk e geja dot me mend.

U gdhi një mëngjez i rëndë, i errët, me erë e borë, që sitej e binte pa pushim. U nisa. «Të dalë ku të dalë. Nëpër katundet e thellë maleve patjetër do të gjej shokë».

Kaloja dushkerave me dy pushkë krahëve, me këpucë

kalaqafë. Si kapërceva një majë mali, koha nisi të zbutet, bunaca nuk vihej re në qiell, ajo punonte në koren e tokës. Ujëra pikonin, gurgullonin poshtë, çelnin llagëme, ngadalë pikë e pikë, por gjithnjë. U duk një zabel arash rrethuar me kumbulla të egra. Dukeshin veç degët e përkulura fort, me majat ngulur në borë si angjistra, që kapnin peshq në detin e bardhë! Arrita një majë tjetër. Shkula dylbinë nga torba. Kisha një teke të tillë dhe e vura në sy. Për djall qelqi i saj qe mbushur me thërime buke. E fshiva si munda me cep të shallit. Tani shihej mirë. Në lentën e kryqosur me vija e numra përmbledheshin maja malesh, hiroseshin, mjegulloheshin. Rrotullova vidhën gjersa pamja m'u sqarua mirë. Diku dukej një shtek i vogël mbi borë. Më tutje kishte lisniqe. Pra, atje afër ndodhej Manëza. U lëshova me vrap ngarkuar me barrën time të hekurt. Më erdhi era e tymit. Çalonja gjithnjë e më shumë duke ecur, se bora s'mbante më përsipër. Arrita te një kashtore me gardh. Nga thekërishtja e çatisë pikonin ujëra, nën strehë çuçurisnin harabelat me sytë e trembur. Një grua po shtynte një kosh me bar të thatë. E pyeta dhe m'u përgjegj. Pra, isha në Manëzë.

— Këtu ka partizanë sa të duash, — më tha ajo — këtu është si spital, janë më shumë të plagosur... «Pra i gjeta shokët, i gjeta, kjo ka rëndësi!»! Zemra më rrahu fort.

— Po këto ditë mos ka ardhur këtu ndonjë familje nga katundet e fushës? — Gruaja pohoi me krye.

— Erdhi pardje, e sollën disa partizanë, një grua me dy-tri fëmijë, më duket sikur ishte edhe një çupë e rritur.

— Po ku qëndroi ajo familje?

Gruaja më tregoi me dorë një shtëpi.

— Ja, përtej, e sheh ku është kisha? Ajo këtej, që ka atë lisnikun në krah... atje.

Ajo s'desh të më lëshojë; hyri në kashtore e u kthye me një ftua të madh. Ftoi lëshonte një erë të mirë, por më dukej i mavi, pastaj si i gjelbër. E kishin fajin sytë e mi të vrrarë nga bardhësia e borës

E falënderova gruan e mirë dhe u nisa. Lart, në qiell,

dëgjohej vak-vaku i patave. Vallë, a e kishin krijuar ato formën e shigjetës? Nuk ngrita kokën t'i shoh, se binte borë e trashë e më lagej fytyra. Shtëpinë e treguar e arrita shpejt. Hyra në oborr. Anës dukej një hajati i madh, një pus e nëpër trarët ishin varur vandakë me misërishta të thata. Rendi një kone e vogël, la gjurma mbi borë, por nuk lehu, bëri sikur teshtiu e me gjuhën e kuqe lëpiu buzët e buta e të murme. Doli një grua, e veshur me një xibun shajaku mavi. I thashë se kërkoja një familje nga të fushës.

— Po, këtu e ke, — m'u përgjegj ajo — eja.

Më shpuri para një dere dhe e shtyu. Kuptova se kapërceva një prak, nuk mund të shihja asgjë, vetëm dëgjova pasthirrma habie. Një kor të tërë. Midis shumë zërrave njoha zërin e vajzës. Më pritën si partizan, u ngritën kaq njerëz në këmbë. Këto i kuptoja vetëm nga zhurmat, sepse sytë e mi, vlarë nga bora, akoma s'dallosnin gjë. Por isha i mërdhirë, duart më kishin rënë për thonjsh. Më ulën në një stol, m'i futën duart në ujën e nxehtë të një legeni, më hoqën pallton, më hodhën raki në trup, më fërkuan me vrull gjoksin, shpatullat, duart. Në këtë punë merrnin pjesë më shumë se dhjetë duar, por unë dalloja vetëm një palë duar. Më në fund nisa të dalloj. M'u kujtua tava e një fotografi kur kam qenë i vogël. Ai hidhte në tavë letrën e pozitivit dhe, kur lëngu kimik bënte punën e vet, dalëngadalë nisnin e sqaroheshin fytyra...

Pashë nënën e vajzës, dy motra të vogla, një vëlla nja dhjetë vjeç, pastaj dy partizanë. Mbi kokën time ishte shoqja, së cilës i dija vetëm emrin; për herë të parë po e vështronja nën dritën e një zjarri të madh.

Atëhere u tregova se nga vija, u tregova për shokët që përcolla, u fola për ata shokë, për të cilët isha kujdesur kaq kohë...

Vajza, që kisha mbi krye, ja dha gazit. I qeshte e gjithë fytyra, sytë, balli, faqet...

— Mama! Mama! Ky qenka, ky është ai partizani që vinte natën ndër ne, mama ky është!

— Një nga partizanët më foli:

— Ne jemi korrierë. Sapo erdhëm nga komanda e qar-kut. Qëndruam këtu për çlodhje. Nesër nisemi. Forcat tona po grupohen. . . a do vish me ne?

— Do vij patjetër, unë dola këtej për shokë dhe për lidhjen, që humba — dhe tregova me dorë shoqen për-para.

Vajza më tregoi për gjëmën, që i kishte gjetur, kurse e ëma ja preu shkurt:

— Përse i kujton ato, moj bijë? Djemtë shëndoshë! Kam brengën e atij djalit që e kam larg. Sikur ta kisha këtej. . .

Ishim në një kthinë të errët, të nxehur fort nga zjarri, kthinë pa tavan, me trarë të zinj si abanoz, të pa-gdhendur, plot gunga e gdhënj. Nëpër ta kishin varur rroba për t'i terur. Në zjarr po ziente një poçe e madhe me fasule. Në shpuzë kishin mbuluar patate. Tani vajza u tregonte shokëve të tjerë mbi ato netët e kaluara, kur unë shkoja në dritaren e tyre. Kalamajtë çuditëshin e hapnin sytë. Njëri prej tyre u hodh e tha se ai, një natë, diçka kishte kuptuar. Unë buzëqeshja dhe ngroheshja pra-në zjarrit.

Por unë isha i lodhur, më mirë të them i kapitur. Zjarri bubulonte e kërciste, masha ndriste me dorezën e saj si të ngjyer në argjend, dhe sa të pregatisnin diçka për të ngrënë, mua më mori gjumi me supin pas vatrës.

\* \* \*

Vonë natën më zgjoi uria. I hapa sytë dhe u ngrita. Heshtje e thellë. Te dritarja, në sofatin e lyer me dhe të kuq regëtinte llamba e vajgurit me fitil të ulur. Të gjithë flinin rëndë. me frymëmarrje të rregullta dhe të përziera. Pas meje flinin dy shokët. Në këndin tjetër, nëna me fëmijët. Përmbi trarët dukeshin disa si hije fantastike e të zeza, të përkulura, dyndur njëra mbi tjet-rën. Desha të ngrihem, zorrët më gërrisnin. Psherëtita. Papritur vajza kërcëu:



— Të hahet bukë?

Kuptohej që ajo s'kishte fjetur fare. Si një motër e dhëmshur pat pritur të zgjohem unë.

— Prit të të sjell, prit!

— Vërtet, më rrëmbeu gjumi, po në ëndërr s'lashë gjë pa ngrënë. — Ajo qeshi ndërsa diçka nxirrte prej magjes. Pastaj u afrua dhe te guri i vatrës lëshoi një pjatë me gjellë. Mbi mashë vuri një fetë bukë të përzhitet. Trazoi zjarrin.

— Ja, ku t'i lamë edhe patatet e pjekura. Janë të ëmbla. Vëllai im më i vogël të la edhe ai nga pjesa e vet. . .

Unë u vura të ha. Kurse ajo çoi dorën e hodhi në zjarr një tufë shkarpa të thata. Flakët plasën menjëherë. Ato uleshin, ngriheshin, lëpinin perustinë e hollë, lanë e ngjyen me të kuq fytyrat tona. Në një çast vura veshin, përveç ne të dyve të gjithë flinin, kurse nëpër oxhak vinte vak-vaku i patave, që silleshin lart në qiell. Duhej të qe agimi. Patat po mblidheshin, se koha po zbutej, ato po merrnin fluturim, po radhiteshin në formën e shigjetës.

## SHTËPIA E SHERIFIT NË MAJË TË GËRXHIT

Ishte dimër i rëndë atij moti. Bora e trashë zu vend me kohë dhe e mbuloi botën anembanë. E mbuloi dhe e ngjeshi aq fort, sa dukej sikur i kishte zënë frymën e s'e linte të lozë vendit. Po sikur të mos ishte mjaft kjo, ja edhe pllaska të tjera të dendura sa çapëlonin drurët e korieve, mbyllnin monopetet e katundeve e bënin të rënkojnë çatitë e shtëpive.

Në xhadenë e madhe, kolona e gjermanëve me tanksa të zinj e motorë të rëndë mezi lëvizte. Kundërmonite era e benzinës e gulshe tymi të zi shfrynin nëpër xhade. Oficerët e huaj ishin strukur kabinave, veshur e ngjeshur me kapota të murme, hundët i mbanin ngritur lart sikur të nuhatnin çdo rrezik, sytë i kishin të menduar, ishin të zbetë në fytyrë, të egër në urdhërat, bërtisnin e shanin. Vështronin anash male gjigante të rënuara nga masa e bardhë, male e vetëm male e, përmbi to, male të tjera. Fshirëset nuk punonin më përmbi xhamat e kamionave, që ishin mbuluar dhe shoferët mbanin kryet përjashta. Ra nata. Murlani u egërsua e s'përmbahej më. Në atë thëllim e ulërimë të natyrës, të shtihej në kokë përfytyrimi i një përbindshi që rendte pllajave, rrokullisej rrëpirave e, kur egërsia e tij s'kish të sosur, dukej sikur ngulte brirët e tij nëpër përrenjtë e ulërinte, përplasej, zhgrryhej dhe kuiste sikur i kishin vënë thikë në grykë.

Shtëpia e Sherif Haxhisë, mu në gërxhin përmbi shpat, ishte më tepër një kullë se shtëpi. Kjo vihej re

në frëngjitë e vogla me kafaze druri, në muret e larta pa dritare, në portën e vogël dy pash lart nga toka, ku hyhej veç me një shkallë, që lëshohej nga brenda. Afër saj s'kishte banesa të tjera. Veç lisa të lartë shpërndahehin nëpër trojet rreth e qark e pylli me dushqe shtrihej prapa shkëmbit. Atje regëtinte burimi i ujit, ku Sherifi ditë e për ditë, me ndihmën e së motrës, zvarrë-zvarrë e me mundim, mbushte katrovat me ujë për njerëzit e shtëpisë e për gjënë e gjallë.

Asaj nate tufani po e sulmonte këtë shtëpi kullë e, nëpër mugëtirë, retë e borës dukeshin si dantella noprane e të mavijta, që u turreshin mureve e i kafshonin, i bre-nin dhe i kallaisnin me okitë.

I kishte dy mysafirë asaj nate Sherif Haxhia. Në dhomën lart, pa llambë e pa tavan, bubulonte zjarri me kërcunj lisi e në vatër po tereshin e cmurniteshin dy palë çorape leshi të zeza. Mysafirët kishin zënë bashet, kurse Sherifi vetë qëndronte midis tyre me fytyrë nga vatra, i shtruar këmbëkryq e me mashë në duar. Mureve ishin varur edhe kapelat e mysafirëve, kapela me ngjyrë kaki, të rrumbullakëta dhe me nga një shqipe në ballë; po aty afër ishin varur edhe armët e tyre, kurse pushka e Sherifit ca më poshtë.

— Për këtu na ka nisur Azis Begu, o i zoti i shtëpisë — e hapi fjalën njëri nga të porsaardhurit. Ngriti gotën e rakisë dhe uroi:

— Hajde me shëndet, të të rrojë fara e fisi, dega e lisi!

Sherifi dëgjoi me dorën në zemër.

— Ta ngremë këtë doli për shëndet të Azis Begut me shokë dhe për shëndet të germanit, që na ka vënë krahun dhe po na ndih! — uroi tjetri.

Gotat u shkundën me fund dhe Sherifi pyeti:

— Po ç'kemi? Ç'bëhet asaj bote? Se unë këtu, besa-besën, jam si i humbur fare.

— Thonë, — ja priti një nga mysafirët — thonë se kësaj kohe të tërbuar, një çetë e madhe komunistësh do t'i bjerë mes për mes krahinës sonë për të vrarë e për të prerë.

— Ashtu? — pyeti Sherifi.

— Po. Janë të shitur me pare flori, punojnë për të huajt, bile nër çetat e tyre më shumë se gjysmat janë të huaj, sllavë e grekë.

— Po e lamë punën në duar të tyre, — plotësoi miku i dytë — Shqipërinë do ta shesin, do na prishin fe e atdhe e ne do jemi robër.

Biseda reshti një çast, gjersa foli një nga të huajt:

— Paske shtëpi të fortë, o Sherif — dhe u hodhi një sy frëngjive dhe mureve — shtëpi të fortë për punë lufte, këtu mund të mbash e mund të kthesh një ordhi të tërë.

— Vërtet, or burrë, — plotësoi miku i dytë — sikur për çudi të na kalojë sonte këtej ajo çeta e madhe e kuqove, besa-besën do t'i grijmë e do t'i bëjmë fërtele.

— Po... ç'kemi tjetër asaj Shqipnie? — pyeti sërish Sherifi.

— Si e thamë, gjermani na ka vënë krahun, forcat tona u janë vërsulur komunistëve ku janë e ku s'janë, po i ndjekin këmba-këmbës, koha po na ndih me këtë qamet dhe, besa-besën, në krye të muajit e gjithë Shqipëria mund të rrijë qetë-qetë...

Sherif Haxhia, nja dyzet vjeç burrë, i gjatë dhe i thatë, dëgjonte fjalët e tyre e fliste pak.

Dikush trokiti në dërrasat e dyshemesë. Dikush qe ngjitur me shkallë nga kati i poshtëm, e u duk veç një kokë e mbuluar me një shami të hollë e të zezë. Ishte e ëma e Sherifit, që sillte darkën. Sherifi nxitoi andej nga shkëmbeu një vështrim, si një farë shenje me të ëmën. Kjo me shenjë i njoftoi se raki s'kishte më në zamzane dhe u nis. Ajo me fëmijët, me nusen e djalit dhe vajzën e madhe ishte futur diku në haur, afër kafshëve, ku patën zier trahan të thartë e patën fërguar vezë me gjalpë e piper të kuq. I zoti i shtëpisë, si mori ndër duar palarenë me gjellët, i lëshoi një çast përdhe, sa të merrte edhe çanakun e madh me gorrica turshi, që po ja jepte që poshtë e motra, kur... mu në strehët e shtëpisë gjëmoi zëri i fortë i një burri të panjohur.

— O i zoti i shtëpisë! A pret miq?

Miqtë rrëmbyen pushkët e kapën frëngjitë, kurse i zoti i shtëpisë çakërdisi urët e zjarrit e hodhi mbi të katrovën me ujë.

— Hej, i zoti i shtëpisë, a pret miq?

Dhe bashkë me zërin që thërriti për së dyti, u dëgjuan zhurma edhe në anën tjetër të shtëpisë. Ishin zhurma njerëzish, që zvarriseshin e zinin vend nëpër borë. Sherifi s'po dinte nga t'ja mbajë, kur të dy miqtë qëlluan me armë nga frëngjitë, bërtitën e fërshëllyen disa sharje.

Sherif Haxhia jo prej frike, po prej një ndenje të çuditshme, u lëshua nëpër shkallët e me një frymë u ndodh poshtë në stallën e kafshëve, midis kalamajve, që ja dhanë vajit e qanin duke sokëllitur.

Këto ndodhën në një çast dhe po në këtë çast gjë-muan përjashta një sërë bataresh, që i bënë fëmijët të platinin zërat e të bien përmbys. Dhe bashkë me bataretë u dëgjua një zë i fortë burri:

— Zjarr të përsëritur, sulm!

Një tufë bombash plasën mbi borën e çatisë e rrëzuan poshtë copa rrasash, kurse Sherifit ju duk sikur shtëpia sillej rrotull si një qerthull. Disa këmbë rendën nëpër konakun lart, krisi kanata e portës së daljes prapa, bataretë u egërsuan jashtë e papritur çdo zhurmë u pre. U pre menjëherë, sikur e përpiu nata «Vallë ç'ndodhi?»

Sherifi asgjë s'po merrte vesh. Dhe përsëri zëri i parë:

— Hej, ju, brenda, dorëzohuni, përndryshe... do t'i kallim zjarr shtëpisë.

«Vallë ç'bëjnë të dy miqtë? A janë sipër, apo krisën e ikën. As përgjegjen, as shtien, as poshtë nuk zbresin. Po kanata që u përplas lart? Mos vërtet mundën të ikin. Por diçka duhet bërë, duhet folur, duhet nxituar. Këta të huaj, që çatisën kështu papritur, do më futin pishën e do më zhuritin megjithsej, hej, zot, më shpëto!»

U afrua te fërngjia poshtë e bërtiti:

— Kam dy mysafirë në shtëpi, ata e nisën luftën, s'kam ç'bëj.

— Vetëm dy? — pyetën që jashtë.

— Po, besar, veç dy.

Një njeri u afrua anash frëngjisë përjashta dhe foli:

— Kush je ti?

— Jam i zoti i shtëpisë, Sherifi.

— Mirë, o Sherif, po pa na thuaj ke të tjerë apo jo, folë drejt.

— Jo, besa, jo!

— Kush qëllon nga dritarja nuk ka besë, dil jashtë të të besojmë.

Pë bëhej gati të dilte, kur e ëma ju derdh dhe e kapi për beli:

— Jo, nuk të lë të dalësh, jo, do të të vrasin. Po dal vetë.

\* \* \*

Shtëpia u mbush me të huaj. Dhe ata sollën brenda një njeri të plagosur. Sherifi s'e pa dot, po, kur kaluan ata që e mbanin peshë, ai dalloj veç këmbët e tij, pastaj një rënkim e asgjë tjetër. Dikush ndezi një pishë e tre partizanë u ngjitën lart, pasi vunë përpara Sherifin. Me të arritur lart, ata e pyetën sërish:

— Ku u fshehën të tjerët?

— Ju betohem për besë, veç ata të dy...

— Ata ishin, s'janë më. Po cilët ishin ata, emrat...

— Më erdhën mbrëmë, s'i njihja më parë.

— Ballistë.

— Po.

— Po ti, ç'je ti?

— Njeri si më shihni.

— Ballist?

— Turp me rrejtë. Ballist jo, po andej kam anuar.

— Sa herë na qëllove?

— Unë? Asnjëherë.

Dikush po rregullonte urët e zjarrit, flaka u ngrit përsëri.

— Ç'njerëz ke në shtëpi?

— Nanën, gruan, motrën dhe tri fëmijë. Mos ma digjni shtëpinë, ju lutem, kam fëmijë!

— Kush të tha se do ta djegim?

Në mur u duk pushka e Sherifit. Njëri nga partizanët e rrëmbeu. Tjetri vu re që arma nuk tundej, kur qe e varur në gozhdë.

— Ke qëlluar?

— Jo.

— Ja, nuhate, kundërmon barut të djegur — dhe ja vu tytën në hundë.

— Mbrëmjes që shkoi qëllova një ujk.

— Zbrit poshtë, shko te gratë.

Kthina lart u mbush plot me partizanë, kur Sherifi shkoi te fëmijët.

— Na hynë brenda nja dyqind vetë, oj nanë. Për ata mysafirët s'u muar vesh gjë, më duket se u vranë. Tashti atje lart po bisedojnë, më duket se po mbajnë një farë këshille, ndoshta për fatin tonë. Dyshojnë se mos i qëllova edhe unë. Ku dreqin doli ai ujku mbramë!

Fëmijët e shihnin të atin në sy e dridheshin. Gruaja dhe e motra mbanin duart kryqëzuar mbi gjoks. E ëma kishte lidhur duart me njëra-tjetrën.

— Mos u bëj merak, — foli plaka — do kalojë, s'ka gjë.

Dikush u afrua afër familjes. Ndezi një shkrepse dhe bëri të vështrojë përreth:

— Hej, shoku Sherif!

— Urdhëro!

— Ngjitu lart, të kërkon komandanti, unë po bisedoj pak me nënën.

I biri vështroi të ëmën në sy dhe u ngrit. Motra dhe gruaja fshehën fytyrat pas shoshave të varura në mur, kurse partizani u shti sikur s'i vinte re. Sherifi u nis duke psherëtirë. Ktheu kryet edhe një herë prapa; partizani po përkëdhelte kokët e fëmijëve. Kjo i pëlqeu Sherifit dhe u nis. «Do zoti e nuk na djegin, do zoti e nuk më vrasin. Hej, bela, hej! Çfarë hesapësh po bënin ata mysafirët... s'del jo, s'del hesapi i shtëpisë në pazar.»

Sherifin e udhëhoqën nëpër një turmë të ngjeshur partizanësh. Ata i lëshonin rrugë, ai kalonte me zor, po përsëri kalonte. Kishte aq shumë njerëz nëpër kthinat,

sa Sherifi mendoj për më shumë se dyqind veta. Dhe të gjithë ata (kjo e habitte të zotin e shtëpisë) të gjithë ishin veshur keq, pa le pastaj këmbët. Sherifi s'po u besonte syve. Disa kishin këpucë, disa opinga, kurse të tjerë, dhe këta s'ishin pak, kishin vetëm lecka e copa mushamash, të lidhura dosido nëpër noçkat dhe pulpat. Një nga këta filloi ta pyesë Sherifin, por ky nuk i përgjegjej pyetësit. Ju duk sikur më i madh ishte ai tjetri, që kishte çizme të shkurtëra ndër këmbët. I hoqën vërejtjen:

— Përgjegjju këtij shokut që të pyet, jo mua, ky është komandanti!

— Po më habitni, bre burra! E përse komandanti mbathur kaq keq?

— Sepse është komandant dhe është komunist.

«Është komunist dhe mban lecka ndër këmbët!»

— Ti, o Sherif Haxhia, a do të vish me ne të na tregosh rrugën?

— Në këtë kohë zor se kalohet, prisni të gdhiet.

— Ne do të nisemi.

— Ka prita, e dini këtë?

— Po, e dimë, ti na udhëhiq e mos na fut në prita.

— Është e vështirë.

— Le të jetë, bëhu gati, po hap sytë, ne s'bëjmë shaka.

Sherifi vu re dy pushkë që i sollën komandantit. I njohu.

— Po ata? — Kjo pyetje i doli vetiu, padashur.

— Ata. . ? I ke aty prapa. U thuaj grave t'i kallin në dhe, kur të hapet dita. Ne s'kemi nge.

Afër zjarrit po mjekonin të plagosurin. Shokët e tij dukeshin shumë të shqetësuar për të. Bisedonin midis tyre, Sherifi i dëgjonte fare shkoqur: «Nuk mund ta marrim me vete, s'duhet të lozë vendit, bisedoi komisari me plakën e shtëpisë, do ta lëmë këtu.»

— Ku është goditur? — pyeti Sherifi komandantin.

— Ku është goditur. . . s'ditke të qëllosh mirë, në shpatull.

— Jo, ju betohem, për besë!

— Kurse pushka jote mban erë barut të djegur.



— Ju betohem për besë e për nder, mos ma ngarkoni, jo!

— Nuk më thua, sa bashibozukë ka mbledhur Balli këtej lart?

— Me sa di unë, nja njëmijë veta, midis tyre ka edhe gjermanë.

— Nisemi, eja!

Sherifin nuk e lanë të bisedojë më nge me të ëmën. Veshi gunën, futi një copë bukë në xhep dhe u nis.

Ishte përsëri natë. Veriu s'kishte të pushuar. Bora vërsulej poshtë e përpjetë e nuk merrej vesh nëse binte apo e pështjellonte era. Mu te praku i shtëpisë, komandanti i partizanëve, nën dritën e një shkrepseje, vështronte një hartë. E afroi Sherifin dhe i foli ngadalë:

— Do të na nxjerrësh në stanet e Barit të Mirë, por... hap sytë, ne s'bëjmë shakara, çdo pabesi e paguan me kokë. Nisu!

Sherifin e mbanin në mes dy partizanë të pararojës.

«Hej, zot, të qofsha falë! Kaq shpejt e kaq papritur në shtëpinë time u derdh gjak. Dhe këta më quajnë mua tradhëtar. Po ai që u plagos, ai shoku i tyre? Ç'është ai? Veç rënkimit zë s'i dëgjova, ndoshta nuk është shqiptar, edhe flokët i kishte pak të verdhë.»

Afshin e ngrohtë të shtëpisë ja rrëmbeu murlani, me të kaluar pesëdhjetë hapat e parë. Shtrëngoi gunën më fort pas vetes. Era rrotullohej përrenjve e nxirrte ca zhurma sikur andej përfytëshin ujqërit. «Të plagosurin ma lanë në shtëpi. Vallë çfarë folën me nënën time për atë! Ku ta dish! Hej, bela, ma lanë në shtëpi. Po nëse vjen e gjen Azis Begu me të tijtë? Do ta therë si berr. Mirë se mendoj për të, po unë vetë? Këta janë të krisur dhe të shitur, mund të ma futin një plumb në kokë; kur t'i çoj në vend, s'kam ç'u duhem më. Po sikur të futemi në ndonjë pusi të keqe e të na kapin gjallë, do më vrasin ata që udhëhoqa këta. Hej, drej! Po sikur t'i zvarris poshtë e lart? Jo, jo, atë s'e bëj, është pabesi. Jo, jo! Më mirë ngordh si qen.»

Kolona e gjatë ngjitej përpjetë, dredhonte, kaptonte

përrenj, përshkonte lugina nëpër dimër, nëpër tufan e veri. Në një vend Sherifi qëndroi:

— Dua të flas me komandantin tuaj.

— Ç'ke me të?

— Ju lutem më ndjeni, le të vijë, kam disa fjalë.

Gojë më gojë kaloi fjala. Komandanti doli në krye.

— Që këtu, or zotni komandant, që këtu e tutje, zor se nuk biem në pritë.

— Mos kërkon të na trembësh.

— Jo, për besë! Dje u ngjitën kësaj ane më shumë se njëmijë veta, ta thashë. Kishte edhe gjermanë me mitraloza të zinj.

— Do të kalojmë, nëse na qëllojnë, më keq për ta. Ne do t'u vërsulemi sa të mos gjejnë vrimë ku të futen.

— Unë kam një mendim tjetër... dua të shtihem sikur kërkoj çjapin. Shumë syresh më njohin mua, edhe zërin ma njohin, sidoqoftë...

Dhe në atë errësirë të pluhrosur me çikërrima të mugta bore, zu të përhapej një zë i çjerrë, një zë lutës, një zë i vetmuar. Ai zë, në atë rrëmuje tufanesh e ulërimash të bishave, ishte si një zë në shkretëtirë. Sherifit vetë i dukej sikur s'ishte zëri i tij, i dukej zë i pakët, i ngjirur, i ngordhur.

Pastaj veriu nisi ta sulmojë kolonën përballë; s'mund të hidhnin këmbë. Era i shtynte prapa, sikur s'desh t'i lërë të futen në strofkën e saj. U dha urdhëri për çlodhje. U ulën. Rojet afër Sherifit diç përtypnin. «Dreq, o punë, ç'djall hanë kështu? U kërcasin dhëmbët sikur përtypin haliça.»

— Na, do? Të hahet?

— Ç'keni kështu?

— Merr...

Partizani i lëshoi në dorë disa kokrra.

— Kafe? — pyeti Sherifi.

— Jo, çokollata — ja ktheu me inat roja.

Ai i vu në gojë. Ndjeu shijen e misrit të pjekur. «Pof-ka». Futi dorën në xhep të gunës dhe nxori bukën.

— Më dha nana pak bukë, na...

— Bukën e tradhëtarëve s'e hamë ne.

- Pse, tradhëtar jam unë?
- Po ç'je ti? Ke edhe sy e faqe të flasësh, na qëlluat.
- Për besë, jo.
- Nga frëngjitë e tua, shokët e tu na shtrinë përdhe Skënderin.
- Skënder e quajnë atë?
- Po ç'pandeh ti se e quajnë?
- Edhe djalin tim të vogël e quajnë Skënder. «Hej, si u ngatërrua kjo punë, mua më quajnë tradhëtar, bukën s'ma kapin me dorë.»
- Mua më quani ju tradhëtar, po a e dini se edhe për ju thonë se jeni tradhëtarë.
- Ne e dimë që thonë, le të grijnë sa të duan.
- Bile thonë se jeni të shitur.
- Ashtu? Po te kush?
- Ku e di unë, te të huajtë, kështu thonë. Më fal që të them, po kështu kam dëgjuar.
- Po me se jemi të shitur ne?
- Thonë se me pare flori.
- Ashtu? Prandaj hamë pofka ne... Po kësaj nate, o Sherif, a dilet për pare? A shitet lëkura për flori, o Sherif?
- U vunë përsëri në rrugë. Kalonin nëpër pyll. Sherifi zgjidhte udhën e kaq herë koka ju përplas pas aheve. Papritur, në errësirën përpara u dha një formë e zezë sterrë, e madhe, e shëmtuar. U bëhej sikur një shkrep mali u ngrit befaz në qiell, u zgjat e u ngrit përmbi ta gati t'i shtypë, gati t'u hidhet sipër. Dy partizanët shtangën një çast dhe shtrënguan armët.
- S'është gjë, — foli Sherifi, — është një re mjegulle. Në qoftë e madhe, do ta kemi pisk. Kalojmë.
- «Vallë për ku janë nisur këta njerëz, a është në terezi komandanti i këtyre? Kjo do të jetë ajo çeta e madhe, për të cilën më folën mbrëmë ata merhumët.»
- Ndërrohuni! — erdhi një urdhër që pas.
- Erdhi pararojë një tjetër grup. Njëri prej tyre pyeti:
- Ky është udhëheqësi?
- Po, kijeni kujdes!

Që prapa dëgjohen zëra. Nga ndërrimi, kolona i ishte afruar tepër pararojës. Dikush pëshpërit:

— Sikur në këtë qamet të kishim mundësi e t'ja merrnim këngës... e di sa mirë kalohet.

«Ky qenka fare i çmendur. Njerëz të çuditshëm. Po ku shkojnë vallë? Për cilin ka ardhur fundi e do t'i vër-sulen? Më duket se shkojnë t'u ndihin shokëve. Po ku, se?! E dëgjova këtë apo e mora me mend? Më duket sikur e dëgjova, sikur pëshpëritën nja dy atje te shtëpia ime. Thuaj ç'të duash, po të kesh shokë të këtillë... hë?»

Marshimi i vështirë nëpër natë e borë vazhdoi edhe nja dy orë, kur përsëri erdhi urdhëri që pas gojë më gojë: «Qëndroni për çlodhje.»

U dëgjua zhurma metalike e këmbëzave të mitra-lozave. Sherifi e mori me mend se ata zinin vend për çdo të papritur. Të dy partizanët e morën Sherifin në mes dhe u ulën. Të tre dukeshin si një perusti e errët mbi borë. Shquheshin veç format e trupave të tyre e asgjë më shumë. Këtu ngrica ishte më e fortë dhe bora filloi të bjerë shushuleq. Kokrrat e ngrira u përcëllonin veshët e fytyrën. Anash, tutje, angullinin ujqër. Një nga partizanët e pyeti:

— Si të quajnë?

— Sherif, Sherif Haxhia.

Ata nuk e pyetën më, por ai desh të fliste me ta, i pyeti:

— Oj burra.

— Folë.

— Si është e mundun që ai komandanti juaj s'ka këpucë?..

— ... Po ne s'kemi të gjithë këpucë, vishemi e mba-themi si mundemi, pastaj ai është komandant dhe komu-nist, duhet të japë shembull edhe për ne të tjerët.

Me kaq dhe përsëri ata heshtën.

— Po a jeni lodhë, o burra?

— Lufta kështu e ka, nuk ta shtron njeri gati, o Sherif.

— Çfarë me shtruve?

— Tryezën.

— Për çfarë tryeze e keni fjalën?

— Për Shqipërinë, o Sherif. Na e kanë zaptuar të huajt; ballistët po u ndihin të huajve që të na shtypin e të na shtrydhin.

— Po gjermanët thonë se, me të mbaruar lufta, do ikin.

— Pooo, sa të na kapin mirë për fyti. Ne, o Sherif, do ta çlirojmë Shqipërinë edhe nga të huajt, edhe nga bejlerët. Jetë është ajo jotja, rron i vetëm në majë të malit dhe fle në një kthinë me kafshët!

Papritur u dëgjua zhurma e një daulleje përpara. Dy partizanët u çuan, komandanti rendi menjëherë aty. Edhe Sherifi u ngrit. Komandanti i vu dorën në sup:

— Ku ndodhemi?

— Besa... s'ma merr mendja të kemi ecur kaq shumë, por... duhet të jemi afër Bushit, pranë stanit...

— Ç'është Bushi?

— Katund, këtu patjetër kanë prita ata...

— Sa shtëpi ka Bushi.

— Tetë.

— A ka kasolle të tjera?

— Jo, veç tetë shtëpi.

Të rënat e daulles hera-herës largoheshin e s'dëgjo-heshin fare. Komandanti dha urdhër aty për aty:

— Shokë, shpejt në formacion luftimi, gati për sulm!

— Sherifi e gjeti të udhës të ndërhyjë.

— Më fal, zotni komandant, po...

— Ç'është?

— Ta dini vetë, ata janë shumë, janë më tepër se ju, kanë edhe gjermanë, kanë edhe asish, mitraloza të zinj...

— Le të kenë edhe djaj me brirë.

Sherifit i shkoi mendja te shtëpia, te fëmijët, te nëna... «Ja, tashti e kam një rast të iki, po... e kam.» Por ai nuk u vu të iki; i erdhi turp dhe ecte bashkë me të tjerët. Ecte, zvarrisej, fundosej e shkulej nga bora.

Disa si pece të kuqe e vulosën errësirën, pastaj u dëgjuan krismat e armëve, thirrje, gjëmime bombash, urdhëra. Daullja as pipëtin. Fishkëllima plumbash i ka-

luan Sherifit përmbi krye, copëra bore ju derdhën nga drurët; u rrëzuan edhe ashkëla, u çapëluan edhe degë. Sherifi u zhgrrye kaq fort e kaq nxituar në borë, sa trupi e tij i çeli vetes një gropë dhe u struk në të. Lufta u ndez me tërsëllëmë, por, sa vinte, shkonte më tutje dhe fare papritur e pakujtuar armët pushuan. U dëgjuan klithma grash.

«Oj, sa afër Bushit paskemi qenë!»

Sherifi nxitoi pas të tjerëve dhe hyri në fshat. Një mullar po digjej dhe flaka e tij ndriçonte shtëpitë e rënduara nga bora. Hyri në një shtëpi. Në kthinën e saj të parë ai vu re një partizan të plagosur shtrirë afër zjarrit. Dy shokë të tij i rrinin sipër, lecat e bardha, me të cilat i kishin lidhur gjoksin, sa vinin e po skuqeshin më fort. I plagosuri vari kryet, i doli gjak edhe nga goja, pastaj dy shokët e tij i varën krahët poshtë. Por Sherifin nuk e lanë të qëndrojë, dikush e kapi për supi dhe i kërkoi të niset përpara. Kaluan nëpër rrëmujën e fshatit, nëpër vargjet e robërve, nëpër grupe partizanësh, që mbushnin çantat me fishekë e konserva. Sherifi e kuptoi se ata, në atë sulm aq të rrëmbyer, patën kapur plaçkë lufte.

«Çfarë trimash këta djem, i morën nëpër këmbë gjithë këta burra gjermanë e vendas.»

Në tremën e një shtëpie, nën dritën e një pishtari disa partizanë po çanin në copa një lëkurë të madhe kau, një tjetër po priste mjekrën e tij të gjatë, me një gërshërë prej atyre që qethin delet. Pastaj Sherifi vu re një grumbull të zi, disa gjuhëza flake ndriçonin që nga mullari përmbi shtëpinë dhe ai dalloi se grumbulli i zi ishin robërit e kapur. Ktheu kryet nga ana tjetër. Nuk desh t'i shihte e ta shihnin. E nxorën jashtë fshatit dhe Sherifi u tremb:

«Ku më çojnë kështu? Medet! Tashti do më vrasin. O zot, të qofsha falë, do të më vrasin... do të më vrasin... oh, fëmijët e mi!» Nën mugëtirën e agimit ai shqoi dy njerëz që prisnin. «Qenka komandanti».

— Zotni komandant, ju lutem, aman mos më vrisni, unë

mund të ikja nëpër rrëmujën e luftës, po... ju lutem, kam fëmijë!

— Nuk të vret njeri, po përse nuk ike?

— Më vinte turp me ikë si hajdut.

— Ashtu?

Të dy partizanët hodhën vështrimet mbi njëri-tjetrin aq sa mund të vështrohej në atë muzg. Heshtën një çast.

— Si thua, o Sherif, a po vjen më tutje?

— Deri këtu e kishim fjalën, zotni komandant. kam fëmijë.

— Po pse, ne s'kemi fëmijë?

— Pastaj këtej lart, s'ka më prita.

— Pse?

— Këtej as ujku nuk qëndron më e jo pastaj njeriu.

— Ku e di ti se nga do kalojmë?

— E marr me mend.

— Ti ja fut kot, mund të kthehesh.

— Pastaj ju keni kapur robër plot, ata e dinë...

— Ata janë robër, s'kemi besim.

— Po ju thatë se edhe mua më kenë rob...

— Ndryshe je ti, ti je njeri i gënjyer prej tyre.

Nëna jote është grua që s'e ka shoqen, na e mbajti shokun tonë në besë!

— Po pushkën a po ma jepni o burra?

— Merre.

Ata i dhanë dorën, e falënderuan, e quajtën «shoku Sherif», pastaj u ndanë. Sherifi bëri drejt tatëpjetë. Kalonte nëpër një zabel që e hante veriu, bora që e fortë dhe e mbante sipër. Në një vend qëndroi dhe vështroi pas. Lart, nga maja e malit, po mblidheshin re të dendura e të zeza si tym pishe. Zbrazti frymën dhe vështroi pushkën, nuk ishte arma që i patën marrë. Kjo sapo që kapur në luftë, pushkë gjermani. Ai e kishte pasur patickë, nga të Italisë. Përsëri ktheu kryet prapa. Tani përpjetës së malit dukej vargu i luftëtarëve dhe ai vargan shtrihej lart si një shigjetë. Te pararoja dikush afrohej e atëhere ajo kolonë dukej si një flamur i nderë mbi bardhësinë e borës.

Drita u hap fare. Përsëri vështroi pushkën, bëri ta

hapë llozin. Punë e kotë; kishte ngrirë nga acari. Dalloi një vend ku era kishte gërryer borën. E arriti. Përtokë kishte arabeska akulli situar me çikërrima të bardha. Ja, një gur. Bëri ta shkulë, por s'mundi. E qëlloi me shqelm, por i theri një dhembje në majë të gishtave. Toka e ngrirë kallkan s'e lëshonte gurin. Atëhere Sherifi shkuli brezin e tij të leshtë dhe me të fërkoji hekurin. Llozi u hap. Papritur, Sherifi ra në rrugën nga pat ardhur.

«Tani do ta kem më lehtë, këtej është tatëpjetë dhe rrugën ma çelën këmbët e gjithë atyre partizanëve...»

Mendimi ju pre në kokë, sepse një dridhmë i kaloi nëpër trup. U praps, pastaj u afrua, u përkul, u kërrus, ra më gjunjë. Mbi monopatin e bardhë, mbi format e ngatërruara të borës së ngjeshur, të gatuar, të përzier, ai shihte gjak. «A kishte kolona të plagosurish? Jo! Oj nana ime... gjak djemash, gjak partizanësh, gjak këmbësh të enjtura, të zbathura, të çara...»

U ngrit, ecte përmbi monopatin, vështronte në të. I vinte zor të shkelte nëpër atë borë të gatuar me gjak. Ecte i kërrusur nga krahu i tij i majtë dhe vështronte...

«Hej, zot, çfarë djemash, çfarë burrash, si nuk dëgjova të ankohej njeri! Po ai që desh të këndojë!»

Një gjëmim daulleje u ndje më poshtë, por fare afër. Ai ndjeu nevojën të fshihet. Rendi në pyll.

Te kthesa filloi të dukej kolona që ngjijte. I dallonte fare qartë. Në krye ecte një qen me maskë në hundë, për zinxhiri e mbante një gjerman, dylbitë i vareshin në gjoks, pastaj një varg ballistësh, gjermanësh, xhandarësh. Daullexhiu qëllonte mbi lëkurën e tendosur, por shihte anash i frikësuar. Midis tyre Sherifi dalloi edhe një hoxhë me mjekër, me sarëk të bardhë, me xhybe. Hoxha mbante ndër duar një flamur kuq e zi, e mbante si ta kishte hu, hedhur mbi sup. Sherifit i vinte të dalë përballë tyre dhe t'i përqueshte, t'i tallte.

«Përse më duken kështu këta njerëz? A thua se këta mund t'ja dalin me ata djema? Jo, për besë, jo! Ata të dërmojnë kur të duash dhe... të gjithë ishin shqiptarë, të gjithë. Ama, mirë thoshte baba kur qe gjallë: «Shih, dëgjo e pastaj mbush kokën».



Karvani me gjermanin në krye vijonte të ngjitej për-  
pjetë ngadalë e me nge. Sherifi priti sa kaluan e përsëri  
u vu në rrugë. Tani kishte një brengë në shpirt: «Si do  
ta gjente vallë mikun që lanë partizanët?»

Ai nxitonte dhe rendte tatëpjetë, por i vinte zor të  
shkelte atë borë të gatuar me pika gjaku.

Afër mesditës, që lart ai dalloi shtëpinë e tij. Oxha-  
ku tymoste fort. Te burimi takoi të ëmën që mbushte  
katrovat me ujë.

— Gjallë është ai miku?

— Po, gjallë e shëndoshë. Dale të të puth një herë,  
ta kisha frikën...

— A i varrose ata?

— Po.

Hynë në shtëpi, Sherifi u ngjit drejt e lart. Afër  
zjarrit, mbështetur në kënd, ai pa dy sy gështenjë, të  
mëdhenj, të butë.

— Oj, nanë, t'i japim një masë gjalpi të ngrohtë,  
ta pijë.

— Ja dhashë vetë.

Djali i vogël i Sherifit rrinte te vatra, i ati u ul  
më gjunjë dhe pyeti mikun:

— Si dukesh?

— Do të kalojë, po shokët e mi... gjer ku i çove?

— Deri në Bush, ramë në luftë, ama çfarë djemash  
trima, për besë, një sulm dhe i dërmuan...

— Patëm humbje ne?

— ... Ne nuk patëm humbje dale... një shok.

Sherifit i mbeti fjala në buzë. U habit që fare pa-  
dashur, pa ditur, vetiu pat thënë «ne». Dhe, kur partizani  
ngulte këmbë dhe kërkonte të mësojë më shumë për  
shokët, për sulmin, për humbjet, Sherifi s'po e mblidhte  
dot veten...

— Jo, emrin nuk ja di, e pashë në krahët e shokëve.  
kur po mbaronte, por ç't'i bësh? Lufta kështu e ka, edhe  
humbje do të kemi...

Jashtë veriu ulërinte dhe borë binte gjithnjë.

## TE SHKRONJA K E ALFABETIT

Asaj kohe ne kishim një copë vreshtë. Trualli i saj shtrihej në faqen e një kodre, ku dielli rrihte gjithë ditën. Ngastra ishte me tokë të dobët dhe shihte vetëm jugun, kurse veriut, sikurse thoshin, i pat kthyer shpinën. Vreshta që e vogël, kishte aq vend sa mund të zhgrryhej një pelë dhe ishte e rrethuar anembanë me gjemba e maferra, si kala.

Si thashë, dheu ishte i varfër dhe i kuq, por lavdi krahëve dhe vullnetit, për hir të gazit të fëmijëve, motra ime e madhe dhe babai mbushnin thasë me pleh, i ngarkonin në kurriz dhe, o burra përtpjetë. Kështu vreshta jonë ishte një gëzim, që mbahej me djersë të ballit e mundim të krahëve. Në pranverë, atje punonte dikeli për rrëmihje dhe gërshëra për krasitje. Që të mos mbetesh prapa edhe vetë ngarkoja qerren time me dy-tri lopata fushki dhe ua çoja hardhive. Kur s'kishte njeri aty pranë, unë e vendosja plehun tim mu te kërcelli i një hardhie, që e quanim «leckamane» dhe hyja në bisedë me të. E këshilloja që ta thithte mirë ushqimin, që i sillja, i premtoja edhe fushki delesh në pranverë, i premtoja edhe stomna me ujë në verë, por me kushtin e vetëm që vjesh-tës tjetër të më piqte ca xhigerë të mëdhenj e të ëmbël, të cilët kisha qjef t'i pres me gërshërë, bashkë me kërcej, e t'i var nëpër trarët e shtëpisë.

Kur vinte gushti, unë dhe shoqja ime fqinjë, shkoonim lart në vreshtat. Por gazi më i madh i yni ishte jo

që ta ruanim, por që të futeshim në koliben prej kashte e të përgjonim një për një ato kokrrat e vileve, kur nisnin e merrnin ngjyrë të ndezur. Prisnim të skuqen rru-shtë e zinj ose të marrin ngjyrën e dyllit ata të bardhët. Pastaj u vinim afër një shami bojë vishnje. Skuqej një xhiger. . . ne mënjanonim dy-tri fletë që ta shihnin edhe xhigerët e tjerë, se jo më kot thuhet: «Sheh rrushi rru-shin e skuqet!» Por e mbaj mend fare mirë, thanim gojën gjithë ditën e nuk sillnim në vreshtë kumbulla. Kjo sepse, sikurse na thoshin, rrushi është sa i mirë aq edhe krenar. Ai fyhet nga kumbulla e thartë e prej mërisë dhe inatit mund të vendosë e t'i hedhë poshtë kokrrat e fletët e të bëhet copë e trokë.

Pra, një ditë të atij gushti unë isha shtrirë me shoqen time në mes të kërcejve me xhigerë; na e bënë me sy. Ne ishim atje për t'i ruajtur e jo për t'i ngrënë, por askush nuk mund të na e mohonte të drejtën tonë për t'i provuar e për t'i bërë me shëndet. Këtë të drejtë s'mund të na e mohonte dot as kryetari i komunës, Frroku, me gjithë ligjet e dëfterët e tij. Atëhere pa shkuar fare ndër mend se po hanim, shtrydhnim në gojë kokrrat e shijshme e shiheshim sy më sy:

— A janë të ëmbël?

— Po.

— A u poqën?

— Mjaltë e sheqer.

Anembanë vinte era e kashtës e bykut dhe e stërnishtave, se ishte koha pas lëmit. Ajri ishte i freskët, kurse nëpër kaçkat aty pranë, pëllumbeshat ngjyrë hiri guisnin e cyteshin me njëra-tjetrën. Duke provuar kokrrat e rrushit, ne përjashtoheshim nga e drejta e drekës dhe më zemërherë mund të shkundnim për të ngrënë ndonjë kokërr arrë. E qëronim me duar nga çaçaniku, aq sa gishtërinjtë e buzët na nxiheshin nga ai lëngu i athët, që vjen si erë jod.

Kështu ishte jeta jonë asaj kohe. E thjeshtë dhe e varfër. Le që ne asaj kohe as dinim më shumë, ishim çiliminj shtatëvjeçarë dhe qemë mësuar ta shohim veten tonë me bukë e pa bukë, mbathur ose zbathur. Mbret e

zot për ne, asaj kohe ishte Frrroku, kryetari i komunës aty te fshati afër, po për këtë do të flasim më tutje.

Pra, atij moti, mbaj mend se kisha në zemër një shqetësim të tillë, se shpeshherë më bënte të më thahen buzët e të më dridhet diçka në lugun e gjoksit. Më thoshin se isha rritur, isha bërë goxha djalë e do të shkoja në shkollë. Në agim herët kaloja nga pellgu i madh i lumit e, sa zbardhej kubëja e qiellit, ulja sytë dhe vështroja veten time në ujërat. Euuh! Sa burrë më tregonte hija e mëngjezit. Besa-besën s'kishte shok të më dilte përpara, unë isha rritur, isha bërë tamam djalë.

Me këto fjalë u lavdërohesh në shtëpi. Babai e motra më jepnin hak, gjyshi më shtonte edhe veti të tjera, aq sa më dhanë edhe lugë në sofër.

— More, qeratai, — tundte kryet babagjyshi — shiko si e mbush lugën me dhallë... vesh më vesh, more, qeratai.

Pastaj, si më pranuan në sofër si të madh, fustanen ma hoqën e ma kthyen në pantallona e, pas gjithë këtyre, më thanë se burrat s'mbajnë prazhdë prej litari, leqe prej komi e as llastika prej llastiku. Këtu u zura ngushtë, dhe... ç'është e drejta, unë e di si pranova. Psherëtita dhe i vështrova gjithë të shtëpisë sy më sy, sikur u kërkoja mëshirë. Lashë çka më kërkonin e i këmbeva me një libër të hollë, që unë asaj kohe e quaja «kapedare».

Dhe, meqë e sollëm fjalën larg e larg, më takon t'ju them se, pasi folëm për kohën, për moshën e për gjendjen... këtu merr fill edhe ngjarja, që kam ndër mend t'ju tregoj.

Një pasdreke, kur unë e shoqja ime po qëronim nga cipa disa thelpinj arre, u dëgjuan disa hapa në rrugicën e vreshtave. Dukej që ishin hapa prej këmbe të vogli e të zbathur. Prej të vogli, sepse ishin të shpejtë; të zbathur, sepse përplaseshin pas patozit të udhës, me një zhurmë që e njuh vetëm ai që ka rendur zbathur rrugëve me gjemba. Tej manaferrave u duk shoku ynë, Ceni, me sytë e çapëluar, me gjunjët plot gërvishje, i nxituar dhe i paduruar.

— Erdhi mësuesja, erdhi... erdhi!..

Ai s'priti t'i japim as arra e as rrush, po ja dha vrapit tatëpjetë, duke ngritur lart dorën, si për të na kujtuar se ja kishim borxh njëherë tjetër.

Në oborrin e Risto Blirit ishte një rrëmujë e tërë. Atje do të banonte mësuesja e posaardhur, sepse ajo shtëpi ishte pa njerëz fare, i zoti i saj i vetëm kishte vdekur me kohë. Tani atje po hynin vajza e gra, po, për të dalë, s'dukej njeri. Kalamaj si unë silleshin poshtë e lart, por s'mund të hynin. Hyrja jonë bëhej vetëm atëhere, kur nëna e secilit vinte atje dhe merrte fëmijën me vete. Se ishte një oborr i pashkelur, bari ishte rritur, borziloku ishte rrëzuar, kurse lule të verdha kishte aq shumë sa, duke kaluar, njerëzit i shkelnin me këmbë. Ishin disa lule të verdha me kurorë të dendur, me petale të shumta, që kishin formën e gjuhës së zogjve. Edhe sot e kësaj dite, sa herë shoh lule të verdha, më kujtohet mësuesja dhe ato ditë të vegjëlisë sime, që s'kthehen më.

Dilja në rrugë, shihja kush afrohej, këmbën e zbatthur e rrihja pas tokës, sepse nëna ime kishte vdekur me kohë, unë kurrë s'e njoha atë dhe prandaj s'kishte kush të më futte te mësuesja. Nderin asaj dite do t'ja dija një tetoje nga babai, e cila më pa të ligështuar, u kërrus e desh të më futë brenda, duke më mbajtur më krahë. Unë s'mund të pranoja një poshtërim të tillë dhe gjunjët e mi dhanë disa përpëlitje të egra, se tetoja e mirë u skuq e u ndez në fytyrë më keq se unë... e më lëshoi përdhe sikur të isha calik. Fill atëhere u duk në oborr motra ime e madhe dhe dy hapa para saj (por nën hijen e saj) hyra. Atë fytyrë të ëmbël e të hijshme të mësueses, s'kam për ta harruar kurrë. Ajo që kisha përpara ishte një vajzë e rritur me flokë të zez, me sy të zez, me fytyrë të bardhë e vezake, kurse në zërin e saj kishte një timbër të tillë, sa edhe sot e kësaj dite (ka tridhjetë e sa vjet që s'e kam hasur), pra edhe sot e kësaj dite atë zë e mbaj mend e mund ta dalloj në të folurin e një turme të tërë. Ajo u përshëndosh me motrën time e, megjithëse kurrë s'ishin parë, u puthën buzë më buzë, u qafuan e, kur sytë e motrës sime shkanë një

çast nga unë — eh, çfarë çasti ishte ai! — mësuesja u përkul, më mbështolli fytyrën me duart e saj të bardha e të buta, më kapi ashtu sikur unë të isha një tufë me lule e ajo do ta çonte lart. M'i puthi faqet, ballin, kurorën e flokëve në ballë, që e kam si erashkë, më shtrëngo-i në krahët e saj e bile më puthi edhe në duart. Unë desha t'i fsheh ato duar lugati të nxira prej çaçanikëve, po... Diçka e papritur për mua. Ajo hapi vend afër saj e më mbajti atje. Këtë s'e bëri për asnjë tjetër. Vallë çfarë i pëlqeva unë? Mos vallë shpirti i saj i ndjeshëm parashikoi se, pas tridhjetë e sa vjetëve, unë me duart e zeza, unë me këmbët e palara, unë me gjunjët e gërvishur, unë... do të shkruaja me kaq mall e dhëmshuri për atë mësuese, që në njëfarë mase zuri vendin e nënës sime! Ku ta dish? Ndoshta. Dhe ju betohem se brenga ime në ato çaste ishte shumë e madhe, s'dija ku t'i fut gishtat e nxirë dhe gjunjët e palarë. Nuk di nëse do të më besoni, por ju flas me të dy duart në zemër: atë pasdite i fërkova gishtat pas gurëve të lumit, i lava këmbët me sapun e i krojta aq fort, sa i gjakosa. Të nesërmen në mëngjez isha para shkollës i pastër si një pëllumb.

Fillova të shkoj në shkollë. Por veç këtij ndryshimi të madh, në jetën time ndodhi edhe diçka tjetër. Një ditë, kur mbaruam mësimin, mësuesja urdhëroi të dalin të gjithë jashtë e veç unë të mbetesh në bankë. Sa të gjata m'u dukën ato çaste gjersa u zbraz klasa... e ku nuk më shkoi mendja? Ku? Ç'do të më thoshte vallë? Mos kisha bërë ndonjë faj? Por minutat kaluan, mësuesja m'u afrua e më ndenji pranë; tani e kisha aq afër fytyrën e saj, zërin e saj! E kuptova që s'ishte fjala për ndonjë të keqe. Dhe sa shumë kisha dëshirë që ajo të më mbante afër! Sa shumë! Unë isha pa nënë dhe e ndjeja fort mungesën e saj. Mësuesja më pyeti me nge për njerëzit e shtëpisë sime, më lëmoi ballin dhe, kur në një rast, ajo zu në gojë nënën time, mua m'u drodh buza gati për të qarë. Atëhere ajo më tha:

- Shko i thuaj motrës sate të vijë tani këtu.
- Po unë të vij sërish?
- Po deshe, eja.

Time motër e gjeta në kopsht; po mblidhte domate. Gërsheti i madh i qe varur pas shportës dhe e kërrusur si ishte më pa drejt në sy:

— Mos ke bërë ndonjë faj?

— Jo, moj, jo... po shpejt, tashti.

— Po dale, se kam kusinë në zjarr.

— Lëre moj, lëre, tashti... tashti...

U vendos që çdo natë të flija te mësuesja ime. Kjo më habiti dhe, dashur padashur, i thashë tim gjyshi se mësuesja më donte afër mua, sepse kishte frikë prej hajdutëve, prej lugetërve ndoshta, edhe prej minjve. Im gjysh, që më shkonte gjithnjë pas dëshirës, por që në këtë rast tallej pa e kuptuar unë, më tha se fjalët e mia ishin me vend e se s'duhej bërë fjalë poshtë e lart... kjo për shkak të emrit të mirë të mësueses sime.

— Po a s'të kam thënë, more bir, se ti je goxha djalë, trim e sypatrembur? Kështu je sot e trim më i madh do jesh nesër. Ti fare mirë mund ta mbrosh mësuesen edhe nga një div!

Pastaj ngjau diçka që më vuri në mendime të thella, më vu në dëshpërim e në habi e, sado që mundohesha t'i hyj brenda arësyes dhe ngjarjeve, kurrë s'isha në gjendje të kuptoj të vërtetën. Asaj dite kishim arritur te shkronja K e alfabetit, kur dikush, pa trokitur, hapi derën e shkollës e hyri brenda. Këtë njeri unë e kisha parë edhe herë të tjera. Ishte Frrok Çali, kryetari i komunës. Ne, në çast, djem e vajza u ngritëm në këmbë, si e desh mirësjellja, por ai mblodhi buzët si të na për- qeshte e u drejtua nga mësuesja.

Frrok Çali ose zotni Frroku, si e thërriste Hysen pojaku, po e vështronte mësuesen me ca sy të ndezur dhe i veshur fringo me rroba të reja. Frroku i kishte nja tridhjetë vjeç, ishte me shtat të lartë e të hedhur, kurse në fytyrën e tij binte në sy më fort ajo hunda e tij e hollë dhe me majë të ngritur përpjetë.

Asaj kohe ishte moda për zotërinjtë që kostumi me stofë të shtrenjtë angleze të kishte edhe një jelek. Dhe ky jeleku qepej me mostra, si xhaketë. Pantallonat duhej që, përbrenda së kthyerës, të kishin një copëzë zinxhir

fermuari. Dhe ja, kështu i kishte edhe Frrok Çali. Ai kishte edhe mustaqe të holla e flokë të ndritshëm, të zez e të krehur me kujdes. Për flokët e tij thoshin shumë fjalë dhe unë, duke i dëgjuar ato fjalë, për një gjë habitesha: «Si është e mundur xhanëm, si ka pranuar ky goxha Frroku të ulet gjunjazi te dritarja e maçoku t'ja lëpijë leshrat!»

Një grua u fliste një ditë shoqeve të saj, në çesmë: «Frroku, kur sheh çupat tona, hap buzët e vërtit gjuhën nëpër dhëmbë, sikur kërkon t'i ketë sheqerka nëpër gojë.» T'ju them të drejtën, këtyre fjalëve s'u hyja brenda fare, fare.

Frroku vijonte të flasë me mësuesen, por ajo e shihte aq me inat e i përgjegjej aq shkurt, sa kryetari mend tërbohej. Me një kamxhik të hollë që mbante në dorë rrihte çizmet e veta të ndritshme, kurse fytyra e tij prej sqimatarit ndërronte pamje orë e çast.

Kaq herë mësuesja u kthye nga ne të fillojë mësimin: «Pra, shkronja K është shkronja e katërmbëdhjetë e abetares...»

Në këtë rast, kamxhiku i kryetarit lëshonte një «çif» duke u përplasur e mësuesja nuk dinte nga t'ja mbajë. Në një rast vështtrimet tona u takuan, ajo ndoshta qe e tronditur e nuk më tha asgjë, por unë u ngrita e shkova te dërrasa e zezë.

— Shkronja K është...

Por fjala më mbeti në buzë, se përsëri — çif-çif e çif, — kamxhiku i Frrokut e çirte erën dhe qetësinë e shkollës. E dëgjova kur ai i tha asaj:

— Urdhëroni fëmijët të dalin jashtë!

Ajo e vështroi me inat dhe s'ju përgjegj. Habitesha: «Përse ky njeri kaq i lig, që bën të dëshpërohet mësuesja, përse kërkon që ne të dalim jashtë?» Atëhere Frroku na u drejtua neve:

— Dilni jashtë!

— Jo! — bërtiti mësuesja, duke u zbehur në fytyrë.

— Jo!

Lëshova shkumësin përtokë, lëshova edhe këmbëzën e lepurit, me të cilën fshinim dërrasën e zezë dhe renda



tek ajo. Të gjithë nxënësit mbanin frymën, dëgjohej veç gulçimi i Frrokut dhe kamxhiku i tij — çif, çif, çif! Gjyshi më pat thënë se unë duhej të isha mbrojtës i mësueses... apo jo? E pra, ja rasti, ja çasti, ja Frroku, ja i ligu, ja...

Ajo fytyrë bukuroshi u bë për mua dhe për ne surrati më i egër, më i urryeri, më i shëmtuari. Unë e kapa për dore mësuesen dhe ajo me dorën tjetër qarkoi kokën time. Shpatullat e mia ishin ngjitur me trupin e saj dhe ndjeja që ajo dridhej. Nga frika jo, se unë isha atje, dridhej nga inati dhe urrejtja. Më në fund Frroku përplasi kamxhikun për tryeze, këmbët për dysheme, dorën për dere dhe doli përjashta.

Në fshat filluan të flasin për këtë ngjarje.

— Frroku shkoi në shkollë e kërkoi që nxënësit të ikin!

Fliteshin edhe plot fjalë e hamendje të tjera, por unë asaj kohe s'kuptoja dot më shumë. Veç një nate, kur ramë të flemë, mësuesja më tha:

— S'është çudi, ndonjë ditë ai... mund të vijë këtu.

— Këtu? — Unë e kuptova se për cilin bëhej fjalë, aq sa kuptova që ajo e kishte zor t'i përmendë emrin, por më shumë s'mund të merrja vesh. Atëhere guxova dhe e pyeta:

— Zonja mësuese, të lutem më thuj, çfarë kërkon ai prej teje?

Ajo u skuq gjer në rrënjë të flokëve, vështrimi ju turbullua, diçka ju drodh në grykë dhe ju mbushën sytë me lot. Unë kuptova që e shkela, kuptova që kreuva një faj të rëndë, ula kryet si njeri i kapur në faj, si njeri që pyet diçka të rëndë e të papërshtatshme, por në fund të arësyes sime prej fëmije, ishte një boshllëk që s'mund ta mbushja, ngrihej një pyetje, për të cilën vrisja mendjen më kot dhe askush nuk më përgjegjej, s'mund t'i bija më të kurrresi.

— Ai mund të vijë ndonjë ditë edhe këtu, por ti të mos largohesh.

— Po sikur ai të më përzërë, çfarë duhet të bëj?

— Në një rast të tillë ti të më hidhesh në qafë e të më shtrëngosh fort.

— Të të hidhem në qafë e të të shtrëngoj fort?

— Po.

E çuditshme!

Një pasdreke, ka qenë vjeshtë, bashkë me mësuesen rrinim afër zjarrit, nën dritën e llambës së vajgurit. Unë pata mbledhur një qese me lajthi. Ç'them qese! Një torbë të madhe plot e përplot e jo lajthi të bardha nga ato që mezi kajthiten, por lajthi të arrira të pjekura, lajthi të kuqe e të paqme si flori.

— T'i ndehim lart në ballkon që të thahen.

— Kur të vish në shkollë, ta mbushësh xhepin plot.

— Do të të sjell edhe ty.

— Do të më sjellësh, po, patjetër.

Mësuesja ishte përkulur përmbi fletoret tona dhe unë isha kureshtar të shoh çfarë notash shënonte. Kisha marrë thikën në dorë dhe po mprehja lapsin tim. Ajo herë pas here më vërente mua, nënqeshte e më këshillonte ta fut gjuhën në gojë, sepse «për të mprehur lapsin mjaft të është thika», kur... krisi skoba e derës, gërvishi kanata mbi mendeshet dhe nga errësira e korridorit nxori kryet Frrok Çali. Mbi fletoren që kishte mësuesja shkau një vijë e kuqe. Ajo më pat thënë se ai mund të vinte ndonjë ditë këtu. Por ja, ai s'po vinte ditën, porse natën. Frroku kishte çizme të ndritshme, fytyrën të përskuqur, dukej zemërak nga pamja, kurse damari i ballit i kishte kërcyer një gisht. Si dukej ai kishte hyrë atje si hajdut, duke kaluar nëpër dritaren e korridorit.

— Hej, si je, oj kokonë e Frrokut!?

Ai foli kështu e vu duart në bel, si njeri i ngeshëm.

— Dilni jashtë! — bërtiti mësuesja ime e thirri aq fort, sa edhe unë kërcëva në këmbë. Ajo po e vështronte me një shikim të egër, tërë inat e mllëf.

— Jooo, — u përgjegj ai — una s'kam ndër mend të iki, kam ardhë si mik, a s'prisni miq ju?

Po habitësja. Buzët e atij njeriu herë thaheshin e herë njomeshin. Vështronte me një lakmi të çuditshme, me një nënqeshje që sot mund ta gjykoj si prej zuzari,

me ca sy që i lëshonin xixa. Çfarë desh ai njeri prej nesh?! Ja, këtë unë as e dija e as mund ta kuptoja.

— Pash zotin, qiteni çunin jashtë! — kërkoi ai.

«Oj... ky dashka që unë të iki! Pra, prej meje ky njeri me të vërtetë paska frikë!» Mësuesja i përsëriti edhe një herë:

— Dilni jashtë, ose përndryshe...

— Po dale, o gocë, na mund të merremi vesh me të mirë.

— S'ka se çfarë të merremi vesh, dilni jashtë!

— Po prit, o vajzë, të bisedojmë një herë.

Ai tha kështu dhe na u afrua më shumë. Atëhere mësuesja më rrëmbeu nga dora thikën, me të cilën mprehja lapsin, u kërrus dhe me dorën tjetër kapi gurin në vatrë, ku unë thyeja lajthitë.

Mendova se ai ishte çasti kur unë duhet ta kapja mësuesen për qafe, po përsëri mbeta mëdyzaj. Me ato që mbante në duar, ajo ishte gati për luftë, s'duhej ta pengojta. Pa të shohim...

Mësuesja mbante ngritur dorën, ku shtrëngonte thikën, por unë s'mund ta kuptoja, as e dija, as e mendoja se në ato çaste arma e saj më e fortë isha unë. Unë isha strukur pas saj dhe në shpinë ndjeja gjurin e saj që dridhej. Nuk e di, ndoshta ndonjë farë nuhatje imja, e brendshme, më bëri të kuptoj se nuk ishte koha e mbrojtjes. Për mbrojtje nuk mbahej në duar as thika e as guri. Duhej sulm. Dhe s'e bëra të gjatë. U kërrusa një çast, mbusha duart me lajthi dhe ju vërsula atij njeriu të lig, një herë, dy, tri. Ai bëri të nënqeshë dhe duart i kalonte mbi fytyrë, si erashka për t'u mbrojtur nga lajthitë, pastaj papritur qelqi i llambës u thye nga qëllesat e mia, por llamba nuk u fik. Ai ktheu kryet andej, kur përmbi kokën time fluturoi diçka e zezë. Kishte qëlluar mësuesja me gur. Ushtoi një zhurmë e fortë. Llamba e vajgurit ishte goditur e bërë copë-copë. Vajguri u derdh poshtë e mori zjarr. Unë renda te dritarja dhe bërtita:

— Babagjysh! O babagjysh!

Frroku u zhduk prapa flakëve, u përplas dera dhe krisën shkallët. Mësuesja tërhoqi shkorsën e këndit dhe

e hodhi mbi flakët. Ra errësira në dhomë, ndriste fare pak vetëm prushi i zjarrit.

Urrejtja e gjithë fshatit për Frrok Çalin ishte si helmi i një kupe, që sa vinte mbushej më shumë. Dhe urrejtjen më të papërmbajtur e kishim ne, fëmijët e shkollës. Dhe të duket se, kur fëmijët urrejnë, ata e bëjnë këtë në hesh-tje, kundër natyrës së tyre, pa i treguar askujt.

Pastaj ngjarjet morën një rrugë të papritur. Atyre ditëve fshati do të zgjidhte rojtarin e arave. Frroku ngulte këmbë të mbetej Hyseni, që kishte qenë edhe më parë, Fshati donte Hasanin, që ishte njeri i nderuar, kurse ai i pari ishte treguar jo vetëm hajdut, por edhe spiun i Frrokut. Por kjo çështje, e vogël në dukje, do të bëhej shkak që të shpërthente stuhia mbi atë kryetarin e komunës, që njerëzve ua kishte sjellë shpirtin në majë të hundës.

Në mes të katundit, afër shkollës, ishte një ndërtesë e gjerë, e ulët dhe e vjetër. Në kthinën e saj të parë punonte berberi e shpeshherë mbrëmjeve mblidheshin atje burrat e fshatit e bisedonin për punën e arave, për gjënë e gjallë, për zullumet e Frrokut dhe të xhandarëve. Jo veç një herë dëgjoja të flisnin atje edhe për një luftë të madhe në mes të Afrikës, ku fqinjët tanë të përtejdetit kishin shkuar si miq të paftuar. Në kthinën tjetër të asaj godinës së vjetër ndodhej një dyqan i vogël, ku dyqan-xhiu punonte edhe si kasap.

Asaj mbrëmjeje gjyshi më tha:

— Para s'kam, biro, po merr një vezë atje, në fu-rrikun e pulës së bardhë e shko te berberi, ja jep të të qethë flokët.

— Kungullesh, o babagjysh?

— Më mirë kungullesh, se ja, shpejt vjen shkurti, e atëhere s'vihet gërshërë në leshra.

Ishte dimër, muaji i janarit, fshati që mbushur me borë, por frynte juga e bënte bunacë. Unë shkova ku më dërguan, por kishte aq shumë burra atje brenda, sa më erdhi turp. Ja lëshova berberit vezën në dorë e ngadalë shkova te stoli. Atje, para meje, e kishin zënë vendin e radhën nja gjashtë shokë e, meqenëse s'kishte vend për

mua, hipa dhe u ula në pezul të dritares. Berberi i kishte hedhur mësallën mbi gjoks baba Tases dhe po ja shku-moste mjekrën me sapun. Sapo zura vend, fillova të ngre kryet ngadalë e papritur dëgjova një — çif, çif, çif. Ishte Frroku kapardisur në një karrige, sapo rruar e kruar. Burrat pinin duhan, mendoheshin e rrallëherë hidhnin nga një fjalë. E kuptova që aty ishte një gjendje e rëndë. Do të ishte hapur sërish çështja e rojtarit. Frroku dukej i zemëruar e fliste me inat. Kundrejt tij ishte Ndreko Zotua, burrë nja tridhjetë e ca vjeç, që kishte një zanat pak të çuditshëm. Ky hapte e ndreqte puse poshtë e lart Devollit.

— Këtu do bahet si them unë, se unë jam kryetar!

— Po ne, që duhet të bëjmë si thua ti, çfarë jemi ne, zoti kryetar?! — Ky që pyeste ishte Ndrekoa, veshur me rroba të zeza shajaku dhe me arna mbi gjunjët. Mbi kokë mbante një farë republike të vjetër, rrinte pak i kërrusur, sipas zanatit që kishte.

— Ju? Ju jeni shtetas të naltmadhnisë së tij dhe unë jam këtu në emën të naltmadhnisë së tij! Vullneti i mbretit asht vullneti im dhe vullneti im asht urdhën për ju!

Ndreko Zotos po ja digjte gishtat bishti i cigares. E flaku përtokë dhe foli:

— Në fund të fundit, rojtari nuk emërohet, porse zgjidhet.

— Bukuri. Por edhe zgjedhjen e baj unë; unë zgjedh cilin të due dhe kur të due.

Ndrekoa u skuq në fytyrë dhe s'desh të ulej.

— Ti, zoti kryetar, me sa di unë, këtyre kohëve të fundit ke dashur të rregullosh shumë gjëra duke zgjedhur...

Frrokut diç i dogji dhe kërceu përpjetë:

— Pasha zotën po t'i fluturoj trutë në hava! Folë çka kërkon të thuesh, me ato fjalë, se besa zotit...

— Po, po! Unë jam prej atyre që s'kanë frikë. Ti jo vetëm fshatit po i bie shumë më qafë, jo vetëm po na ha ditë e për ditë pula, raki, meze e byrekë, por edhe një

mësuese që po na mëson fëmijët aty, në shkollë, edhe atë s'po e lë rehat, or Frrok Çali. . .

Ai u hodh përpjetë, duke përplasur këmbët në dyshe-me. Burrat të gjithë deshën të hyjnë në mes, se mos ndodhte ndonjë vrasje, kur Frroku, që i qe avitur Ndrekos, e kapi këtë për jake të xhaketes. Ashtu e tërhoqi pas vetes, desh ta shkundte, por gjeti shok të matet. Ndrekua po i mbante grushtat mbledhur, por tani shokët e kishin larguar dhe s'mund ta arrinte; me gjithë këtë Frroku ulërinte:

— Ti je një kryengritës, ti je një fanolist, edhe ju të gjithë jeni fanolistë, prandaj më ka çue një ktu naltmadhnia e tij. . . ty, mor këlysh, do të të çoj në burg, në burg, në burg. . . — Zëri i tij sa vinte ngrihej, sikur i thërriste një njeriu që ikte duke rendur.

Gjer këtu dhe Ndrekua s'mundi të durojë. Por i ndezur atje në qosh uturonte, përmbi të ishin drutë. Ndrekua rrëmbeu një kopaçe, nga ato që tereshin sipër e, sa të hapësh e të mbyllësh sytë, ja këputi. . . Frroku bëri të mbrohet duke u ulur, por u godit. . . hundët ju përshehën dhe i plasi gjaku në tëmth. Unë kërcëva nga vendi e isha gati të brohoras, kur Frroku shkuli revolverin dhe sa të qëllonte, dy-tre burra e kapën nga krahët; ai do të tërhiqte këmbëzën, kur një dorë panxhë dhe e shpejtë e kapi në noçkë. . . Krisma e revolverit gjëmoi dhe plumbi shkoj e goditi në tavan. Ndrekua u zhduk. Njëpër çurkat e gjakut, që i vërviteshin poshtë kryetarit, njëpër thirrjet e burrave, njëpër përmbysjen e fronave, Frroku se ç'bërtiste e kërcënohej, duke kujtuar lartmadhërinë e tij, mbretin e shqiptarëve!

Në ato çaste, unë mendoja se Ndreko Zotua ua mbathi këmbëve. Por jo. Ai vetëm se kishte shkuar në kthinën tjetër e u kthye në çast. Hyri si xhind me satërin e kaspit ngritur lart. . . e ngriti edhe më. . . mori hov dhe e lëshoi. . .

T'ju them të drejtën, këtu u struka kruspull atje te dritarja e vetiu sytë m'u mbyllën. Një çast prita zhurmën e asaj qëllësës së rëndë, kur koka e Frrokut do të çajej dysht, ose do të fluturonte si lakër. . . Por s'doli ashtu. . .

Kur hapà sytë edhe Ndrekos ja kishin mbërthyer dorën.

Nëpër bërtitje, zhurmë, thirrje e sharje sherri u' platit, por Frroku ishte gjithë gjak në fytyrë, në sy, në atë jelekun e modës, në ata flokët e zez që ja lëpinte macja e bile edhe gjer te ai zinxhiri në të kthyerat e pantallonave. Kishte hyrë në atë çast edhe Hysen pojaku, që mallëkonte e betohej se do të merrte hak. Frroku po qëndronte t'ja lidhnin kokën me shami, kurse Ndreko Zotua i thirri vrapit në çast tutje, kurbeteve dhe më s'u duk në fshat.

Unë renda te mësuesja. Nuk e gjeta në shtëpi, ishte te motra ime. Por ajo e kishte marrë vesh çka kishte ngjarë. Sapo më pa, ajo hapi krahët. Ju vërsula sipër dhe e putha, e përqafova, e shtrëngova fort e më fort... Jo më për ta mbrojtur, por i bëra këto nga ai gazi i papërmbajtur që kisha, për atë kokën e Frrokut, që ju thye kocka, krenaria dhe hunda.

## PARA BURIMIT, KUNDREJT FSHATIT

Ai ndjeu zhurmë përpara dhe u fsheh prapa ferrës, u kërrus menjëherë dhe gati u bë njësh me tokën. Diçka e gërvishi në llërë. Priti. Dikush çapitej aty, çapëlonte bisqe, thyente degë, këputte fletë, fërkohej pas koçkorëve. Njeriu nguli sytë nëpër labirintet e rrënjëve, që vareshin te rrëzimi. U duk një këmbëzë e vogël, një thundër e çarë, pastaj një e dytë: një capok ngjyrë hiri, me mjekërzë të hollë përçapej me ngut. Por i fshehuri ndën drizat ishte i mendjes që as capoku të mos e shihte.

I panjohuri nuk ngiste rrugën e gjerë si kushdo tjetër. Po i afrohej vendlindjes, duke kaluar pyjeve si kaçak. Lart në mal kishte parë barinjtë, pastaj loparët, më poshtë rojtësin, kishte shkuar afër stanit, por kudo ai ishte mënjanuar, kudo ishte fshehur, kishte ndërruar rrugë. Ai nuk po kthehej në fshat që të hynte aty.

«Jo, jo, qoftë larg ajo punë! Një njeri të vetmuar do ta gjej diku, një grua ose një plak. Dashur padashur atij apo asaj do t'i çfaqem, do t'i lutem të më nxjerrë një certifikatë të lindjes në gjëndjen civile. E përse të mos më ndihin. Për kaq gjë! Në fund të fundit... Po sidoqoftë në fshat nuk do të hyj, në shtëpi më s'do kthehem. E te kush? Të më rronte nëna, disi do t'ja bëja, sa të përshëndesja. Ajo qene grua, sa më shkanë këmbët, mori çupën dhe krisi në derë të vet. Ç't'i bësh?»

Çote Larja u çua. Llëra i dogji, e vështroi, i rridhte gjak. E pllakosi me duhan. Capoku ishte kacavirur pas



lajthishtës me dy këmbët e para mbështetur. Ai ktheu sytë nga Çotja, po përçapjen s'ë ndaloj; ndihej gërzitja e fletëve në gojë të kafshës, lëngu i gjëlber i rridhte nga goja e të kujtonte pranverën. Capoku hetoi të njo-hurin. Çotja ishte gati ta ulte kokën për tokë, capoku teshtiu si me garaz, kërceu me këmbët e para për tokë e u largua. I porsaardhuri psherëtimi dhe shkoi dorën në ballë. U ngjit edhe më pas luginës, kaloi tumbën e atëhere, nëpër Përruan e madh sérish e çori llërën pas kullumbrive. Doli te koria afër Çukës. Këtu, fshati ju ndeh përpara... nën sy kishte vendlindjen. Tre vjet që e kishte ëndërruar: shtëpitë e ngjeshura njëra pas tjetrës, tumbat e kumbullave rreth tyre, lëmenjtë ku tani po shinin grurin, çunat që ndiqnin kuajt, gjelbërimin e thellë të kopshteve, kërcinjtë e kungujve varur nëpër gjerdhe dhe... njerëzit. Malli për njerëzit ju ndez i papërmbajtur. Murmuri: «Veç ai që ka vojtur, veç ai e njeh këtë përmallim!»

Shëtiti vështrimin nëpër fushë. «Në mes të arave një lëmë tepër i madh, stiva e grumbuj me kashtë e duaj, stiva me thasë, kombajna nxjerr tym mavi, që davaritet bashkë me bykun. Njerëzit nxitojnë, punojnë, rendin si dikur».

Çote Larja kthehej nga burgu. Tri ditë u bënë sot që-kurse e liruan. Dhe tre vjet kishin kaluar nga dita kur e kapën duke vjedhur në depon e kooperativës. Kur e kapën me presh në duar, ai ishte shtangur, kishte filluar t'i vështrojë rojet me njëfarë buzëqeshje prej budallai. Kur erdhi polici dhe e mori, Çotja qe bërë si i shastisur, hidhte sytë kudo, por jo mbi sy të tjerë, kishte shtrirë duart, polici ja kishte lidhur kryqazi me zinxhir, pastaj e kishin kapur zinxhirin me një «Titius» të verdhë e marsh për në komandën e policisë. Procedime, hetime, pyetje, qortime, «na turpërove, na nxive faqen», gjyqi, burgu, gjyqtari, prokurori (ky kishte folur shumë ashpër) avokati, fjalë, fjalë, të pyetura, të vërtitura poshtë e lart. Vendimi: «Gjashtë vjet privim lirie me punë të detyruar!» Kish punuar në një minierë. Pas tre vjetësh e kishin liruar. Drejtori i burgut i pat thënë: «Kur arrihet dardha, bie.

Edhe ti, Çote Larja, hap sytë, me këto duar, me këtë vullnet, me këtë zëmër të mirë që ke. . .» Dhe kishte tundur dorën në shenjë qërtimi: «Hap sytë!»

Çotja psherëtitu dhe ndjeu nevojën të fërkojë faqet me pëllëmbë. Nër arat e grurit njerëzit vërtiteshin, të shumtë dhe të nxituar. Nga parcelat me misër rrallë tek dukej njeri duke vaditur. U nis për nga misëroret. Te qershia vishnje ishte lidhur pas kapistre një gomar, që munduar të zhgrryhej dhe në ato lëvizje samari i kishte rënduar mënjane. Çotja vështroi qark dhe ja ngriti samarin kafshës. Prapa ferrave një njeri po zbathte çorapët. Çotja e njohu me të parë. Plaku po gatitej të vadisë misëroren përpara. Çotja fërkoj fytyrën, uli kokën dhe ju drejtua:

— Mirë dita, xha Mano!

Plaku e vështroi që përmbi rrathët e syzeve prej teli.

— Oj, ti qënke? Ku je, o Çote?

E përqafoi, e puthi, i rrahu supin, e qërtoi veç me gishtin tregues, që e tundi si sovajkë.

— Hajde, bir, si dole asaj shkollë?

Të ishte këtu e ca vjet, më parë, kësaj shakaje Çotja do t'i qe vërsulur me një «si të të pëlcastin», por tani ai vinte nga burgu, u druhej njerëzve, shesheve, arave, staneve, barinjve, bile edhe capokëve.

— Mirë, mirë. . .

U përshëndetën, plaku buzagaz tundte kokën, duke përpjekur gjuhën pas qiellëzës, kurse Çote Larja shihte diku në opingat e Manos.

— Dhe me shëndet qënke bukuri, pa shiko? Dikur hapsanikët ktheheshin në fshat të verdhë, si prej lëngjyeri, ti. . . ti si bakër e ke frytën.

Por Çotja nxitohej. Bisedës i ra shkurt:

— E di si e kam punën, xha Mano?

— Të më thuash, pa ta di.

— Unë s'kam ardhur për t'u kthyer në shtëpi.

Plaku hapi duart dhe mbloodhi buzët.

— Po më duhet një çertifikatë e lindjes, ti do ma bësh këtë nder. Ja, pullën e kam sjellë, të lutem të shkosh gjer në lokalitet. Sa të kthesh ti, unë do vadit arën. Veç të më betohesh: askujt të mos i tregosh që ndodhem këtu.

Plaku ndenji sërish në ledh e hodhi sytë në vijë. Ujët ende s'po vinte. Toka e hendekut qe e ndritshme, kuq e verdhë. Plaku e qëllonte lehtë me majën e shatit e dheu i butë pritej thela-thela, si hallvë e shkrifët.

— Domethënë ti kërkon të shpërngulesh përgjithnjë?

— Do ik, s'kam si ja bëj. Do punoj në një minierë, andej nga Veriu.

— Po fëmijën? Po gruan?

— Gruaja s'është më imja. Me gjithë atë zhurmë që bëri ajo, si do të jetë gruaja ime?

Plaku i zgjati kutinë e duhanit.

— Gabim e ke, o Çote! Ndoshta ajo u rrëmbye, por tashti mund të merreni vesh, është fëmija në këtë mes.

— Më tutje fëmijën edhe mund ta marr.

— E merr, po s'ta japin.

— Pse? Ajo është imja!

— Vërtet, por mos harro, qengjin nuk ja japin ujkut. Ti ujk nuk je, por, po ta mahisësh punën me inate, jot shoqe... Sidoqoftë ti më dukesh i nxituar. U bë si u bë, tashti i hedhim plloçën sipër. Kthehu në shtëpi dhe fillo radhë të re.

— E kam vendosur, nuk vij dot.

— Po pse nuk vjen — kërceu plaku. — S'vjen se nuk e do gruan, apo se ke gjetur ndonjë tjetër, asaj ane?

Çotja mohoi me kokë.

— ... Është e kotë, nuk vij.

Buzët ju drodhën dhe i kafshoi që t'i përmbajë. Një këmbore dashi tringëlliu më lart. Tingulli i saj tingull bakri, jehoi nëpër arat me misër.

Plaku heshti. Tani e kuptonte brengën e këtij njeriu. Sytë e tij të përulur, ai zë i ngadalshëm, ai afrim prej hajduti... Plaku desh të gjejë një mënyrë si ta kthejë Çoten në shtëpi.

— Është mallëkim të ikësh nga vendlindja, biro. Ju të rinjtë jeni si hunjtë e gardhit, ne pleqtë jemi si shufrat. Për shufrën që hiqet mund të vesh tjetër, kurse për hurin e shëndoshë që hiqet...

Por Çotja desh ta kthejë bisedën, desh ta nisë plakun për në fshat.

— Nuk e kthen njëri jo... Befas plakut ju picëruan sytë. — Punë e njeriut është si punë e ujit. Kur niset nga shtrati, uji niset me vrull, me gurgullime, niset që të arrijë shpejt e shpejt. Por rruga është e thatë, e vështirë, i dalin përpara kërteçina, brima, gjeratore. Rruga i hap punë ujit, ashtu sikurse jeta i hap punë mëndjes së njeriut. Prandaj edhe ti, biro, duhet të mendohesh të mendohesh mirë dhe si i thonë fjalës, plakut fjalët ja dëgjo... Tashti unë e kuptoj ku të dhemb e ku të shemb. Ti ke turp të kthehesh në shtëpi, por unë jam plak e di më shumë se ti. Ai që ka droje dhe turp, ai njeri ka cipë, është i mirë. Pa m'i trego duart? Ja dhe uji erdhi...

Çotja hapi pëllëmbët.

— Ja, duar që të nderojnë, duar punëtori. Kazma dhe lopata në tre vjet e kanë kruar dhe larë çfarëdo të keqe që kanë patur këto duar. Ti i duhesh fshatit tënd, i duhesh vajzës. Sa e bukur është bërë ajo qenushe, veç ta shikosh! I duhesh dhe gruas, u duhesh edhe motrave të tua, fëmijëve të tyre.

— Jo, xha Mano — përsëriti Çotja duke psherëtirë.  
— Nuk mundem.

Rrinte kruspull me duart qarkuar mbi gjunjët. Plaku hapi me shat një vragji të re dhe lëshoi ujin atje.

— Të ndjek një hije e keqe, Çote. Më duket sikur ke një zhabë të ligë në bark, jo në bark, por në grykë të ka mbetur, nxirre, hidhe tutje, dëgjomë mua! Po deshe, t'i sjell gjer këtu motrat, fëmijën, gruan, të merreni vesh. Do rendin me mall këtu.

— Jo, jo, — ja kheu Çotja i lemerisur — nuk kthehem, por a do më ndihësh për atë që të thashë?

Plaku s'u përgjegj. Doli nga vija, lëshoi shatin dhe këputi një dorë lëpushka; me to fshiu këmbët nga balta, mbathi çorapët, opingat. Mendohej.

— Si të duash, — i tha më në fund — nëma pullën këtu.

— Dhe mos trego që erdha, ta mbash besën.

— Ti prandaj erdhe tek unë.

Çotja vu dorën në xhep, dora e plakut dridhej.

— Unë do të vadis sa të kthehesh.

I riu nxori këpucët, çorapet dhe hyri në vijë. Ujët ja gudulisi pulpat, i shkuan të ngjethura në trup, por i pëlqeu.

«Tre vjet që s'kam vaditur», dhe u gëlltit i ngashëryer.

Nga ujët e përzier me llucë e baltë kërcëu një bretkosë e u hodh në ledh, Çotja ngriti shatin pas saj.

— Jo atë, — ndërhyri plaku — jo atë. . .

Shata mbeti në erë, prej saj rrodhën currila me tinë, për një çast vezulloi në diell disku i hekurt i veglës. Plaku u nis. Pas hapave të tij u ngrit një fjollë pluhuri. Ai çante nëpër plisat e thatë të ugarit, e, mbi krye të tij, Çotja pa ethet e zhegut që loznin valle nën saçin e diellit.

«Zor që plaku t'i bënte shërbim gjithë këtëj uji. . . nga larg punët duken më të thjeshta».

Çotja nxitoi krahët, pantallonat i ngriti gjer mbi gju. Toka thëthinte ujin me llokoçitje si një derr i etur që gërrit i paglindur. 1) Plasaritjet e tokës humbnin nën masën e lëngshme, fletët e misrit fërkonin njëra-tjetrën me një fëshfërimë që veshi ka qejf ta dëgjojë. Te hija e gorricës Çotja pa një kërcell të gjelbër. «Misër i njomë! Ja, edhe mustaqja nuk i është shkrumbosur, misër qumështor». Çotja ndjeu më shumë mall për ta pjekur, se sa uri për ta ngrënë.

«Të pjekësh misra të njomë, në mbrëmje pas lumit, me një zjarr bubulak, me një shkop të gjatë në dorë, të jesh i ri, dhe të jetë ditë e diel. Vajza dhe fëmijët afrohen që lart, nga gryka e lumit, duke kënduar, kalojnë nëpër manaferrat, nëpër bar, gonxhet e tërfilit u përkëdhelin pulpët. . . të jetë, të jetë. . . por që të ndodhë kështu, duhet të jetosh në fshat, duhet të jesh fshatar që ta kuptosh, fshatar që ta gëzosh, fshatar që ta ndjesh këtë mall. . . kurse unë. . .»

Fryu era, xhufkat e misrit lëshuan pluhur të verdhë. Një kungull lëkundej mbi ujë. «Pra këtu toka u ngrop». Ngriti shatin më tej, kur papritur një zë njeriu që nga mezhda e bëri të dridhej. Dikush doli që prapa ferrave, por aq papritur! Çotja desh të fshihej, por s'qe e mundur.

1) i paglindur — i pangopur me bukë.

— Ooo, xha Manoooo, as gjysmën e normës s'e ke bërë, domethënë... të paska lënë plaka pa gjumë...

Brigadier Lilua çakëriti sytë dhe i doli përpara. Çotes ju duk se brigadieri hapi anash katër duar, sepse i porsaardhuri kishte edhe zhalonin<sup>1)</sup> në pëllëmbë.

— Ti? Çote? Mirë se ardhe, vëllaço! Hajde, e shkuar qoftë!

Lëshoi zhalonin, ky ra përtokë, mbi të ra dhe bishti i shatit. U përqaftuan, ishin moshatarë. Çotja vështronte gjunjët e shokut, kurse shoku s'ja takonte dot sytë.

— Ngre kokën de, unë s'i kam sytë ndër gjunjë!.. Erdhe më në fund. Të shkuara, të harruara, domethënë, si nuk më tha njeri në fshat? Paske dalë, domethënë, drejt në punë. Domethënë kryetari të dërgoi?

Një vërshim të tillë Çotja e preu pak si thatë.

— S'kam ardhur për të ndenjtur në fshat, Lilo, dhe nuk vij...

— Je në vete? Ç'janë këto?

— ...

— Kaloj ajo, edhe plagët zënë kore, domethënë. Ne këtu...

— Jo, Lilo, është e kotë, nuk qëndroj këtu.

— Po më habit! Atëhere, domethënë kur ngjau çështja, nuk ta pashë drojen dhe turpin e sotmë...

— Ndofta ashtu është, kam punuar dhe mësuar shumë këtyre vjetëve. Kur i vë hekur kokës, s'ke ç'i bën, edhe do të punosh, edhe do mësosh.

— Domethënë ma bëj groshin kacidhe...

— Ja, që fjala vjen, kur ngre armën dhe vret një njeri, kryen një vepër të ligë, të pështirë pa fjalë, por je gjakprishur, akoma s'e ke kuptuar mirë çfarë gjëme i dhe rrugë. Po pastaj, kur sheh atë lëngun e kuq që derdhet, zalisesh, të zë gjaku, më keq kur kallin kufomën në varr, edhe më ligsht kur lebetiten gratë... më kupton?

— Po mirë, nuk të zu malli për fëmijën? Gjithnjë më ndjek pas e më thërret: «Xhaxhi Lilo, xhaxhi Lilo, do më sjellësh bukë lepurushi nga arat?» Domethënë malli për motrat, domethënë edhe gruaja...

1) zhalon — vegla e matjes që mbajnë brigadierët.

Lilua e préu fjalën në mes. E kuptoi se po hidhte ujë në gëlqere. Sikur të vijonte më tej, Çotes do t'i pikonin lot. Ai dridhej dhe bënte të fërkojë gjunjët për të fshehur ethen e duarve.

Në ferrat aty më lart, fëmijët mblidhnin manaferra në poça prej llamarine. Ata as e kishin mendjen tek ara ku vaditej misri, as te njerëzit që ishin aty, por Çotes ju duk sikur sy grash e përgjonin nga drizat, ju bë sikur pa një linjë të bardhë. «Burrat me zor mund t'i takoj, po gratë, çupat?!»

Bëri sikur ndjeu keq përcëllimin e diellit dhe ndërroi vend, duke kthyer shpinën nga manaferrat. Lilua e pasoi.

— Gjithë këtyre vjetëve, si një hije e ligë, turpi më ka ndjekur pas. . .

U duk plaku nga fundi i arës. Çotes i morën tëmthat zjarr. Xha Manua kishte për dore një fëmijë. Çotja s'e njohu, por e mori me mend. «Sa qenka rritur!» Harroi të përgjoi mos vinte edhe dikush tjetër, harroi të shohë fletën, që plaku mbante në dorë. Manua rrahu këmbët për tokë e i foli vajzës së vogël:

— Ja, ky është yt atë, zëre për qafe, dhe ti, o Çote, zgjidh e merr tashti: ja vajzën, ja kartën. . .

Çupa u afrua me sytë përdhe. Ngriti doçkat dhe përqafoi të atin. Ish veshur me një grykashkë sateni të zi, mbante sandale me rripa kauçuku, por çorape nuk kishte. Çotja shtrëngoi vajzën ndër duar.

— Sa shumë qënke rritur! — Vajza nuk fliste dot. — Sa keq që nuk munda t'i sjell gjëkafshë. . .

Por Çoten nuk e zinte vendi. Kishte frikë se mos vinin njerëz, kishte turp se mos lëshoheshin atje gra dhe vajza, kish drojtje se vinin motrat. «Lajmi është si flaka e kashtës, pat dëgjuar dikur, sakaq merr fushat». Por tani Çotja ndjente një dëshirë të thellë, të pamatur, një dëshirë prej prindi që të mbajë të bijën në prehër. Dashuria për të bijën dhe turpi për vjedhjen! Të dy këto virtyte përfytyeshin në shpirtin e Çotes. U mundua që ta bëjë vajzën të flasë, e pyeti disa herë me radhë, por ajo nuk përgjegjej. Plaku dhe Lilua e nxitnin, por ajo heshtte gjithnjë. Por më në fund brenga që kishte zënë vend në zemrën e saj

të vogël, dha krye. Ajo guxoi dhe i pëshpëriti të atit:

— Babi, babi, mua, mua... një shoqe më thotë,...  
ti Nida s'ke baba!

Çotes ju lëkund nofulla e poshtme.

— Këtu më ke, Nida, ja ku jam, por më vonë unë do të vij të të marr, tashti duhet të iki.

Vajza s'mundi të përgjegjet, dhe ai s'mund ta shihte në sy. E puthi fëmijën, u përshëndet me burrat, mori fletën që solli Manua dhe u nis.

— Mos kështu, Çote, e ta dish nga plaku, edhe mushka më xanxare vete ku vete e prapë te strumbullari kthehet.

Çotja u nis.

— Mirë thonë: — i pëshpëriti Manua Lilos — «Hap-sanikëve u merren këmbët.» — Lilua përçapi nëpër gojë një «domethënë», psherëtiu e kapi për dore Nidën.

— Eja me mua, Nidë, eja.

Çote Larja kaloi përfund arës. Ujërat e lëshuara nëpër vrragat kishin teptisur mbi ledh. Mbi patozin e rrugës dukeshin kumbulla të zeza ngjyer me pluhur të verdhë. Ai u kërrus pas kullumbrivet e kaloi Kodrën e vogël, vësh-troi shelgjet te Përroi i madh. I merreshin mendtë, i vinte trazi. Qëndroi te Burimi i zallit. Që këtu dukej fshati si në pëllëmbë të dorës!

Burimi kish një lëpushë në vend të lugut: rrjedha trokëllinte mbi zajet e kuqe, i lante, i fërkonte, i lë-kundte nga vendi. Rreth e qark kishte thërmia gjize, buke, bishta qepe. Më tutje bar skrips me kërcej të blertë, të blertë në formë borige. Një kone e vogël po afrohej kë-tej, me gjuhën e kuqe nxjerrë përjashta. Kur takoi të panjohurin, ajo u spraps e bëri për te gardhi më tej.

Çote Larja ra në gjunjë te Burimi i zallit. Ashtu vështrroi fshatin përballë. Pastaj, sikur të falej, u përkul para burimit kundrejt fshatit. Kupëzat e gjunjëve u ngacmuan nga zajet, sikur ju gudulisën, pastaj një nem i hollë ja freskoi. Shkopsiti gjoksin, kopsa e dytë i mun-gonte. Mbushi dorën me ujë, spërkati parzmin si dikur. Fërgëlloi. «Sa mirë . . .» mendoi. Dihati fort dhe psherëtiu. Mbi kokë, harabelat e kthyer nga stërnishtat, prisnin ikjen



e Çotes që të shuanin etjen. Ai i ndjente këmbët si të prera. Vu pëllëmbët në tëmtha.

Dy virtytet vijonin të ziheshin tek ai. Turpi për atë që koha e la prapa, dashuria për njerëzit dhe vendlindjen, që kishte përpara. Zemra i rrihte me vrull. I dukej sikur një dorë e njohur aty, brenda në gjoks, e qëllonte me këmbëngulje dhe e ngutte të mos ikë.

Dëgjoi zhurmë hapash. Çotja u mëshoi gjunjëve dhe u ngrit. Dikush afrohej. Njëpër disa kërcëj manaferrash ai njohu Lilon me Nidën për dore. Brigadieri e ngriti zërin me të fortë:

— Ama, e di sa hajvan që bëhe! Hajde, ore, mbushe kokën... s'të lë të ikësh... nuk të lë...

Çotja qe ulur në ledh e kishte ulur kryet. E bija i hyri në mes të gjunjëve. E kuptoi që Lilua e nxiste të bënte ashtu. Fëmija dridhej. Çotja më shumë e kuptoi këtë, se sa e pa. Flokët e fëmijës ja gudulisnin buzët.

— Babi...

Ajo deshi të thoshte diçka, por më shumë nuk mundi. Lilua me gur në dorë po mbërthente një gozhdë në zhalon. Guri ishte si shtufë; gërryhej dhe lëshonte çikërrima, papritur u thye copë-copë... Lilua kërcëu përtpjetë, duke sharë e bërtitur. Treguesën e lëpinte me gjuhë. E kishte vrrarë. Dashur, padashur, Çotja rendi tek ai...

— A të dhemb?

— Për të dhembur ç'e pyet?

Lilua shkonte e vinte, sillej rrotull, kërcente dhe çalonte sikur të kishte vrrarë këmbën.

— Dale të ta lidh; t'u gjakos?

— Jo, kur nuk gjakoset, dhemb më shumë.

Lilua ndehu dorën. Shoku ja vështroi:

— Nga goditja të qënka bërë mëllër në thua.

— S'është gjë, do të kalojë me kohë.

Lilua ja lëshoi zhalonin Çotes, ky e vari në supin e vet; me dorën tjetër mbante vajzën.

Dhe të dy u nisën tatëpjetë.

— Mbledhim lajthi gjer në mbrëmje e pastaj zbre-sim në fshat.

Çotja nuk u përgjegj, por hapin s'e ndaloi.

## P E N D I M

Në qetësinë e thellë të natës, zilja e sahatit tringëlli fort. Roksana ishte e zgjuar.

— Fle, o burrë? — i foli ajo të shoqit.

Atij i kishte dalë gjumi, por s'u përgjegj; nguli më fort fytyrën pas jastëkut dhe u struk pas së shoqes. Kishte filluar të mugëtijë, aq sa ndër xhamat e dritareve shquheshin sumbulla të imta, si djersë avulli. Në kalldrëmin përjashta kalonin ata, që ngjiteshin në mal për shkarpa të thata. Hapat e njerëzve nuk ndiheshin fare, sepse djemtë ishin kaluar, por dëgjohej rrëmuja e thundrave të gomarëve.

«Janë të pambathur, mendoj Panua i strukur pas së shoqes, por këtu s'ka gjë se, fundja-fundit, rruga e pyllit është e butë dhe balta e mbrujtur... kurse ai imi duhet mbathur domosdo. Pse, do thuash ti. E po asaj rruge të gjatë s'i delet ndryshe...»

— E, moj grua, — ja ktheu vonë së shoqes, — a ke parën ndonjë ëndërr sonte?

Që të merrte hak, ajo s'ju përgjegj.

— Grua!

— Folë.

— Një krodhë bukë desha, sa për ta thyer... — dhe Panua zgjati dorën dhe mori çibukun në buhar.

— Ngrehu dhe merr vetë, je mësuar si ndonjë kral, çdo gjë ta japin në dorë.

— Ama edhe ti, mua më punon mëndja për mirë, ti...

— Mëndja të punon, por duar në vënd, si dembel s'ke shok, s'di nga të shtrihesh gjithë ditën.

— Mos më hyrë në hakët, Roksanë, ç't'i bëj përdhesit unë?

— E di, e di, të njoh.

— Kam vendosur të shkoj asaj Kërrabe me gomarin, do bëj transport drush, ca pare do t'i nxjerr.

Gruaja mori zjarr menjëherë, kërceu në shesh dhe filloi të lidhë shaminë e kokës:

— Përsëri të mori koka erë! Gjithë fshati është lëshuar pas mbjelljeve, ti kërkon të ikësh.

— Epo, ta kam thënë, për qilizmë s'jam unë. Pse, do të thuash ti. Po si pse! Puno sot e paret në lëmë! Unë do të nisem këto ditë.

Gruaja e mërzitur, e nxituar ja ktheu:

— Shtrohu këtu si njeri, pa, po ike ti, dhe po fute pesë groshë në qese, kafeneve do t'i lësh...

— Shkoi e vate, s'ma urove një herë rrugën e mbarë.

— Unë të them t'i shtrohesh punës, nesër pasnesër do të duhesh të mbash duaj me gomarë. Rri të futim bukën brenda, pastaj thyej qafën! Në kohë të lëmit mund të vesh ca mëditje. Është turp të ikësh tashti.

— Ata të kryesisë s'më pengojnë, ti...

— Çfarë të të bëjnë? Ta hoqën fillë. Me kë të merren vesh? Me ty?

— Unë do shkoj. Po pse, do thuash ti. Si pse? E përse të thyej krahët unë, kur kam kurrizë e gomarit. Pastaj për punën e lëmit?! Dëgjomë mua ti, si ata që kreshmojnë, si ata që s'kreshmojnë, pashkën njëlloj e festojnë!

— Për llafe s'ta del njeri ty. Të kishe duart si ke gjuhën...

Papritur një zë i fortë çunaku ushtoi mu te dritarja!

— E, mo Pano, ç'thotë ajo «shpanjollka»?

Ata që shkonin për dru e qesëndisnin Panon gjithnjë, ai që mësuar, po e shoqja ju kthye:

— Të kanë marrë nëpër këmbë edhe kalamajtë, mor shoshë e prishur!

— Nem një kafshitë bukë, të them, lëri llafet!

— Jepii, Pano! — ushtoi që nga jashtë.

Ai po qëllonte me masat e xixat përhapeshin nëpër dhomë, përplaseshin në mure, në tavan e gjer në dritare mbi rrugë. Roksana nuk pushonte.

— A, ç'më çan kokën, o grua! — dhe kapi me nxitim atë copëz eshke, që kishte marrë një syth zjarri. U përhap një erë e mirë, përzier erë e strallit me atë të eshkës, pastaj mbajti erë leckë.

— Na dogje, or u djegsh lugat!

Ajo hodhi tutje plafin me thekë, diku u duk një si grimë shpuze, ajo ngjeu gishtin në gojë dhe fiku xixën.

— Hajde, ngrehu!

Ai psherëtiu fort.

— Epo shpejt është de, lërmë të pi rehat një çibuk dhe ... daç perëndinë nëm një kafshitë, sa ta thyej.

— Do të të jap, por ta dish, sot t'i kemi fjalët përpara. Do shkosh në Progër të më sjellësh gëlqere, se ndryshe... Dëgjove? Dua lë lyej shtëpinë.

— Mirë, de, mirë.

— Pooo, kështu thua ngahera ti, pastaj vete shtrihesh hijeve. — Biseda dhe grindje të tilla midis Panos dhe Roksanës ngjisnin gjithnjë dhe i dinte gjithë fshati. I qanin hallin Roksanës, dikush i thoshte ta ndajë Panon, dikush i jepte zemër, një tjetër kërkonte muhabet:

— Ç't'i bësh, o Sane! Fati i gruas nuk dihet, u rrokullis tenxherja e mirë, e ra në një kapak me vrimë, hajde dhe gjej ti tashti!

Pano Nagallja mbahej si dembel i fshatit. E dinte edhe vetë hakun e tij dhe, kur e ngacmonin fort, e kishte në majë të gjuhës.

— Unë jam ca i rëndë në punë, vërtet. Po pse, do të thuash ti. Po e kam një cen, por edhe Rokasana s'lind fëmijë. Kabull njëri-tjetrin. Apo s'e kam mirë?

Panua mbaroi çibukun, kurse e shoqja doli në oborr, hyri në haur, mori Balashen për kapistre dhe e afroi këtej. Përmbi policën tringëlliu një zhurmë teneqeje; ajo mori mastrapanin. Lopa shfryu, viçi kapi njërin thith, Roksana tjetrin, kurse i shoqi, duke dëgjuar gumëzhitjen

e qumështit, që binte në enë, u tulat nën levenxen e ngrohtë.

Ajo u vërtit një copë herë nëpër shtëpi, ndezi zjarrin, trashi qumështin; ai nëpër gjumë ndiente hapat e saj në dhomat lart dhe, sipas kërcëllimës së lehtë të trarëve, ai merrte me mend:

«Roksana është në sobalkë e po merr djathë, tashti hyri në sobë, tashti po merr torbën në sergjen, ja, po zbret shkallëve...»

— Dëgjove? Kur të thërresë lopari, të lëshosh Balashen. Viçin lëre nëpër oborr, hidhi ca krënd nga shelgu. Paret e gëlqeres t'i lashë mbi shkallë...

— ... Shto edhe ndonjë lek për rrugës.

— S'ke ç'i do.

— Epo do ta pi një dopio atje në Progër.

— Farmak thuaj...

Panua ndjeu fërkimin e kanatës me kllapën, Balashja pëlliti lehtë, e shoqja ishte nisur në punë.

Ai ishte gjysmë i zgjuar, kapakët e syve ja përcëllonte një dritëz e vogël e ai s'e kuptonte dot nëse Roksana kishte lënë ndonjë shkarpë të ndezur në vatër, apo kuqëlonte mëngjezi në xham. Sidoqoftë, ai u kthye në anën tjetër, e ja mori edhe një herë një copëze gjumi të shkurtër, por të ëmbël sheqer. Do të flinte kushedi sa, por gomari ja buçiti që nga hauri me një pallmë zulmëm madhe, sa e shkundi Panon të tërin.

— Hej, gjetsh belanë, i mallëkuar!

U ngrit, u shtriq një copë herë, kërcëlliti kyçet e duarve, gogësiu fort sa i kërcitën edhe kockat e nofullës. «Më vjen nga të pangrënët, mendoi, se, sa për gjumë, u ënjta paq...»

Kur doli dielli, u nis. Shaloi gomarin te Guri Xip, ja ngjeshi me dobec në vithe e:

— Hajt, na daltë mbarë! — tha.

Gomari e nisi rrugën nxituar, se mizat ende s'e kishin diktuar, por më tej zu të rrihte bishtin, zu të tundte veshët e shkundej i tëri. Në të dalë të fshatit Panua shtrembëroi buzët. Dikush ktheu qoshen përpara dhe nuk i foli.

«Oh, dhe ky, më mban mëri, nuk më flet me gojë, ja punë, ja. . . dhe është kryetar i frontit i biri i botës, dhe përse pa, për punën e gomarëve». Ishte biseduar që të mbanin vetëm gomarë për punë, sepse njerëzit ishin lodhur së dëgjuari ato potere dhe gurgule, ato pëllitje zulmëmëdha, që tundnin fshatin që nga themelet. Po hajt e u merr vesh me Panon. Nuk pranonte në asnjë mënyrë të shesë gomarin mashkull e të merrte një femër. —

«— S'më bëhet puna, — thoshte — nuk më bëhet dhe mbaroi.

— Po merr një mushkë të vogël, një mushkë lope, po deshe, të ndihmojmë edhe ne.

— Jo, s'dua, mushka do punë ndryshe, bëhet xanaxare dhe gjej belanë. Unë s'jam i zoti, s'më lë rehat përdhesi. Pse, do thuash ti. Po një gomaricë është gjysma e gomarit, në forcë pune ta ngas fjalën. . .»

— Ush, o i shkretë!

Nga inati i kryetarit, të frontit, Panua ju kthye me dobec gomarit të vet e ja bëri vithet copë. Po veshëgjati zu të turfollonte pas llogaçeve të verdha, zu të ngrinte turinj të nga qielli, gjersa mori hov e ja lëshoi pallmë së tij të zakonshme!

— Ush, o i mallëkuar!

Por ai s'desh t'ja dinte. Ik e pall, rend e gjëmo!

Po kalonin anës një are të sapolëruar. Dukeshin plisat e njomë, shtrirë radhë-radhë si jastëkë. Më tutje tymoste. U kishin kallur zjarrin kopaneve të vjetra të rrënjëve të fshesave. Një djalë i ri doli te mezhda me hosten në dorë, vu buzën në gaz e shkundi këmbët me opinga kau.

— Puna mbarë!

— Mirë se erdhe! Po mos, o Pano, s'— t'kurën copë të gjorit.

— As po jashari, qeni, s'do t'ja dijë ti djalit. Këtij s'i erdhi mirë, e s'e la për

— O Panooo! Po kur rendje ti pas «s të ndiqte me dobec?

Panua nuk desh të dëgjojë kusurin «ç'më çan kokën». Ja ngjeshi gomarit n

218

je.

si ta rrihte më mamuz. Kishte kaluar kufirin e arave të fshatit, arriti në grykë të Qafës, ktheu kokën pas.

Tutje, pas tymit të oxhaqeve, dukej fshati; më këtej, gra e burra varg nëpër ara; dy traktorë venin e vinin nëpër fushë, duke uturuar herë më shumë e herë më pak, se frynte erë, dukej kopeja e derrave pas lumit. «Ja edhe ai shejtani, që më kujtoi «shpanjollkën»!

I binin dendur në qafë Panos për këtë të fundit. Kjo ndodhte sepse, kur Panua vinte në qejf, qoftë në dasmë, në përshpirtje apo në vigje, tregonte historinë e zemrës:

«Kur hanja kurbet në Morë, kisha të dashur një «shpanjollkë». Kjo «shpanjollka», more shpirt, ishte një çupë për kokë të saj. I kish pulpët si të lyera me vaj»,

Te klubi i Hoçishtit, Panua hodhi kapistrën e kafshës në hekur të dritares, u dha ngjatjetën nja dy burrave atje dhe thirri pas banakut:

— Ore Dhimitraq! Mbushmë një dopio.

Dhimitraqi doli këtej, duke fshirë duart me përparësen. Në gjoks të përparëses i dukej një shenjë gjaku.

— Bën edhe kasapllëk, o usta?

— Jo, more, po... «më solli zagari një lepur» e po gatuaj një tavë.

— Pse nuk thua që do t'ja shtrojmë?

— S'është për ty, vëlla Pano. Ti ikë ku je nisur, se, po i hyre valles këtu, do të mbetesh pa gomar.

Dhimitraqi nuk ja zgjati më tutje, i mbushi dopion, mori lekët e hyri nga pat dalë. Panos ja gudulisi hundët aroma e piperit të zi e psherëtiu.

— Ç'kemi atij Devolli lart? — e pyeti një nga burrat atje.

— Ç'të kemi? Ja, sot, lavdi zotit, kohë e mirë.

— Na kalbi misrin ai djall shiu, neve na dëmtoi edhe breshëri. Po andej nga ju mori reja?

— Budalla që bëhesh, — ja ktheu Panua si pa të keq — thuaj shyqyr që jemi kooperativë, se me gjëmën e breshërit, të qënkëshin individë, do mos na zinte gjumi motnë e tërë.

Dy të tjerëve u mbetën gotat në hava.

— Je esëll, Pano, apo si e ke punën?

Por Panos ju kujtua Roksana, Progri, gëlqerja, udha e gjatë, e zvarrë-zvarrë bëri përjashta. Doli nga Hoçishti. Gomarin e ngiste anës udhës e mendohej.

«Mirë se tashti jam hipur, por kur të kthehem? Ush, o i shkretë!». Ju afrua urës së madhe. Gomari u praps një herë, por Panua ja ngjeshi me thembër në bark. Lumi ishte akoma i fryrë prej shirave, që kishin rënë. Hija e Panos zgjatej tutje ujërave, hija e tij me të gomarit bashkë. Thundrat e kafshës nëpër pllakomat e urës lëshonin një zhurmë, që Panos i kujtonte atë që lëshon arra, kur e kajthitim<sup>1)</sup>.

«Për të ardhur e zgjata rrugën këtej nga ura, se jam hipur. Po kur të kthehem? Sa shumë zgjat kjo rrugë nëpër urë! Eh, këto djall shira!»

Në Progër e gjeti depon e gëlqeres pas gjurmëve. Udha sa vinte bëhej më e bardhë. E lidhi kafshën në një gardh, i vu përpara një krah me bushka, sa të gërzitej e ju afrua shitësit. Ky ishte i bardhë me vetulla, flokë e rroba, si të kishte dalë nga poti i miellit. Panua vështroi gëlqeren një copë herë, priti sa mbaruan blerësit e tjerë, pastaj u afrua me gjithë gomar.

— Ore mik, ta afrojmë kafshën dhe ma hidh gëlqeren brenda në kasonat. Kush rri shkarkon tashti, le që jam edhe i nxituar.

— Ki mëndjen, — ja ktheu shitësi — kur të shuash gëlqeren, ta ngopësh mirë me ujë, se të shurdhohet. Na nxori gëlqere të mirë kjo furra e fundit, apo të thatë... barut, për besë!

Në të dalë të Progrit, Pano Nagallja qëndroi të shtrëngoje oputat dhe psherëtiu. «Gjithë kjo rrugë më këmbë!» Po ec e pi duhan, ec e vështro gjithë atë mizëri njerëzish lëshuar arave, ec e hidh këtu një «puna mbarë», atje një «mirë se rrini», më tutje një «ju bëftë mirë».

— Mjeshtër të tokës këta devollinjtë e poshtëm. Po pse, do të thuash ti. Si, ore, pse? Ta punojnë këtë tokë sikur do të mbjellin borzilok.

---

1) kajthitje-a — heqja e lëvozhgës së arrës dhe lajthisë.



Panua çvari torbën nga kocaqja e samarit dhe hapi «magjen», si thoshte vetë.

— Apo nikoqire e mirë ajo Roksana, besa-besën, shajja sa të duash, po jepi hakën; po pse, do të thuash ti. . .

Në bohçen ku qe mbështjellë buka ai gjeti një thellë djathë të bardhë nxjerrë drejt e nga napa, e bardhë dhe e butë. Aty-këtu shquheshin pikat e murme të kripës, pastaj një masë gjalpi mbështjellë me fletë pjergulle.

— Ka hak, e varfëra grua. Po pse, do thuash ti. Po ja, ka hak të qahet me një Pano të këtillë, si jam unë. Po ç'ti bësh? Ja, kështu jam. I mirë, i dashur, i dhëmbshur, i fjalës, i muhabetit, i kupës, i shakasë, por më tutje mos shko. . . për punë mos më thuaj, kështu u preva, kështu do të grisem.

Te Krekat e tylbesë Panua u gjend në udhëkryq. Anë e qark punonin gra dhe vajza shpërndarë nëpër fushën me panxhar.

— Çuksh, o veshëgjtatë, çuksh, o i shkretë!

Gomari qëndroi. Panua me këmbët në kum të lagur, afër lumit, zu të mendohet:

«Të shkoj nga ura e madhe? Mirëpo duhet një gjysmë ore rrugë akoma, rrugë e tepërt. Këtu, në lumë, i bie më të prerë. . .»

Hoqi gomarin më tej, kaloi nja dy si ferra, si kullumbri, kaloi një tumbë me shelgje e doli buzë lumit. Këtu kishte dritë më shumë, e Panua s'e mori vesh përse ju desh të mbushet me frymë. Në bregun e tejmë dukeshin ca si rrathë, si vija që patën lënë ujërat kur pakësoheshin.

«Ja ku ka qënë lumi pardje, ja dje, ja ku ka qënë sot në mëngjez. Po, sot në mëngjez, aty ishte ai shelgu çatall, i thatë si alipsan e nuk dukej fare. Ujë të s'qënka krejt i turbullt, as i kulluar jo, por sidoqoftë njihet shtrati përfundi; s'paska shumë ujë, gjer nën gju. Nëpër dallgët e vogla ja ku njihen fije bari e bisqe rakite. . .»

Panua kishte mbështjellë kokën e gomarit me krahun e vet, Kafsha, me buzët e saj të buta si kadife, ja përkëdhelte pëllëmbën Panos. Por era e mirë, drita e fortë, përtesa dhe dëshira për të shkurtuar rrugë, i dhanë Panos kurajë që të marrë një vendim. Hoqi opingat, zbathi çorapet e

leshta, ngriti pantallonat gjer mbi gju dhe e ngau gomarin nëpër lumë:

— Ush, o i shkretë!

Gomari tundi kryet sikur falej, desh ta ulë gjer mbi faqen e ujit, por kapistra, shtërnguar shkurtër në kaptell, nuk e lejoi. U nis.

— Ush, hajvan!

«Hë, more, se s'ka shumë ujë». Fërgëlloi nga ujërat e ftohta dhe u përshkund. Shkonte pas gomarit, njëren dorë lart e tjetrën në vithe të kafshës.

«Mirë jam, mirë».

Shkelte përmbi haliçë, përmbi gurë, përmbi plloça. Pulpat ju skuqën dhe qimet e këmbëve ju ngjiten pas mishit.

— Ush, gomar, ush, xhan!

Papritur kafsha u spraps.

— Ush de, ush!

Gomari bëri të sulet përpara, por u lëkund më fort. Panua ja ngjeshi me dobec midis vitheve e stelës së samarit.

— Ush, o i mallëkuar!

Dhe e shtyu sikur t'i japë ndihmë. Në një çast kafsha kërcëu mbi këmbët e para, diçka kërcëti në thundrat e tij, bishti po i futej në ujë. Panua u lemeris. Një nga këmbët e pasme të kafshës qe ngulur në një vrimë, ose qe pleksur në një rrënjë.

«Rrënjë, kërteçinë, apo gjeratore? Dreqi e merr vesh...»

Panua u lëshua anash t'i këputë qenglën, por në atë çast ngjau gjëma. Kafsha e fortë bëri një sulm të fundit. Desh të çlirojë këmbën medoemos. Nga vrulli i saj, Panua u godit prej arkës dhe u spraps, por këmba e gomarit nuk u shkul dot, ai u përplas në lumë me gjithë barrën e vet. Në çast, ujët përreth mori pamjen e qumështit të prerë, pastaj u dukën ca filluska të mallëkuara. Kafsha mundahej ta mbajë kokën përmbi ujë, por... mirë pat thënë ai shiti në Progër, gëlqere barut!

Ë pazoti të bëjë gjë, Panua u hodh gjer në breg dhe filloi të bërtasë e të kërkojë ndihmë. Tani në mes të lumit dallohej një farë vullkani i vogël, që lëshonte tym dhe

lavë të bardhë nëpër llokoçitjet e gëlqeres, që thëthinte e s'ngopej dot me ujë.

Një tufë çupash, që prashitnin panxhar, rendën andej. Por tani çdo ndërhyrje ishte e kotë, e pamundur. Gomari i fortë mund t'i shpëtonte gjëmës, me përpëlitjet e tij qengla mund të këputej, por kafsha u përvëlua nga ndezja e gëlqeres.

Çupat ju mblodhën përreth Panos, ato ishin të panjohura për të, por e pyesnin, i qanin hallin, i jepnin zemër, i përsëritnin se tani çdo gjë kishte mbaruar në mes të lumit. Edhe Panua e kuptonte këtë, por ishte bërë si i shastisur. E humbi toruan e nuk dinte nga t'ja mbajë e çfarë të kërkojë. E morën Panon në mes dhe e ftuan te hija, ku po hanin drekën. Pikë e vrer, Panua i ndiqte pas, herë pas here kthente kryet pas. I vinte për të qarë, por u mbajt. Ju kujtua tregimi popullor, e shkoi ndër mend:

« — Kam patur baba unë, moj nëne?

— Ke patur.

— Po ç'u bë?

— U mbyt.

— Ku u mbyt?

— Në lumë.

— Po pse?

— Se nuk shkoi në urë, po i ra lumit më të prerë.

— Po pse nuk shkoi në urë?

— Se përtonte.

— Por, po të shkonte në urë, do të mbytej?

— Jo.

— Po atëhere mirë ju bë...»

E pyeti një nga vajzat:

— Nga të kemi, o shok?

— Nga lumi të më marrë — dhe ktheu sytë nga lumi.

— Mos u bëj merak, ç't'i bësh njeriut, pa kafsha vihet në vend.

Atij ju kujtua Roksana, mendoi edhe ç'do të thoshte fshati, kur ta merrte vesh. «Prit e dëgjo tashti. Fjala e parë: Mirë t'u bë. E dyta: Pse nuk shkoje nga ura? E treta: Këmbët në një këpucë. O burra, merr kazmën!»

Çupat e vunë të ulet pranë një tepsie. Atje ishte një

lakror i gjysmuar, një copë e përmbysur. Njihej e posht-  
mja e lakrorit, kërcë e kuqe si bakër, lyer me gjalpë. Por  
Panos nuk i vihej gjë në gojë. Rrinte duarlidhur e gojëky-  
çur. Balua i grigjës lehu me të madhe diku pas lumit. U  
dëgjjuan fort tringëllimat e këmborëve. Delet, të trembura  
nga ai farë kushtrimi, që lëshoi qeni, lanë kullotën dhe u  
mblodhën grumbull. Disa të huaj po kalonin anash arave,  
kishin çanta ndër duar. Pastaj u dukën disa çupa me flokë  
të gjatë, veshur me pantallona.

— Janë aktorë, — foli një nga punëtorët — vijnë nga  
qyteti.

— Çfarë? — pyeti një tjetër.

Panua desh të ndërhyjë, u bë gati të thosh «palaçot»,  
por u vrejti dhe uli kokën sërish. Te kthesa doli një çunak  
me një gomar të ngarkuar. Gomari nxitonte, pastaj pa  
ditur gjë për fatin e shokut të vet, ja dha pallmës. Panos i  
sëmboi në zemër dhe i shkau një lot.

Një vajzë e ndaloi djaloshin.

— Ç'ke sjellë kështu?

— «Material» për shkollën.

Vajzat vështronin Panon, u vinte keq; u dhimsej ai  
njëri i panjohur, që rrinte galiç me duart e lidhura pas  
gjunjëve.

— Mos e lësho veten, bëhu burrë!

Ai ngriti kryet dhe vështoi një për një sytë e vajzave.  
Ndjeu se ju mblodh diçka në grykë.

«S'më njohin, nuk e dinë fare se cili jam, e megjithatë  
u lënduan nga fatkeqësia ime.

Ai çoi dorën mbi qafë, ngriti kësulën dhe krojti kokën.  
«Po tashti, si do t'ja bëj pa gomar!? Dhe këto vajza  
që po më qajnë hallin, këto që po më japin kurajo, këto  
vajza punëtore, që po më mbajnë me fjalë të mirë. . . sikur  
ta dinë çfarë dembeli jam unë. . .»

Dikush po vinte që nga rrugica anës lumit. Ai për-  
kuli tufat e rakitave, largoi me dorë disa kulpra dhe u  
duk. Ishte brigadieri me zhalon ndër duar e gaz në buzë.  
Ai desh t'i merrte me shpoti vajzat, që patën lënë punën,  
por, kur pa njeriun e huaj, u afrua. Dhe, me t'u afruar ai,  
që e njihte Panon, bërtiti:

— Pano Nagallja! Dembeli më i dëgjuar dhe më i pacipë që mund të gjendet.

Panua u kruspullos edhe më keq dhe futi fytyrën midis gjunjëve.

— Ky? Dembel? .

— Po, po, ky. E shoqja kaq herë i ka thënë: «Pano, më mirë hidhu në gropë të gëlqeres se sa të rrosh i gjallë...»

— Po këtij ju dogj gomari nga gëlqerja, ja aty në mes të lumit.

— Të ishte djegur vetë!

Vajzat nisën të largohen dhe e shihnin tani Panon me habi, me inat, me përbuzje.

Dhe Pano Nagallja, pa guxuar të ngrejë kryet, s'dinte ku të fshehë fytyrën, s'dinte ku të futë duart dhe i dukej vetja i vogël dhe i pështirë si një krimb dheu.

## ...KAM TË BËJ ME TOKËN, ME BUKËN E NJERËZVE

Ishte mëngjez dhe Xhako Xhaferri zbriste tatëpjetë pyllit. Xhaketën e kishte hedhur në sup dhe valixhen e mbante në dorë. Gjunjët i dridheshin nga e tatëpjeta e rreptë dhe nga shkarjet nëpër fletët e thata. Fytyrën ja përcëllonin bisqet e njomë dhe fletët e gjelbëra të ahut, që ende s'ishin shpalosur mirë. Ai dëgjonte me dëshirë cicerimat e shpendëve, qëllesat e qukapikëve, shihte bujashkat e vogla, që rrëzoheshin nga drurët dhe e merrte me mend se ishin ketrat ata që kërcenin degë më degë. Doli në një padinë në mes një korieje; ahet e mëdha përqark lëkundeshin ngadalë, kurse poshtë bari i dendur dhe i trashë ishte fare i paprekur. Ai dalloi burbuqe të bardha lulështrydesh dhe papandehur i kërcëu në kokë një dëshirë. Nga djersitja, duke zbritur nëpër driza, balli i qe mbushur me pëlhura merimange... ai u kërrus, lëshoi valixhen, xhaketa i shkau poshtë; ashtu futi pëllëmbët në tufat e trasha të barit, i përdrodhi ato dhe vesa ju shtrydh ndër duar. Ashtu lau fytyrën, llërët, fërkoi edhe parzmin e përskuqur dhe përsëri u vu në rrugë.

Dikur, këtyre pyjeve ai ruante bagëtinë me një shkop thane ndër duar, pastaj u rrit, shkoi në shkollë vite e vite me radhë. Tani Xhako Xhaferri kthehej në vendlindje agronom, valixhen mbushur me libra dhe kokën plot me plane e hamendje.

Ecte dhe shihte veç ndonjë copë qielli, kurse dielli rrallëherë dukej nëpër degët e rënda të drurëve. Papritur ai dëgjoi zëra të largët! Mos vallë ishin fishkëllimat e flladit nëpër gjiret e gëmushave? Qëndroi, desh të dëgjo-

jë mirë. Vu veshin, por një tufë harabelash e këputën nga një zgërbonjë dhe çanë qetësinë e pyllit. Por sa hodhi edhe disa hapa, ai u bind se dëgjonte zëra njerëzish. Kaloi disa filiza të njomë lajthish, drurët u rralluan. Përpara kishte një arë të vogël mali. Në mes të saj ishin tri vajza, që rrëmihnin me bela. Në krye mbanin kapela të mëdha kashete, ishin kërrusur pas punës dhe ai s'mund t'u shihte fytyrat. Në fund të arës ishte një zjarr i vogël; dukej i ndezur me kondurë frashëri. Djaloshi mbeti në përgjim e kryqëzoi duart mbi gjoks. Te vatra dukej hiri ngjyrë plumbi, pastaj prushi i kuq, flakët e verdha, tymi mavi si prej dru frashëri... dhe të gjitha këto si të ngjitura pas një qilimi të gjelbër.

«Bukuri të tilla... sa shumë ka këtyre anëve të mia, sa shumë kam parë kur isha i vogël. I shihja dhe nuk u vija rëndësi, më kalonin ashtu kot; por jo fare kot, më janë ngjeshur në kujtesë dhe mund t'i kujtoj sot një për një...»

Vajzat qeshën e kukurisën, diçka rrëmbyen nga toka dhe rendën nga zjarri. Xhako Xhaferri e kuptoi në të parë. Ajo ngastër e ngushtë toke pat qenë mbjellë me patate; këto ishin vjelë vjeshtës, por aty-këtu kishin mbetur. Xhakua e dinte se patatet e mbetura dimrit në tokë, janë të ëmbla dhe të buta. Psherëtiu se ju kujtua koha kur mbliidhte patate të dimrit me një shpërtë ndër duar dhe vështroi për tokë. Atje ishin teshat e vajzave, kosorë, pvojë leshi, sandale prej kauçuku dhe thasë. «Me siguri, kur kthehen në shtëpi, vajzat, sipas zakonit i sjellin thasët të mbushur me bar; kanë lënë këtu sandalet, punojnë me nallane, sepse hekuri i belit... po pa shih, ajo në mes qënka Edija e Salos. Nuk i mëshon fare belit me shputën e këmbës; me ato llërë që ka ajo...»

Plisat e tokës ishin me faqe të njoma, të lagështa, të buta, dielli sapo kishte dalë dhe ata avullonin. Secili plis kishte të vulosur formën e faqes së belit. Xhakua doli në shesh dhe ato pa e njohur rrudhën ballin dhe u panë sy ndër sy. Po pastaj e njohën.

— Xhakua i Xhaferrit! — bërtiti Esmaja dhe të tria u derdhën drejt tij.

Ajo që e njohu e para e përqafoi, se e kishe kushëri të largët, kështu bëri edhe e dyta, kurse Edija e Salos i dha dorën të pathyer në bërryl.

«Sa shumë qënka rritur kjo! Ngjet nga fisi i së ëmës, faqet gjithë gjak e shëndet, me një gërshet të trashë».

— Puna e mbarë, vajza!

— Mirë se ardhe, Xhako!

Ato vunë re një ndryshim në të folur të tij; ai i quante vajza, si në qytet.

— Hë, Xhac, ti do rrish përgjithnjë në fshat?

— Po... natyrisht.

Përsëri ato vunë re që ai përdori një fjalë tjetër.

E afruan te zjarri. Jo për t'u ngrohur, se pranvera ishte ndezur. Ato deshën ta kënaqin me patatet e ëmbla. Xhakua ecte në mes të tyre dhe i dukej sikur gjithshka rreth e qark lëvizte, kërcente, hepohej, përkulej apo fluturonte.

«Natyrisht shpeshët po fluturojnë, drurët e pyllit përkulen lehtë, fletët shushurijnë, kurse gurët qëndrojnë në vend. Mos më duket mua se gjithshka lëviz, sepse brofin vajzat? Mos vallë sepse hapat e vajzave në lëndinë kanë vetitë e atyre ecjeve çapkëne, që mban me vete mosha e re? Ecim dhe pllazet e këmbëve të zbathura përplasen me shtrojën e nallanes, përplasen me një zhurmë që më pëlqen ta dëgjoj».

Xhakua pati dëshirë të marrë ndër duar belin e Edijes dhe ashtu bëri. Me majën e veglës rrëmihi tokën e pyllit. Po, dilte njëfarë toke e shkrifët, me rrënjëza të holla; ai ishte pleh pylli, pleh fletësh ngjyrë kafeje. Mund ta krahasojë me kum, veçse aty ku e kishte ngjyrën të mbyllur dhe çikërrimat e holla, dukej sikur ishin ngjyer me lyrë.

— Sikur kësaj toke t'i kishit hedhur këtë pleh, që e ka këtu pranë... .

Ato ngritën supet, kurse kushërira e largët i përkëdheli krahun.

— Ku ta dimë ne, na dërgoi kryetari këtu për të rrëmihur dhe erdhëm... .

«Po, ç'ndodh kështu? Këto të dyja më shohin drejt në sy, kurse Edija e Salos jo.»



Vërtet. Ajo nuk e përballte dot në vështrim, vetëm sikur ja përkëdhelte sytë me vështrimin e saj dhe pastaj në çast shikimi i saj zbriste si i trembur e kalonte nëpër plisat e njomë, e gjer në pullat e bardha të aheve.

Më në fund ai kapi valixhen dhe hodhi xhakët në sup; ato e përcollën gjer në mes të pyllit dhe u kthyen.

Duke zbritur, Xhakua takoi një karvan, që ngjitej përpjetë. Kali i parë, ngarkuar me bidona, qe djersitur, sa një damar i trashë i kërcente anash barkut. Kapistrën e kishte të shtrënguar fort në kaptell e zverku i tij ishte kthyer si kokë tevlugu. Pas kuajve, tre-katër burra me shkopinj të gjatë. Mbi shpatulla kishin hedhur shkopinj të e duart i kishin përdredhur mbi ta. Xhakua u përshëndosh me ta.

— Si duket je nisur më darkëherë nga qyteti.

— Ashtu vërtet. Më mori malli, u bënë kaq muaj.

— Mbarove fare?

— Po, edhe shkollën, edhe praktikën.

Njëri i rrahu shpatullat, tjeri i qëlloi në gjoks me kurrizin e dorës, tjetri e përfshiu për qafe, por kuajt u larguan.

— E po na ndje, na iknë hajvanët, do shihemi përsëri.

— Po shpiem qumësht në baxho.

— Ashtu? Ju lumtë!

Kur të kthehem, do ngarkojmë bereqet.

— Mirë u pafshim! Rrugën e mbarë!

— Sontë do ta therë Xhaferri manarin.

Xhakos ju lodhën gjunjët nga e tatëpjeta, sikur ju dërmuan.

— Djall, o punë, kjo e tatëpjeta të mërzit, s'më pëlqen fare. Më mirë të ishte rruga përpjetë, për besë, po. — Ju kujtua një fjalë e urtë: «Tatëpjeta për pleq, përpjeta për djem». Fërkoi ballin se përsëri ju ngjit një pëlhurë maringe.

«Karvani do të sjellë bereqet nga qyteti. Kështu ka ndodhur brez pas brezi ndër ne. Ka ndodhur nga padituria».

Ai hodhi sytë pllajave, çukave, vështroi rrëpirat, livadhet.

«Vend i ashpër, vend për gjë të gjallë. Po te kjo padi-në fieri qenka rritur një bojë njeriu. Këtu është vend për thekër. Po sikur ta mbjellim grurë në pranverë? Mundet?»

Xhakos ju kujtua gruri i verës.

«Po sikur të më quajnë mendjemadh! Midis pleqve do të ketë asish që do të më shajnë e mallëkojnë, medoemos. Kam për të dëgjuar shumë, por unë do t'ua mbush mendjen. E di. Njerëzit e mi janë mësuar të më shohin të vogël, Xhakua i Xhaferrit e asgjë më shumë. Sa keq kur rritesh në sytë e tyre e ata s'e dallojnë dot se si u rrite kaq shpejt. Të mos kisha ardhur asnjëherë gjatë këtyre vjetëve, më mirë do të ishte. Pra, duhet që puna ime të më rritë. Po si më foli ai shoku në qytet? «S'është zotësi të ngresh fole-në në majën e një lisi, jo. Më mirë shkë në vatrën tënde, atje zërë vend, puno, nguliti rrënjët thellë në tokën që të njeh e bëhu lis ti vetë. A mund të bëhesh lis?... Po, mundesh, sepse në fund të fundit lisi mbin nga një lende fare e vogël».

Xhakua qëndroi te vidhi çatal, la rrugën e hyri në pyll. Këtu fletët e thata ishin të lagura, të qullura. Një rjedhë e padukshme humbte kushedi se ku. Ai e gjeti burimin fshehur nëpër kaçubat. Pikonte ngadalë si një çer-kë paguri, sikur lotonte ajo zhubra e kafejtë e tokës. Heshtje, qetësi. «Pa dale, ç'është kjo shushurimë e hollë sa më-zi e kap veshi? As era s'fryn, as ujëra s'vërshojnë, po përsëri shushurin...» Xhakua vu buzën në gaz dhe u mbush me frymë. «Është shushurima e lëngut, që lëvrin damarëve të drurëve e feyzave të fletëve». Pastaj dikush filloi të ecë nëpër pyll, dikush i afrohej. Ktheu kryet anej, s'dukej njeri. «Mos ndonjë egërsirë?» Diçka u rrokullis tatëpjetë. Xhakua u ngrit dhe eci anej. U kujtua dhe e gjeti. Një breshkë e vogël tek kalonte drizave, kishte shka-rë te një rrëzim i vogël dhe kishte mbetur në shpinë. «Kështu ngordhin breshkat», ju kujtua Xhakos. E mori gjënë e gjallë dhe e vendosi mbarë. Ju afrua burimit e ra përmbys mbi te. Vuri pulset e duarve mbi ujin e ftohët. Ashtu ndenji fare pak. Ndjeu zemrën t'i rrahë fort pas tokës, por uji i ftohtë ja mpiu mollëzat e duarve, ashtu uli fytyrën mbi ujë e vu buzët mbi të. Si nëpër mugëtitirë shihte

sytë e vet e qerpikët tek rrihnin ëmbël e ngadalë nga kënaqësia e gllënkave.

Tani u vu në rrugë përsëri, i vendosur të mos qëndronjë më. Pasi kapërceu Përruan e madh, i doli përpara fshati i vet.

«Përse vallë stërgjyshërit tanë e ngritën këtë katund këtu majë shkrepave?» Mendoi Xhako Xhaferri. U mundua t'u japë të drejtë pleqve, duke shkuar ndër mend pushtimet e huaja ndjekjet, luftërat. Nën rrëpirën e një pllaje ishte fshati. Ishte përhapur atje në formën e një pëllëmbë, që dukej sikur kishte ngulur gishtat në një tokë me dhera të bardha.

«Ky është djepi im, kjo është Rakita ime, si e përhumbur mes pyjeve. Jep bylmet e gjë të gjallë dhe sjell bereqet që nga fushat, kur fieri këtu rritet më nge e gjen shesh të bëjë përshesh».

\* \* \*

Në mbledhjen e fshatit Xhakua ja tha troç kryetarit:

— Unë s'dal përpara njerëzve hipur mbi atë skenën, që keni ngritur atje në sallën e leximit.

— Po qysh atëhere?

— Nga ana e skenës le të rrinë njerëzit, ne, nga ana tjetër.

— Domethënë të vendosemi së prapi.

— Ç'ka të bëjë?

Korrieri i fshatit kishte shkuar derë më derë e kishte përsëritur në çdo portë:

— Mbledhje me rëndësi, do flasë djali i Xhaferrit. Nga çdo shtëpi të vijë një mashkull dhe një femër, domosdo! Morët vesh?

Xhakos i vinte era e bulmetit dhe e shajakut të dhirtë. Përpara ishin vajzat e gratë, dritareve rrinin djemtë. Këta të gjithë e vështronin në sy. Por nga rrjeshtat e fundit ishin pleqtë, kërrusur mbi kërrabat e tyre, tymosnin duhan dhe shihnin përtokë. Xhakua u nënqeshte të rinjve. Disa syresh s'kishin vënë brisk në faqe; disa dukej që ishin vonuar ta bënin këtë. Edhe Edija e Salos ishte atje afër, por s'e shihte dot në sy.

Xhakua nisi të shpalosë planet e tij, filloi të flasë sa më shtruar e sa më thjesht. Kujtoi tokën e pushtuar nga fieri, foli për gorricat e mollçinat e pyjeve, që duhet të shartoheshin, kur... njëfarë psherëtime, si rënkim, erdhi e ja prishi terezinë. U gëlltit dhe nguli sytë nga fundi i sallës.

— Xha Resul, unë të kam në vend të gjyshit, ti përse rënkon ashtu? Folë, trego mendimin tënd dhe unë jam gati të të dëgjoj.

Ai shkundi çibukun pas kërrabës dhe ja pat pa e vështruar në sy:

— Këtu kemi tetë muaj dimër, djalo... kemi vend për gjë të gjallë. Bujku këtu s'ka punë. S'jemi në Devoll, o djali i Xhaferrit. Ne s'na duhet agronom, ne na duhet një hajvan doktor e vetëm kaq, more vesh? Po ti je djalë, ke të drejtë, merre më shtruar, dëgjomë mua.

Xhakua u përcëllua, por nuk u dha. Desh t'i përgjegjej, kur dikush u ngrit nga rreshtat e djemve.

— Mos ja vërë veshin, shoku Xhako. Në pleqëri dora ngathet e goja shkathet!

Plaku kafshoi buzën e poshtme me një vrull prej djali dhe çibuku i shkau nga dora. Një shoku i tij u kërrus e ja mori, diç i pëshpëriti dhe, megjithëse nuk u dëgjua, Xhakua e mori me mend. Moshatarët e tij i jepnin hak Resultit. Ai e dinte, bile kishte qenë i sigurt se pleqtë do ta kundërshtonin. Por për një gjë ai s'ishte i sigurt. Të rinjtë vallë a përulen para pleqve?

Për dyshimin që kishte ai sapo dëgjoi një përgjegje. Prandaj mori zemër e filloi të flasë përsëri. Kujtoi plehun e pyjeve, kërkoi që kopetë të flenë ugareve, dha sigurime për tokën që «sa më shumë t'i biesh, aq më shumë lëshon», për qilizma.

Xha Resuli, kur dëgjoi fjalën e fundit sikur nënqeshi dhe Xhakua vendosi të matet me të aty për aty:

— Mos u druaj, xha Resul, ai djali s'bëri mirë që ta preu me kaq. Folë, unë do të të dëgjoj. Ta thashë, të kam në vend të gjyshit, më mirë sahanet pa kapak!

Plaku i ra mustaqeve me kurrizin e dorës, një herë këtej, një herë andej, po kryet nuk e ngriti. Filloi të flasë

duke vështruar jo më përtokë, por diku në shpinë të një djali:

— Këto që thua ti, mor bir, më duken si oshmare me ujë. Këtu ndër ne, në të shpëtoftë fara nga dimri, të vërvitet breshëri e të gërryen. Pse, si thua ti? A s'kemi provuar ne? Kemi provuar, biro, por gjë s'kemi marrë. Toka është fukara, e gërryejnë shirat e rrëketë.

Xhakua tani e mori veten më mirë, ai u përgjegj më i çlirët, më i kujdesur, fjalët i zgjidhte një për një.

Edhe jetesën do ta bëjmë më të mirë, bukën do ta korrim këtu në tokën tonë, kur të kthehen karvanet nga qyteti, të mos sjellin më bukë, por të sjellin... orendi, mastrafe, si i quan xha Resuli. Mos flemë përtokë, se i shkurtoj më vjetët e jetës sonë.

Por xha Resuli tani e ngriti kryet mirë, tani ju duk Xhakua më i rritur, ju bë se me të mund të matej pa u turpëruar në sy të shokëve:

— Ti, o djalo, thua që njerëzit këtu t'i lënë vjetët e jetës në qilizmë. Pastaj thua që mos flemë përtokë. Ti nuk e di se toka na lind e toka na merr? Ja, fjala vjen, pulat nuk flenë përtokë, por flenë më të lartër, trarëve, e mirë po. . . kur u bie kolera pulave, i rrëmben tufa-tufa. . .

Njerëzit nisën të qeshin. Edhe Xhakua vetë nuk u mbajt dot, kurse Nurçe kryetari vuri një dosje përpara fytyrës e qeshte prapa saj. Një djalë i rritur, me vështrim të rreptë, u ngrit lulkuq në fytyrë. Ai nuk qeshte:

— Këtu s'ka gjë për të zbardhur dhëmbët; jua them unë juve. E ç'prisni nga xha Resuli? Ai hyri shul e doli lloz nga kjo dynja. Ai është taman anadollak. Xha Resuli është si tersi i Pojanit; po të thuash, po, ai domosdo do përgjegjet jo. Provoni të thoni s'duhet bërë kjo e s'duhet bërë ajo dhe ai do thotë të kundërtën. Ne, or shokë e shoqe, shkojmë përpara, si puna e karvanit. . .

Nurçja e vuri përsëri dosjen para fytyrës dhe i pëshpëriti Xhakos:

— E kemi bandill këtë sekretarin, he, ç'ja theu hundët paq!

Xhakua hapi krahët anash si shenjë se do t'i fliste akoma. Ai tha disa fjalë, që i dhanë zjarr gjithë mbledhjes.

Duke folur, ai hodhi sytë nga dritarja e tregoi me dorë meranë aty afër:

— Më duket e çuditshme kur toka jonë më e mirë rri djerë këtu, në mes të fshatit, e përse? Për një mendim të mykur, për një mbeturinë në mendjet e disa pleqve. Do t'i futim damalugun, ta kthejmë, ta punojmë. Është mëkatë, gati një hektar tokë...

Por këtu xha Resuli s'mundi të mbahej. Kërceu nga vendi, ngriti lart dorën bashkë me çibukun:

— Mos shko aq tutje, e ta dish, po ngrihem vetëm unë, po s'jam vetëm unë... vakëfi është vakëf, mos! Hap sytë, se do t'i kallësh zjarrin gjithë fshatit. Këtë tokë e kemi ruajtur brez pas brezi si vend të shenjtë, ti...

— Joo, Resul, jo, zjarrin nuk ja kallim fshatit. Ajo që do t'i kallim fshatit është një sasi më e madhe buke, mos ki merak as ti, as...

Si ta kishin bërë me fjalë, u ngritën edhe të tjerë, bile disa nuk ishin pleq, por e mbronin mendimin e Resulit. Xhakua ishte i zënë duke u dhënë përgjegje, duke u munduar t'i shtrojë, t'i bindë dhe nuk vinte re se salla ca nga ca po zbrazej. Agronomi vështronte kundërshtarët, që flisnin me zjarr, që kërcënonin në emër të meleqëve, që tundnin duar e këmbë, që përplasin grushtet, mbi banka; kur... dikush, që hyri brenda, u kërrus te xha Resuli dhe diç i përshpëriti në vesh. Plaku kërceu sikur ta kishte kafshuar gjarpëri.

— Obobo! E prishmë fshatin me dorën tonë, obobo!!

Xhakua s'po kuptone gjë. Njerëzit u lëshuan të dalin përjashta, disa nëpër derë, të tjerë hidheshin që nga dritaret, të moshuarit mallëkonin, disa çuna qeshnin, dikush lëshoi një fishkëllimë të fortë.

— Ç'po bëhet, u Nurçe? — pyeti Xhakua.

— Ç'po bëhet? A nuk shikon?

Që nga dritarja dukej toka e gjerë e merasë dhe nëpër atë lëndinë, ku mërzenin ditë për ditë manaret dhe kuajt e sëmurë, nëpër atë tokë ishin lëshuar nja pesëdhjetë vajza e djem dhe po e çanin. Kazmat ngriheshin lart, qëllonin me duf e ngriheshin përsëri. Plisa të mëdhenj ktheheshin përmbys, duke treguar kështu një tokë të zezë e të shkri-

fët, një tokë të trashë, që lëshonte një erë bari e plehu, si ajo e pyllit. Ajo tokë po shihte dritën e diellit për herë të parë. Meraja oshëtinte nga thirrjet:

— Bjeri, Liçooo!

— Bjeri më fort, o t'u thaftë dora!

— More, ç'tokë e zezë, tokë për thekër!

Xhakua rendi andej, u fut midis tyre, rrëmbeu një kazmë edhe ai. Në një rast, ai e gjeti të nevojshme të ndërhyjë:

— E ke gabim, Zake, këtu s'bën të mbillet thekra, sepse ajo do rritet aq shumë, sa do bjerë, e do shtrihet për tokë. Vitet e para këtu do mbjellim misër me fasule, ujin për vaditje e kemi, më vonë mund ta mbjellim grurë.

Grupi i kundërshtarëve, me Resulin në krye, ishte aty, me vetulla të ulura, gjithë mëri e inat.

— Ja, tashti do na ngopë me buk, sytë do na zërë zoti, sytë!

— Prisni ndonjë tërmet, a ndonjë zjarr!

— Prisni kur të na përmbysë ndonjë rrëke!

— Sëmundje do na lëshojë ay që lart!

Po Resultit nuk i rihej në vend. Përsëri ju afrua Xhakos:

— Ja ku po ta them sot. Do ta pësojmë! Po ç'taksirat ne, sikur s'ke pllaja e lëndina, përpjetë malit! Hapje, andej sa të deshe, njeri s'të thoshte gjysmë fjale.

— Edhe andej do të hapim xha Resul, por ky ishte fillimi!

Djali u lëshua pas punës dhe nuk ja zgjati. Dikush bërtiti:

— Bjerini, o burra, se sonte kemi mbrëmje vallëzimi!

Duke ikur, Resuli lëshoi një: «... po... atje e keni mendjen ju».

Nata i gjeti të rinjtë duke rrëmihur tokën e merasë. Xhakua i ndaloi dhe kërkoi që të mblidheshin përsëri të nësërmen. Por ata nuk largoheshin.

— Kemi mbrëmje tashti!

— Po mirë, shkojmë hamë bukë një herë e pastaj kthehemi.

— Jo, jo, hamë bukë një herë e mirë.

Dhe sa të vinte Hyska me fisarmonikën, Xhakua hyri në bisedë me të rinjtë:

— Ky ishte fillimi, vërsulja jonë e parë për tokën dhe për bukën. Vërsulja e dytë është te plehu. Kafshët, që i lëshojmë gjithë ditën poshtë e lart (e kam fjalën për ato të samarit), do t'i përdorim çdo ditë për të sjellë pleh pylli nëpër arat. Vërsulja jonë e tretë është te ugarët. Do ta vendosim të shkojmë me radhë, natën, nëpër ugarët, ku do të flenë kopetë e deleve. Ky është aksioni ynë, i rinisë. . .

Prapa derës së vatrës së kulturës u mbloodh një kup i tërë me kazma. U ndezën dy llampa vajguri, që u varën në mure, fisarmonika ja filloi dhe rinia u ngrit.

Xhakua s'desh të fillojë i pari. Edija e Salos ishte aty afër, ajo e vështroi disa herë me bisht të syrit, por ai u shti sikur s'e vu re. Një djalosh që mbeti pa damë erdhi u rrotullua afër Xhakos. Ky e afroi, i bëri vend, i foli:

— E sheh sa e dobët drita e llambave? Ne me këtë rini që kemi, me këta njerëz punëtorë e zemërbardhë edhe një central për drita elektrike do ta bëjmë. Po, po, do ta bëjmë. . .

\* \* \*

Nuk kaluan shumë ditë, kur një natë, Xhako Xhafferri u nis për në arat e pyllit. Qeni i shtëpisë e ndoqi pas një copë herë, por ai e ktheu prapa. Murrua hungronte, dridhej e përdridhej, ulej pas tokës e s'desh të bindej, por Xhakua mendoi se Murrua mund të mbërthehej me qentë e grigjave e «hajt dhe e merr vesh».

— Tyt, Murro, kthehu, tyt!

I vetëm, me një shkop në dorë ai kalonte korieve, duke shkelur karthet e drizat. Këto thyheshin në çast e hapat e djalit fundoseshin butë nëpër fletët e thata. Ecte dhe mendohej, pëlhura marimange i plekseshin në ballë dhe ai shkonte dorën mbi fytyrë. Diku përpoqi kryet pas një minjolle. Lart, që nga tehu i malit, po dilte hëna e madhe sa një lëmë dhe e kuqe flakë. Tani ai ecte nëpër



një shteg të ngushtë. Mbi krye degët e kumbullave formonin njëfarë kubeje. Këtu qielli s'dukej fare, as hëna. Ish terr i plotë dhe veç ndonjë yll xixëllonte një çast gjësa më tutje regëtinte një tjetër.

«Kumbullat e egra; prej këtyre ka dalë e del gjithnjë rakia e dasmave, e sherreve, e dollive».

Ai ngriti krahun pas kumbullave. Duke ecur, ndihej trokëllima e shkopit pas trungjeve, si një rakatake. Që lart u derdhën qentë duke lehur me të madhe; ai u bë gati të mbrohej, kur një zë i ashpër djali, zë i fortë e kërcënues, bëri që qentë të prapsen gjithnjë duke lehur, por jo me vrullin e parë. Disa fiçorrë fishkëlluan në erë, u rrokullisën disa gurë, një qen angulliti pastaj zëri i djalit:

— O Xhako! Ngjitu pa frikë, ngjitu! Merua po të pret.

Xhakua nuhati erën e grigjës, dëgjoi blegërimat e deleve dhe pastaj provoi atë ndjenjën e ëmbël, që ke kur hyn në tufë. E gjeti Merua afër zjarrit. Në fillim dalloi veç këmbët e tij, pastaj u duk guna e dhirtë, thika e brezit, kurse fytyrën e kishte në errësirë.

«Po përse ky qëndron kështu? As shtrirë, as ndenjtur?»

Xhakua dalloi barkun e hekurt të një këmbore. Ajo ishte e madhe sa një bucelë, e kapur me një kular druri. Kur Xhakua kapërceu zjarrin, shqoi më mirë. Merua kishte përpara një kup me këmborë.

— Ulu te zjarri. Behar, po këtyre anëve tona bën ftohtë.

— Ç'po bën kështu?

Por Merua e kishte humbur tragën pas zileve, mezi u përgjegj.

— Hë? Më ndje, çfarë the?

— Pyes çfarë bën.

— Besa-besën, s'e kisha mendjen. Ja, po provoj, këmborët. Janë të reja. Ca kohë më parë, një hajvan doktor (Merua lëshoi një të sharë që s'shkruhet) bëri emër që t'u hiqen këmborët bagëtive. Urdhëri urdhër. Të më besosh se të flas me dorë në zemër. M'u nxi jeta. E ku është parë kjo? Grigjë e gjë e gjallë pa këmborë! Më dukej tufa si me lugetër e jo me gjë të gjallë. «U prishet gjumi, u prishen nervat, shterojnë qumështin»... Merua përqshte

kështu të panjohurin, që kishte dhënë urdhërin dhe helmi e mllëfi i zërit të tij sikur përmbanin masën e dëshpërimit, që kishte kaluar. Xhakua mendonte se sa kujdes duhet të ketë njeriu që t'i zbatojë të dhënat shkencore, në përshtatje me kushtet e vendit. Ta lësh tufën pa këmborë në këtë vend malësi, ta çan edhe ujku!

— Tashti erdhi një urdhër i mbarë. Ja, kryesia vetë na bleu këmborë, pa shih. . .

Bariu, me një dëshirë e gaz të përgjëruar po lëmonte këmborët, i afronte te veshi, tundte njerën, pastaj tjetrën afër saj. E ndërronte të dytën, merrte të tretën dhe e provonte në zë me të parën. Pastaj e ngriti peshë gjithë grumbullin me këmborë, u ngrit edhe vetë, i tundte, i dëgjonte, mbante gojën hapur sikur të dëgjonte edhe me atë.

— Ja, kështu më ngrohet shpirti, për besë!

Ai lëshoi këmborët dhe mori bucelën të pijë ujë. U përhap një aromë e fortë si prej pishe. Xhakua e mori më mend se bucela ishte sajuar me dru dëllinje. Më tutje u dëgjua një zhurmë e njohur. Djali i bariut po milte delet. Dëgjohej gumëzhitja e qumështit tek binte në gavetë. Xhakua u kthye andej. Vinte era e ugarit dhe e gjësë së gjallë. Nënqeshi. Ai vetë kishte dhënë udhër që kjo grigjë të vinte këtu, tek ara, ku asaj dite vajzat rrëmihnin me bel dhe piqnin patate të ëmbla.

— Hej, Xhako, — foli djali i bariut — të pëlqen? Era e tufës të jep shëndet e të skuq faqet. Ata që vuajnë nga lëngjyeri. . . këtu gjejnë shërim.

Hëna ishte ngritur lart e shihte që përtej aheve. Përrroi poshtë shkiste përmbi gurët e shtratit, përplasej bri-gjeve me tinë, llokoçiste nëpër gjeratore e kërteçina. Ishte një natë e bukur plot mall e dhëmshuri për djalin e ri, që sapo ishte kthyer në vatrën e vet. Pa dale, se Merua po flet:

— Kam edhe një dert, — foli bariu duke psherëtitur, — ajo këmbora e madhe nuk dëgjohej fort mirë.

— Jo, xha Mero, dëgjohej fare mirë.

— S'është ashtu, i zoti e di ku i pikon shtëpia. Kam gjetur një kobure të vjetër, masatllie, e ka dorezën prej argjendi. Do ta shkrij dorezën dhe gjuhëzat e këmborëve

do t'i ngjyjej me argjënd, ashtu kumbojnë më bukur, më ëmbël, e di Merua vetë...

Merua e djali deshën ta pinë qumështin pa e zier, por Xhakua nuk i la. E vunë enën mbi zjarr.

— Ç'është kjo? — pyeti Xhakua i çuditur.

— Mos ki gajle, është e paqme. Gavetën e ruaj për të mjelë. Kjo mbi zjarr është helmetë gjermani. Gjejmë dëndur këtyre anëve.

Ata ranë pas bisedës, folën për planet e djalit, për tokat e reja, folën për gjënë e gjallë e për gjithë fshatin, gjersa kuvendi u platit. Por edhe djali i Meros desh diç të thoshte, pa e teproi:

— Mirë, o Xhakua i Xhaferrit, boll na fole, po nuk më thua, ndonjë syzezë nuk e gjete atij qyteti?!

Merua hungroi dhe ngriti dorën:

— Tyt, or ti laro! Ç'të duhet ty ajo punë? Ja, ja, ja! Ç'ke ti? dc dru? Pa shiko! Oj ky!... — Dhe pas një pushimi të shkurtër, kur Xhakua qeshte dhe i lutej Meros të mos e shajë djalin, Merua tundte kryet dhe ja shkrepri:

Dukme pasur zoga në shtëpi, e pse të blejmë mish në pazar?

Ata do të qeshnin akoma, kur helmata mbi zjarr e gufoi lart qumështin, shkuma ra mbi zjarr dhe kundërmoi era e bulmetit të djegur.

Nata po kalonte, kur Merua i dha Xhakos gunën e vet.

— Merre pa frikë, biro, e kam «të kripur».

Djali u mbështoll me të, por gjumi nuk e merrte. I dukej sikur që larg vinte një zhurmë e çuditshme.

— Mero!

— Folë. Xhako, të dëgjoj.

— Më duket sikur larg, diçka buçet.

— Po. E drejtë, matanë malit tonë është një motor, ngulin turjela në tokë, kërkojnë hekur, a ku di unë... Do largohem ca, do kthehem shpejt. Po lehin qentë si për ujë, do vete t'u vë xipat qenve.

Në dritën e mugët të zjarrit Xhakua pa kularët e hekurit me xipa, që Merua mbante ndër duar.

— Na, Balo, na! Na, Murxho, na!

Dhe Merua u zhduk nëpër errësirën e natës dhe këm-

borët e ziles tringëllinin të shqetësuar, qentë lehnin me të madhe, djali i Meros po i futte pushkës fishekun në gushë.

— Hë, Xhako, ti nuk m'u zemërove, se babai...

— Nuk zemërohem unë, jo, mos ki merak. Të kam shok, pa çka se ti je ca më i vogël. Domosdo, ne të dy edhe për vajza do flasim, apo jo?

Sytë e djalit xixëllonin në errësirë. Larg, në errësirën e natës zhurma e sondës bëhej më e fortë, më e mprehtë, pastaj zëri i saj zbutej. Xhakua e merrte me mend se turjelave po u hidhnin glinë të bardhë e të butë.

«Ja, ata atje tutje, veshur me xhupa të ngjyer me naftë punojnë dhe natën, gërmojnë thellë nëpër llagëmet e tokës. Edhe ata janë djem me familje e me shkollë, edhe ata janë djem të atdheut e të shkencës, duan t'i shkëputin pasuritë nëntokës. Ka të tjerë që rendin deteve e oqeanëve. Unë këtu kam të bëj me tokën, me koren e tokës, me bukën e njerëzve, me gëzimin e tyre».

Tani Merua ishte kthyer, po s'kishte ndër mend të flerë. Përsëri mori fyellin. Kuptohej se ai kishte një brengë. Dësh të provojë edhe një herë si shkon vallë kënga e fyellit me tringëllimat e këmborëve! Tingujt e gëzuar e rrëmbyen përsëri Xhako Xhaferrin, e përkëdhelën, e nanurisën, e ngritën peshë. Sytë e tij venin e vinin nëpër qiellin e pafund, mbushur plot me yje, pastaj e mori gjumi. Dhe në gjumë ju bë një ëndërr e çuditshme, ju bë sikur në pyllin aty pranë Naimi me Çajupin, me feste të bardha në krye, ja kishin marrë shqiptarçe e këndonin «me të thënë e më te prerë», për blegërimat e grigjave, për tringëllimat e këmborëve, për shtrungat e staneve dhe për kullotat me bar të njomë.

## LORKA

### *Kujtimit të Lorkës*

Asaj dite mblodhën luleshtrydhe dhe i shkuam varg në fije bari të gjata. Dhe, si qeshëm e brodhëm, unë bari me keca e ajo bareshë me shqerra, unë Vili e ajo Lorka, si u vështruam sy më sy e si u pamë në cipën e burimeve, i kërkoja diçka të më përgjegjej e ajo ma hidhte fjalën te vesa e mëngjezit apo te kuqëlimi i mbrëmjes e gjer te çerdhet e zogjve, që cicëronin nëpër gëmushat. Po të më përgjegjej pa më munduar as mua, s'do të më pëlqente.

— Sonte do vemi në dasmë!

Në dasmë do të vemi patjetër se teto Nija vërtet s'më ftoi, se i brendshmi nuk ftohet, por më fali një mësallë të bardhë që ta vija në prehër e ta lidhja prapa në shpinë. E më ngarkoi që unë, si mushtulluk, të ftoja fshatin në dasmë, duke shkuar portë më portë me plloskën varur në krahë e me një tufë borzilok varur në bel.

— Eja, nata po vjen!

Po vinte vërtet, se në perëndim retë e shtrydhën ngjyrën e kuqe, lakuriqët e natës nisën të përplasen qorrazi nëpër hatujt, krojet e ngritën zërin dhe nisën të tregojnë ç'dëgjuan ditën, mulliri u bë më grinjar, kurse lumi nisi të shushurijë e të flasë me degët e shelgjeve që i përcëllonin faqen e ja trazonin valëzat. Më foli Lorka:

— Po të më gjesh nëpër natë. . atëhere do të të them!  
Nëpër terr s'e gjeta dot se nata ishte pa hënë e, sa

për yjtë, ata ishin larg e sa e tregonin veten. Por në i thërritsh nevojës, një rrugë do ta gjesh. Renda shtigjeve, u përkula pas manaferrave; bisqe me gjemba më gërvishën e më përcëlluan në ballë, në fytyrë, por as u bëra merak fare, se arcma e luleshtrydheve ishte më e dashur, lëngu i gërquinjave më i ëmbël e tiktaket e zemrës më rrihnin aq nxituar, sa, kur psherëtija, mbushesha me frymë aq fort, sa më dhimbte diku në gjoks. . .

Mblodha një tufë me xixëlloja e i mbajta mbyllur në pëllëmbë. Por, meqenëse edhe flokët s'mund t'ja përkitja Lorkës pa një shkak të vërtetë, i hodha një rrodhe në leshra. U mundua ajo ta shqitë rrodhen, por më kot. Më foli t'ja hiqja unë, por isha i sëndisur; më luti për së dyti, por isha i lodhur, më luti për së treti, por s'desha, më kërcënoi së katërti me be e me rrufe, por unë i thosha vetes kapedan e përpjetë. . . gjersa ju drodh gërsheti mbi gjoks dhe ju njomën sytë në ballë.

Ishte natë e këto s'mund t'i shihja. Natë ishte, por shkundjen e gërshetit dhe njomjen e syve e kuptoja nga zëri i ngashëryer, që i dridhej e më shtinte në zemër një mallëngjim që s'ka se si ta them e si ta shkruaj.

Rrodhen e thatë ja hoqa nga flokët dhe i kalla aty kaq xixëlloja. . . Por gishtat m'u shpuan nga rrodhja sa, kur i njoma me pështymë, ndjeva shijen e gjakut në gojë.

— T'u shpuan mollëzat e gishtave?

— Po.

— Të dhembin fort?

— Shumë.

Ajo s'foli më, por fola vetë.

— Kur isha më i vogël, nëna ma puthte vendin dhe. . . më shkonte.

— . . . Se mos je i vogël!

— Po. . . se s'jam i vogël, prandaj dhe të më thuasht. . .

Dhe i thashë se çfarë desha të më thoshte.

— Ta them, — ma ktheu ajo — por po më gjete në errësirë!

— Edhe në oqean të kridhesh, unë do të të gjej.

— Po si?

— Më ndihnin xixëllojat.

— Ç'xixëlloja?

— A s'janë sytë e tu xixëlloja?

Dhe kur e gjeta fshehur në një tumbë trëndafilash të egër, ajo filloi të qeshte e të argalisej.

S'ishte e qeshur . . . ishin këmborët e grigjës, blegërimat e qengjave, gurgullimat e kroit dhe tingujt e boçave të bredhit kur i nget era dhe kapërthehen me njëra-tjetrën e përqafohen me ata krahë prej rrëshire të bardhë, që shndrit në diell si platin e mbush erën me aromë.

Dhe asaj nate kishte dasmë në fshat. Jc nga shtëpi e vajzës, se nusen e morën që pasdite. Lojtën valle djemtë rrugëve të fshatit; hidhej edhe kumari me një flamur të kuq në duar e në majë të shtizës një mollë ca më e kuqe. Hodhën edhe një grusht oriz mbi krushq. Kokrrat e orizit shkanë nëpër duvak, u derdhën nëpër telat e nuses e katër kokrra i qëndruan në llërë. Ajo i pa, por nuk i ngau se nusëronte si nuse! E kushedi ç'mendonte ajo për ato kokrra orizi, që i mbetën në llërën e bardhë! Te porta e shtëpisë, një portë me gurë sëmërshi e mbuluar nga myshku i gjelbër si kadife, me prak të gdhenduar e të lëmuar aq fort nga hyrje-daljet, ndodhi një shaka: i vunë nuses një kulaç nën sjetull, e i nxorën mjaltë të ngjyente duart e të lyente ballin e portës. Kur porta është e lartë e nusja është e shkurtër, vëllami e merr nusen në krahë dhe e ngre. Por vëllami ishte djalë i ri prej atyre që talle-shin me zakone të tilla e s'deshi.

— Merre, o vëllam!

— Jo!

— Ngreje nusen, vëllam!

— Jo!

— Ore, ngreje!

— Jo, jo, jo!

— Po pse jo?

— Se e kemi fjalën për të ngritur nusen, por jo kur ajo. . . është vetë e dytë. . .

Dhe ja, në mbrëmje shtëpia e teto Nijes u mbush plot e përplot me dasmorë. Ne, djemtë e rinj, që s'ishim as

të rritur, por as të vegjël, vajtëm te lëmi i shtëpisë me kafshët e samarit pas. I lidhëm për kapistre nëpër gjerdhe e nëpër porta: u shtrënguan fort sëpatat me litar pas samarëve dhe, o burra, shkallëve përpjetë! Do të rrinim në dasmë gjer në agim e pastaj, si gjithnjë, do të niseshim në mal për dru e për purteka.

Dasmë me gajde! Hidhej në valle djemuria! Hidheshin djemtë e kërcenin si arinj, sa dërrasat përkuleshin si të ishin llupa tagari, trarët kërcisnin e haheshin duke u kafshuar me gozhdat e dyshemeja e tërë rrihej e lëkundej si e goditur me kopak. Trarët e zez të tavanit ishin fshehur nga kurorët e misrit të varur nër ta. Atë e rrëmbente vrulli i valles e hidhej sa i hante në çapok, e kujtonin kallëpët e misrit, që i çukisnin kokën e i lëshonin dy — tri kokrra të verdha nëpër flokët e zez.

Shihja nusen tek hynte e dilte në dhomën e madhe të dasmës. Herë u falej dasmorëve, herë u puthte duart grave e plakave e pastaj ulej te froni i saj e nusëronte me duvak të kuq, me fustan të bardhë, me tela të verdhë e me atë gushë farfuri; por sytë s'ja shihja dot, se nusëronte!

Mendohesha. E medoemos më shkonte mendja e përfytyroja. . . Vallë cila do të ishte në fron nusërie afër meje pas vjetësh! I vështroja një për një shoqet e mia! S'ngopesha dot së vështruari gjithë ato vasha të njoma, ato fytyra me faqe të kuqe, me gusha të bardha, me sy të zez e gështenjë, sy me yje e sy me xixa, sy larushë e, e ca më rrallë, sy të kaltër. Dhe vështrimi im ndaloi te Lorka. Ajo ishte «nusia» ime, ajo! Unë isha shtatëmbëdhjetë vjeç dhe ju e dini se ç'domethënë të jesh shtatëmbëdhjetë vjeç!

Telat e nuses sikur lëshonin shkëndija e unë s'kuptoja dot kush vezullonte më shumë, telat e nuses apo sytë e Lorkës! Dhe Lorka ishte shoqja ime aty te qoshja, më vështronte dhe e vështroja, rrinte e rrinte dhe shkonte gjuhën mbi buzët për t'i njomur. I njomte se i thaheshin, por veç unë e dija përse i tereshin! Sa e ëmbël një e fshehtë e tillë!

Dhe fare papritur njerëzit u vështruan sy më sy. Trin-



gëlliu fort kambana e madhe e kishës. Prifti i fshatit, që, ishte atje në krye të këndit, u ngrit në këmbë, çapëloi sytë, bëri kryq dhe u vrejti, kafshoi buzët, shkuli mjekrën dhe foli:

— Po shtohen mëkatarët mohonjësit e zotit, natën u bien kambanave dhe ditën nuk shkelin në kishë.

Ata që u binin kambanave ishin prej atyre që iknin nga dasma. Dhe këta ishin shumë. Disa dilnin veç e veç, disa çifte-çifte. Kishte prej syresh që dilnin nga vreshtat për rrush, të tjerë për mollë të ëmbla e të tharta, si t'ua donte shija, të tjerë për kumbulla majoshe, e më rrallë ndonjëri, çift ose tek, shkonte gjer te pylli më lart për thana të kuqe. Kishte edhe të tjerë, që iknin nga s'dinin e nga s'di as vetë t'ju tregoj.

Te dhoma e madhe kishte aq shumë njerëz, sa turma ishte ngjeshur dhe djersët u kalonin edhe mureve, që kullonin çurkë me bulëza të holla e dukej sikur kthinat ishin lyer me glinë të bardhë.

Përgjasha hingëllinin kuajt e mushkat, pëllisnin gomarët, dëgjoheshin fishkëllimat e shqelmave dhe të goditjeve të kafshëve; kapistrat tendoseshin aq fort, sa lëkundeshin dhe kërcisnin gjerdhet me gjithë hunj.

Atyre ditëve na kishte ardhur në fshat, edhe Judha Kohen. Ky ishte një izraelit, që shiste ikona fshatrave. Meqë u ndodh, erdhi edhe në dasmë, por, si çdo bir besnik izraelit, mu përmbi shkallën e dasmës e kishte renditur mallin e vet dhe hynte në pazar me kë të mundte.

Dasma ziente gjithnjë:

— Më ke gjetur, të kam gjetur!

Dhe sarhoshët e fshatit, që prisnin raste të tilla, i çakërisnin sytë nga dollibashi, pa kërkonin sherre e shamatë me be me kamatë. Në krye të tyre dallohej at Simoni, i trashë dhe i rëndë si voze, me hundën si mollë dheu të liosur e të kuqe si lafshë gjeli. Një gotë ja hidhte gurmat, një e thithte ndër hundë e lante mjekrën e, kur shishja i binte në dorë, grykën e saj e trazonte disa herë nëpër flokët e kokës.

— Pini, o vëllezër, pini, se këtu derdhet burimi, edhe Krishti në dasmë, në Kanan të Galilesë, stomnat me ujë i

ktheu në verë... brom, ju kam gjetur e më gjetshi në lëmë të kazaneve!

Në krah të Simonit ishte prifti i fshatit afër, mjekërosh dhe ezmer, me ca sy të vegjël si murriza, i gjatë e i thatë si hosten i tymosur. Për punë pije e rakie s'e kishte shokun, si çdo prift prej race, që kungohet çdo javë, as me lugë e as me gotë, por me poçen e argjendë të kungatës. Të dy priftërinjtë gazin e këngën s'e prisnin, veçse hidhnin nga Judha Koheni disa vështrime ogurzeza e të egra, që e kishin burimin këtu e 1938 vjet më parë.

Dhe pi e bot, mbushe e shtjerë me britma e me të thirrura, me këngë si kuje e ulërime, gjersa vëllazërimi sarahosh shpërtheu me lot e jargë e me përqaftime, sa u gajasën së qeshuri edhe kalamajtë e vegjël, që mërzenin dyerve e qosheve. At Simoni s'i la qime pa puthur të vëllait të tij at Stavres dhe ky, nga ana e vet, shtiri dashuri me atë goxha hundë të Simonit që ja kafshoi e ja nduku si ta kishte patëllxhan. Në një kohë, partia e priftërinjve u gajas e hodhi armët. Këtë e kuptova, se dëgjova disa gogësima e vaje allaliturgjike e pastaj gratë rendën andej me pesë a gjashtë legenë nër duar. Me këmbë s'mbahej dot ajo çetë pikanikësh e i zvarrisën, tetë a nëntë, sa ishin në një kthinë tjetër dhe atje i vunë në gjumë.

«Bromp!» I thërrisnin edhe gjajdexhiut, por ai s'ua kishte ngenë, se sytë i kërcenin si pofka, gjoksi i gufonte, i lodhej dhe frynte kavallin fort e më fort e rrallëherë dikujt i shkelte syrin. Dhe e dinin të gjithë: gotën e rakisë ja derdhnin nëpër fyell të gjajes... se ashtu i rrinte kaceku i butë dhe kënga i dilte e fortë, e përzier me afshin e rakisë.

Desha të dija kohën. Futja kryet nëpër hekurat e dritares, picërroja sytë dhe shihja errësirën e dheut e pastaj yjtë e qiellit. Në oborr vinte një gulsh drite nga llamba me vajguri. Aty ishin kaçubet me lule e një trëndafil me ngjyrë si të verdhë, si piper. Asgjë s'mund të merrja vesh se as kënga e këndesave nuk ndihej. Teto Nija i kishte therur për dasmë edhe pulat me gjithë këndesin tok. Kur nxora kryet nga hekurat e dritares, vura re djem e vajza që dilnin përjashta.

— Ata shkojnë... po unë ç'bëj?

Hodha sytë nga Lorka. Ishte midis shoqeve dhe i shkau buza në gaz, më vështroi dhe kaloi dorën përmbi flokët e butë.

« A nuk shkoj vetë t'i sjell Lorkës mollë? Mollë të ëmbla dhe të buta?!»

Asaj ja l-shë mësallën e dasmës e renda tatëpjetë rrugeve. Flladi frynte nëpër fshat. Mbante erë mollë dheu e kash të gruri. Nga lumi vinte era e tharme e këmbëzave të urës që po kalbeshin të kredhura në ujë ditë e natë. Me një të hedhur mbi gardh, bëra një kërcim me pengesa, por gjëkund s'u pengova. Në bahçen tonë errësira ishte më e thellë. Yjet dukeshin e zhdukeshin nëpër fletët e mollës. Kapa trungun e pemës së madhe dhe u kacavira. Më s'kishin mbetur ashkla që të binin poshtë, se unë hipja aty disa herë në ditë, bile as kopsa s'kisha në xhakëtë, se kopsat dhe ashklat kishin rënë me kohë. Arrita afër majës. Nisa të mbush gjithë me mollë. Kokrra të tjera këputeshin e binin tatëpjetë me bisqe e me fletë. Zhurma e dasmës vinte gjer këtu e klithma e gajdes përpëlitej gjithnjë.

Papritur dëgjoj që poshtë britmën e një njeriu me një zë të njohur. Im gjysh ruante mollën dhe flinte nën degët e saj. Një kokërr e goditi në ballë. Ai sokëlliu me të madhe dhe shau. Më fishkëlloi pranë një fiçor, më fshiku në gju një ashkël druri. Po s'di përse u bëra aq i marrë... U hodha që lart mbi gërshetin e degëve... Një kollotumba, dy, tri e u ndodha në rrugë. Diçka më krisi në bel, diçka më hëngri në gju, por gjë s'më gjeti e ja dhashë vrapit.

Përse e bëra këtë? Nga frika, nga krenaria, nga drojtja apo nga që më ziente gjaku e më hante koka? Apo që të kisha se çfarë trimërie t'i tregoja Lorkës? Dhe kokërr mollë s'më mbeti, fundet e këmishës më vareshin mbi pantallona.

U ktheva në dasmë pikë e vrer. Lorka më kapi për xhakete që nga pas:

— Hej, ç'je kështu si peshkaxhi?

Akoma këmisha më kishte mbetur mbi pantallona.

— Rregullo veshjen — më foli ajo dhe përkëdheli dorën.

— Mirë, po eja më ndih edhe ti. Më janë këputur kopsat e këmishës.

Hymë në një dhomë tjetër aty afër shkallës. Aty ishte gjysmerrësirë. Lorka qeshi ngadalë sikur guiti e dy duart e bardha të mbledhura grusht i mbante nën gushë. Në dhomë vinte erë turshi e uthull, sa dukej sikur atje çaheshin dërrasa. Lorka po më tregonte:

— Shih, shih...

Të dy priftërinjtë si më për nder i kishin futur të flinin në një krevat të ngushtë. Secili syresh e kishte kokën nga këmbët e shokut, por këmbët i kishin humbur nëpër rasot e zeza, thujse ishin shkrirë në një njeri të vetëm e dukeshin tamam si një fand spathi!

Dolëm me Lorkën të dy përnjëherësh, sepse më shkoi mendja se «zoti më dënoi të kthehem pa një mollë, meqenëse nuk mora Lorkën pas!» A nuk ishte ajo nusja e vogëlisë sime? A nuk e quaja unë të tillë që kur luanim kuku qosheve e kopshteve? Pra fajin s'mund ta përsëritja dy herë brenda një nate.

Tani ecnim me Lorkën, unë përpara e ajo pas, si e donte e drejta e kohës. Njëpër rrugica regëtinin vija uji. I kishin lëshuar që në mbremje e rrjedhat e vogla vaditnin perimet, duke kaluar përfund gjerdheve. Thëllimi ngiste kopshteve, aromat e bimëve dhe të drurëve derdheshin nëpër fshat e s'e merrja dot me mend e s'i ndaja dot veç e veç ato erëra të merme, që kishin brenda polemin e borzilokut e të lulemisrit, të kërpit e të shtogut. Por tani më s'do të vinim në mollën e parë! Se ndosha atje akoma ruante plaku. Shkuam te një mollë, që i kishte degët aq të varura, sa kokrrave të poshtme ua lante faqen rrjedha e ujit. Aty kapa një degë dhe e drodha fort. Mollët, ranë në ujë gllup e gllup dhe unë, me Lorkën përdore, renda tatëpjetë. Dora e saj digjte si zjarr. Më poshtë, jazi që i ngushtë e përmbi të kishte urëza të vogla prej trung plepi të latuar e të çarë përgjysmë. Ne hipëm në urë e futëm duart në rrjedhë. Sytë e Lorkës i shihja se xixëllonin në errësirë, por mollët e ëmbla s'i shihja dot. Atëhere u futëm me këmbët në ujë e ja... mollët u afruan nëpër rrjedhë. Por... na kalonin nëpër jaz, nëpër duar, na kalo-

nin nëpër pulpë. Ne bënim t'i kapim e s'i kapnim dot. .  
Në vend të tyre zinin duart e njëri-tjetrit. Më shumë jo.

Dhe kur u nisëm të iknim, unë i kërkova asaj e ajo s'kish! Ajo më kërkoi mua dhe unë s'kisha. Por Lorka i kishte veç dy mollë e unë i gjori hiç asnjë!

Përsëri u kthyem në dasmë. Në krye të shkallëve pashë tim gjysh. Sapo kishte ardhur. Mu në mes të ballit kishte një xhungë të kuqe. Dëgjova teto Nijen që e pyeti:

— Xhaxha Nase, përse e ke ballin kështu?

Dhe im gjysh ja nisi me një «s'di s'e kush» e mbaroi me një «në e zënça, pa e merr vesh!»

— Po a të dhemb shumë, babagjysh? — e pyeta unë si për të fshehur gjurmët.

— Jo, bir o, nuk më dhemb.

Dhe u binda edhe një herë që pleqtë i kanë kokët të forta.

— Zonja Nije, shumë harxhe ke bërë — vërejtji plaku.

Ajo fërkoji ballin e menduar dhe u përgjegj me gjysmë zëri.

— Ke mbase të drejtë, xhaxha Nase, por më ka syri turp.

Ajo mbase do të fliste akoma, kur dikush e thirri që nga këndi:

— Teto Nije, të kam gjetur, t'u trashëgoftë, një herë e me jetë!

Dasmori mbeti me gotë në dorë, se teto Nija e kishte humbur toruan. Ishte veshur me një fustan të zi prej sateni, me shami të zezë, me fytyrë të zbehtë e sy të menduar. U desh ta kapnin për supi sa erdhi në vete. U mundua të buzëqeshte, por shpejt e shpejt sikur e mbytnin mendimet që bluante në kokë. Kjo ndodhte sepse nga këndi i grave dy-tri ngjelka po flisnin vesh më vesh. Zienin me fjalët e një zakoni të vjetër, që kushedi sa herë ua ka hequr fëmijëve edhe kafshatën e bukës, që kushedi sa herë ka shkaktuar prishje shtëpish.

— Të shohësh Nijen, kur të futë nusen në valle, çfarë dhurate do t'i varë në qafë.

Dëgjova të flitej për teto Nijen, por unë shihja nënën

time te këndi i grave, shihja edhe Lorkën te këndi i çupave dhe mendoja:

«Po këtë vajzë do ta futë nëna ime në valle? Po a do të ketë me se ta futë», dhe më dukej edhe nëna ime po këto mendonte.

Nata po shkonte. Gajdexhiu u kapit, dasmorët u lodhën, por teto Nija s'dukej. Atëhere hidhej vallja me këngë të gurmazit e më të trokitur duart. Edhe një herë përdrodha kokën e qafën nëpër hekurat e dritares. Kubenë e qiellit sikur po e përmbyste një shkullm me hi e përtej atij shkullmi të paqenë po derdhej një dritë e dobët, që po firoste yjet. Drita e llampës së vajgurit binte gjithnjë përjashta në formë hinke përmbi kaçubën e luleve. Trëndafili dukej sikur i përzuri rrezet e mekura të llampës; lëkundej ngadalë e po roniste dy-tre lot nëpër petalet e veta.

Po shtrohej vesa, po vinte agimi e teto Nija s'po e nxirrte nusen në valle e as po dukej. Por ne s'na priste koha. Kubeja e largët dhe e pafund e qiellit po i thithte yjet. U turrëm përjashta gjerdheve, ullishtave, trungjeve, zgjidhëm kapistrat. Lorka doli dhe ajo në oborr. I ndriste fytyra e bardhë nën atë kurorë flokësh e në atë agim gushti i xixëllonin sytë. Kur dolëm nëpër portën e madhe, ishte ngjitur pas meje e, megjithëse të dy kanatet e portës ishin çelur, ne na u duk se ishin mbyllur e u strukëm pas njëri-tjetrit.

— Udhë e mbarë! Të më sjellësh luleshtrydhe.

Do të zgjedh vetëm gërqinja.

Ua hipëm kafshëve dhe këngët që na mbetën pa kënduar në dasmë i derdhëm rrugëve të mugëta të atij agimi nëpër përcëllimën e purtekave, nën kërcëllimën e potkonjve, nëpër trokëllimën e sëpatave e nëpër hingëllimën e kuajve, duke bërtitur sa na hante në kokë, duke mbajtur iso sa na kërciste në tëmth e duke gjëmuar sa i bënim shpësët të dilnin para kohe nga gëmushat e të merrnin malet. Thellë Moravës u ngjitëm atij agimi. Lëshuam kafshët lëndinave, rrëmbyem sëpatat dhe u lëshuam drizave dhe tumbave për gjedhovina të njoma.

Gjedhovina! Vetëm ne i quajmë kështu dhe më duket ky emër kaq i qëlluar, sa gjuhëtari i ri apo i vjetër do të

na vështrojë me mirëdashje. Por ishim lakutë, ishim si të pangopur, nuk prisnim vetëm trugun e hollë të gjedhovinës, por thellonim më poshtë, ja zbulonim rrënjët dhe e shkulnim me gjithë koçkor. Ishin disa koçkorë në ngjyrë kafeje të errët me rrënjëza të holla e me fejëza të gjata.

\* \* \*

Në rrugën e ngushtë dhe gjarpëroshe të malit, zbriste karvani i kafshëve i ngarkuar me gjedhovina: koçkorët për zjarr dimri, gjedh për lisnikët që t'i hanin delet muajve me borë.

Barrët ishin të rënda dhe fundrat e vandakëve, duke fshirë udhën si me fshesë, ngrinin lart një re pluhuri, që davaritej ngadalë nëpër përrenjtë dhe pllajat anash. Ne rrinim larg prapa, dhe i ngisnim kafshët duke u thërritur e duke i kanosur. Fjala sillte fjalën, shakaja shakanë; na hahej bukë sa përtpynim çfarë gjenim kaçubave, lajthi apo luleshtrydhe, kaçë apo kokrra dëllinje. Unë haja ç'gjeja e vetëm gërquinjat i hiqja mënjanë, se ja pata premtuar Lorkës.

U dukën shtëpitë e fshatit. Isha aq i uritur, sa qeramidhet e kuqe më dukeshin si petulla!

Njëri nga shokët qëndroi menjëherë. Ju shqep sholla e opingës dhe i nxori të dyja opingat, i lidhi së bashku dhe i vari në qafë si këmborë. Dhe ndoshta prandaj pyeti:

— Po vallë çfarë i vari teto Nija nuses në qafë?

Askush s'u përgjegj, se patëm hyrë në qarkun e fjo-llës së madhe të pluhurit dhe na vinte në hundë një erë si e valltos.

Te hyrja e katundit, te mulliri i madh, ishte mbledhur thuajse gjithë fshati. Pra, këtu ishte fjala për të kullotur sytë! U bërtitëm kafshëve të qëndronin, por nga thirrja jonë e gjithë turma ktheu kryet nga ne. E çuditshme! Njerëzit atje te mulliri ishin në heshtje...

Mos ky sehir i sotëm kishte ndonjë farë lidhje me dasmën e djeshme? Mos vallë ky grumbull i madh njerëzish të përzishëm shënonte fundin e dasmës? Apo mos këtu ishte turpi i teto Nijes, turpi i nënës së robëruar nga ai zakon

prapanik, i asaj nëne të paditur e skllave të paragjykimeve që, duke mos ditur nga t'ja mbajë, shkon e mbytet në kadet e mullirit?

Po, kjo gjëmë e shëmtuar kishte ndodhur!

Renda midis turmës. E sytë e mi kalonin nga turma e nënave tek ajo e vajzave, nga vajzat te nënat. Pastaj u afrova edhe më shumë. Tani vështrimin e ngula te nëna e prej nënës te Lorka e prej Lorkës te vetja ime. Ato i kishin fytyrat të verdha, të zbehta si limon. Mbanin grushtat nën mjekër dhe shihnin përpara turbull e me llahtarë. Dhe sytë e mi venin e vinin te nëna, te Lorka e te vetja ime. Mos vallë përfytyrimi i nënës po rendte atë çast te dasma ime?! Mos vallë nëna ime për hir të kësaj Lorke do të ndodhej keq, vështirë e ngushtë edhe ajo në një natë dasme?!



## NË EMËR TË URISË

Më pat marrë gjumi me laps në dorë, dorën varur poshtë, mjekrën mbështetur në tryezë e ballin ngjitur me pllakën e radios, ku janë shkruar numra dhe emra qytetesh. Radioja që e çelur e sokëllinte, por ende s'më zgjonte dot, ndoshta ngaqë isha i lodhur fort e ndoshta ngaqë flija me gojën të hapur.

Medoemos, po të jesh djalë i ri tetëmbëdhjetë vjeç, të punosh nga njëzet orë në njëzet e katër, lodhesh, kapitësh e gjumi të rrëmben kur të duash. Eh, ç'gjumë të ëmbël po bëja asaj dite! Sapo isha marrë me ngjarjet e botës, sapo kisha shënuar emrat e fronteve dhe në ëndërr po rendja nga një cep i tokës në tjetrin. Dhe, të gjitha ato që Magelani i kaloi me vite, unë po i fluturoja e i lija prapa shpejt e shpejt. Kokën e kisha plot me emrat e fronteve dhe të qyteteve: Mogilev e Normandi, Singapor e Honolulu, plot me sinjale e parulla e ku ta di unë me çfarë tjetër. Fluturoja përmbi botë dhe më dukej sikur shihja rruzullin tek rendte si i marrë nëpër një tis mjegulle... Dhe nëpër atë tis sikur ngrihej njëfarë këlice gjigante. Unë sikur u përkula ta marr atë kalicë, por pashë se e mbante shtrënguar një bari australian a kozak, që m'u ngërdhesh e bëri të më kapte për hunde. Pastaj bariu hodhi poshtë gunën e bëri t'ja hipte kalit. Thundrat e këtij trokëllitën fort e nga ajo trokëllimë unë u zgjova. Bëra të çmpihesha, të kapardisja trupin e t'u jepja krahëve lart, por një palë thundra kali vërtet po qëllonin kalldrëmin e oborrit.

Në oborr kishte ardhur korrieri e kishte sjellë një letër nga komanda jonë partizane, letër e shkurtër, si një telegram: «Ora 9, datë 27, urgjente konspirative. Informohemi se nër ato anë kontrabandistët bëjnë pallë. Po ju ç'bëni?»

Kafshova buzën e poshtme e hodha sytë lart nga majat e bredhave të Gramozit kundrejt. Dhe m'u bë sikur nëpër ato bisqe aq të bukura, ngarkuar me halthe të gjelbëra e me rrëshirë të murme nisën të më rendnin disa përfytyrime që më prishën mendjen fare!

«Dale, dale... kontrabandistët venë e vijnë këtej, shkelin ligjet e rregullat partizane, pasurohen e bëjnë tregëti e dallavere, në kohën kur ne, me kokën në torbë, po i biem këmbës për të ngrënë! Dale, dale...»

Oh, po tani mendja më fluturoi fare, fare... m'u bë sikur koka ime m'u kthye në një mëti, ku me tundës rrahin dhallën. Hej, dreq, o dhallë!

Ishim një bazë partizane e struktur në një fshat të Gramozit. Kishim teknikën e propagandës, këpucarë, rrobaqepës dhe mbi të gjitha spitalin. Gjithsej pesëdhjetë veta. Për të sëmurë, të plagosur e të shëndoshë kishim një kategori ushqimi: «kategorinë dhallce». Mëngjez, drekë e darkë, përshesh me dhallë në një legen teneqeje. Fshati, ku ishim strehuar, qe i vogël. Njerëzit na ndihmonin, ndanin me ne dhallën dhe misërniken, atë që u ndodhej dhe aq sa u ndodhej, bujarisht e shqiptarisht, por fshatin e pat dërmuar lufta e zjarri. Ja, kështu na mbiu dhalla në bark. Dhe tani vjen kjo letër «sqimatate», që ma bëri ballin prush e sytë xixë.

— Shokë! Shokë! Mbledhje e rëndësishme... Ju lutem zbrisni poshtë, shokë!

Shokët mbledhen në oborr, kurse unë mbaj nër duar letrën e shkoj e vij duke ëndërruar. Nëpër dritaret e vogla të spitalit nxjerrin kryet të plagosurit.

— Shokë! Do të nisemi një grup i vogël të gjurmojmë kontrabandistët; kërkoj vullnetarë...

— Vullnetarë?!

Për dreq më dalin të gjithë dhe unë s'di nga t'ja

mbaj. Dalin edhe ata që mbajnë metrat kalaqafë mbi zverk, edhe ata që qëllcjnë me çekan mbi kacabrokë, bile dalin edhe të plagosurit.

Por unë i zgjodha vullnetarët. Shenjova Gaqon, se ishte finok dhe i zgjuar, zgjodha Ndrekon, sepse zinte be e rrufe se pas luftës kishte për ta shpallur dhallën si «lëng të shenjtë» (unë vetë jam, Ndrekua), zgjodha... hë... gjejeni, de! A e dini se cilin shenjova tjetër? Zgjodha Vasia. Kjo partizane quhej Vasilika, por një ditë kaloi nga ne partizan një ish-rob sovjetik e Vasilikës ju ndërrua emri e ju bë Vasia. Sovjetiku ishte një djalosh leshverdhë me sy të kaltër e veshë të vegjël. U bëmë shokë e miq me të, biseduam e kënduam së bashku ai rusisht e ne shqip, por melodia ishte po ajo. Eh, sa u gëzuam asaj dite, çfarë ditë e bukur ka qenë! Rusi asaj dite këndoi edhe ca këngë të padëgjuaara me një zë të thellë, sa na dukej sikur shihnin fushat e pambarim të Rusisë dhe dëgjonim koret e vajzave me fustane të gjata e të bardha si Hirushja.

Kështu që shoqes sonë emri Vasia i shkonte më mirë. Vasilika i shkonte po të qe më e hollë dhe e gjatë, kurse infermierja jonë ishte një vajzë «e përmushun», sikurse thoshte Dragushi, partizani i plagosur kosovar. (Vallë ku ndodhet sot ky Dragushi?)

Por Vasia ishte gjithnjë e qeshur dhe e gëzuar dhe kënga e saj na ngjallte kurdoherë besim e na jepte kurajë. Pikërisht ajo që i duhej një spitali. Edhe e hijshme ishte Vasia e as vetë nuk e di përse më hahej fjala me të, dhe, po të mos e zgjidhja për në aksion, atëhere hajt e dëgjoji sot. Do të më akuzonin si njeri që nuk ka pasur besim te femra shqiptare! Dhe ju siguroj se s'bëra gabim. Do ta shihni.

Erdhi mbrëmja dhe opingat me lëkurë kau i mbulova në tokë për t'i zbutur, pastaj i rashë spitalit kryq e tërthor i pasuar nga vullnetarët e aksionit. Vinte era jod dhe gjak i piksur. Shokët, shtrirë nëpër shtrate druri, me armët pranë me çarçafë të larë pa sapun, por me hi dhe aty-këtu të ndragur me pika gjaku jo më pak edhe me njolla dhalle! Më pikonte në zemër tek i shihja këta shokë. «Të plagosurit tanë vuajnë për një supë të ngrohtë,

kurse bash në këtë kohë e në këtë luftë ka ndonjë tinzar, që rend natën nëpër kufitë e vendit, duke shitur mallra kontrabandë për t'u pasuruar me pare, në këshën që të tjerët nuk kursejnë gjakun për të mirën e këtij vendi.»

U nisëm të tre me agimin. U zgjuam të gjithë shokë e shoqe për të na përcjellë, u ngritën edhe të plagosurit. Sytë e këtyre s'mund t'i shihja drejt në bebe; nuk mundja e pikë, më shponin si turjelë e më digjnin si zjarr.

Rreth e qark na përkëdhelte një ajër i situr dhe i freskët korriku. Ujërat e lumit Belica dukeshin në ngjyrë të plumbit. Drurët e frashërit uturonin me potere e përkundeshin nxituar, sikur donin të përzinin terrin e natës, që akoma endej nëpër gjithë e pyjeve.

Gramozi është një trevë tepër e gjerë mu në kufi. Vend i lartë, me kullota të pafund, me majole të ashpra, ku bora e vietër mbulohet nga e reja.

Mendoni një udhëtim të gjatë nëpër disa pyje të hatashme. Pse i quaj kështu? Të mbushej mendja në të parë se qjithë ato ahe kishin një moshë, që i kalonte dy-treqind vjetët. Pyje, ku sëpata s'kishte hyrë ndonjëherë. Ahe të mëdha, të mbira nëpër disa kërcunj më të vjetër, plot gunga e gollganë. Vinte era kalbësirë druri, sepse qindra e mijëra trungje gjigante ishin përplasur poshtë e përpjete e ashtu dergjeshin kushedi që kur, roniteshin, thërmoheshin, kalbeshin, ndërsa përmbi to rriteshin, këpurdha, mërzenin kacabuj e insekte gjithfarësh.

Qielli s'shihej fare e më dukej se koha që e vrejtur e binte shi, se fletët shushurinin dhe ajri aty ishte i lagësht. Ecnim përmbi fletë, përmbi pleh druri e përmbi degë të thata; këmbët na shkisin në çdo hap, se këpurdhat ishin shumë të dendura e ne i shkelnim kur ato ishin të tularura nën fletët. Më në fund dolëm nga pylli duke pulitur sytë, se jashtë ahishtës, drita që e fortë. Tani shihnim përpara kasolle kashte në forma të rrumbullakëta, që nga larg dukeshin si koshere primitive bletësh.

Bar! Sa shumë bar! I ri dhe i vjetër. Ai i vjetri i fundosur poshtë sa ne shkelnim si mbi sfungjer. Banesat nomade janë të ndara edhe njerëzit këtu: në barinj hyzmeqarë e në çelnikë pronarë. Njihen rrallë e tek çadra moderne në

ngjyrë të kuqe e blu e afër tyre disa maqina skremimi të kallaisura me nikel, që lëshojnë vezullime nën rrezet e diellit. Këto farë maqinash punojnë me leva, me forcën e krahut të punëtorëve, të veshur me shajak të zi, që ulen, përkulen, shtyjnë, djersijnë, kolliten rëndë dhe shajnë në një gjuhë që s'e kuptojmë fare. Hedhim sytë për qark, gjëkundi s'duket njeri i dyshimtë! Gjëkundi s'duken kafshë të ngarkuara me mall! Gaqua ze e tallet me Ndrekon:

— Kemi dalë si ujku për erë!

Vasias i është ndezur fytyra dhe nëpër tëmthat djersët i shkojnë çurkë. Faqet i janë bërë lulkuq. Na kaloi rruga te një çadër blu. Pas së parës, edhe një e dytë, e kuqe. Në të parën, ulur shesh, mbështetur kokën te direku i mesit, ndodhej një plak i përgjumur me mustaqe të varura anash mjekrës e një palë tespihe qelibari, që i vareshin nëpër duar. Te çadra e dytë . . . një si vegim ëndrre. . . Një vajzë çelniku, e veshur si vajzat tona, me faqet si pjeshkë, e bukur sa s'shkruhet dot, e freskët. . .

Me zor i ndoqa shokët, pa folur, duke kthyer kryet prapa si i magjepsur, pastaj s'di përse futa dorën në xhep. . .

— More Gaqo, më paska humbur shamia!

Dhe bëra «prapa kthehu» të kërkoja shaminë. Por Vasia u egërsua dhe më bërtiti:

— Ku po shkon?

Dhe unë s'dija nga t'ja mbaja.

Humba shaminë, po përse të humbisja toruan? Unë kam dalë sot për të gjurmuar, për të pyetur. E pse të mos pyes? Dhe kur plaku fle, përse të mos pyes vajzën?

Kur i qëndrova përpara, çelnikja e re hoqi dorën nga direku e doli këtej. Në zverk më dukej se më shponin sytë e Vasias. Në këmbët e trëndafilta vllahja e bukur mbante një palë pantofla prej beluzi të kuq, thonjtë i kishte me manikyr dhe qerpikët të gjatë. I nënqesha si ndonjë loço, por ajo u vrejti e bëri shenjë që të mos i shkelja qilimin:

— A kanë shkuar këtej kontrabandistë?

— *Ci?*

— Kontrabandistë. . .

— *Tini partizan?*

— Po, partizan.

Ajo mblodhi hundën e saj të hequr e u ngërdhesh, pastaj diçka thirri në gjuhën e vet. Plaku u zgjua në çadrën tjetër e u përgjegj. Doli këtej, por më parë tregoi kokën e vet tullace. Ishte kërrusur e po mbathte këpucët, pastaj më foli:

— *Fuce... fuce!*

— Ik! — thërriste plaku. — Fuce... — ulërinte çel-nikja e re me sy të egërsuar, kurse Vasia ja dha të qeshurit atje më lart e kukuriste sa syve i shkonin lot.

— A... ç'ta bënë paq!

Dhe të qeshurit e Vasiat m'u duk aq i çuditshëm e i fortë, sa s'mundem ta shpjegoj as sot e kësaj dite.

U nisëm më në fund. Por tani Vasia s'desh të printe përpara me fustanin e saj prej basme të hollë. As të printe e as të fliste. Më vështronte shtrembër, bisedonte me Gaqon dhe mua s'ma varte fare. Hej, drej, o punë! Ç'më ndezi kështu!

Papritur dallojmë një burim të madh. Rreth tij janë mbledhur një sërë fëmijësh dhjetë-dymbëdhjetëvjeçarë, fëmijë faqekuqë të veshur me shegune leshi me ca si fustane të gjata. Me të na parë ne, ja shkrepën të qarit. Dhe, kur ne nxituam t'u afroheshim e t'i qetësonim, ata sokëllitën më fort. Janë njerëz që s'kanë parë njerëz të tjerë përveç të tyreve.

Ikëm gjithnjë përpjetë. Gëmusha me dëllinja e kullumbri. Stane e shtrunga, sa shumë stane! Çobanë, veshur me rroba të zeza shajaku, kalojnë dy nga dy, njëri para, tjetri pas, të dy mbajnë te supi një hu të gjatë, në të cilin është varur një kazan me qumësht. Këtu gratë janë më të shtypura, jeta e tyre është më e vështirë. Kalojnë të ngarkuara rëndë me kosha në shpinë, me djepe e fëmijë në kurriz, kurse ndër duar thurin çorape. Në ballë kanë nga një kryq mavi, të bërë me tatuazh. Pllajave kalojnë kope me dele, kope me shqerra, të tjera kope me pela, mëza, kuaj. Kuajt janë gati të egër e të hazdisur, s'mund t'u afrohesh, se fryjnë e turfullojnë si të tërbuar. Majë një shkrepë shpërndahe pisha lavrake nëpër gurë të bardhë pulla-pulla, si gurë varresh të vjetra. Atje disa çobanë me

një kandar të madh diç zgjatin. Gollomboçi i kandarit në rrezet e diellit ndrit si një shegë e artë. Qëlloj dëllinjat me shkop e ngrihet prej tyre një re me polen, që shpërndan një erë të merme si të rrëshirës. Larg, drejt jugut duken male të larta, male të mavijta e nuk di në i takojnë Gramozit apo Pindit. Dhe kudo e ngado na ndjekin tinguj fyejsh e kavallësh, buçima ujërash, blegërima qengjash, hingëllima kuajsh, kurse nëpër pyjet e dendura krakavitin zogj grabitqarë e dëgjohet vajtimi i qyqes.

Ra vapa. Zunë të këndonin mërjelat. Opingat m'u thanë e m'u holluan si fletë cigare. Zura të shkas nëpër bar. Delet lanë kullotën e nisën të futnin kokët nën hijen e njëra-tjetrës. Aty-këtu pela e kuaj, të mbledhur si në kuvend, përpiqnin thundrat e tundnin kokët sikur bisedojnë.

— O shoku çoban!

— *Urse!*<sup>1)</sup>

Atij i qeshi fytyra e hapi krahët. Na përqafoi me dashuri e më shtrëngoi aqë fort, sa, ç'është e drejta, diçka më dhembti në shpatull. Vasias ja hoqi kapelën, e puthi në ballë e i lëmoi flokët.

— Çupë?!

Ne pohuam dhe ai u gëlltit i mallëngjyer. Është një vllah i gjatë, nja pesëdhjetë vjeç, ezmer si gjithë të tjerët, i parruar, me gjoks të shkopsitur e me vetulla të trasha. Por është i zbathur, çorapet i janë grisur krejt, kurse sipër i rrinë si lëpushka e, sa herë çapitet, ato i shpërvi-shen.

— Po, përse jeni lodhur këtej?

Ja shpjegojmë gjerë e gjatë:

— ...Ata pasurohen duke shkelur ligjet e rregullat, kurse ne derdhim gjak. Pastaj ne kemi shokë të plagosur, që s'kanë të hanë as edhe bukë thatë. Kupton? As bukë thatë!

Pa mbaruar fjalën, ai kërcen përpjetë:

— Ejani pas meje. Unë e di; kam takuar shpeshherë

---

1) Urdhëno

partizanë. Ju luftoni për ne të varfërit, për ne. Këtë e di mirë, sepse çelniku ynë ju shan me rrënjë e degë! Eja-ni.

U nisëm të katër e dolëm në një pllajë. Atje vllahu qëndroi dhe ngriti lart treguesin, duke më mbajtur mua për krahu!

— A e shihni atë çukën atje tej? Ja, te majolja e tretë, a nuk ju zë syri një si monopat... Nisuni dhe mirë u pafshim!

Ja mbajtëm vrapit drejt përpjetë. Aty-këtu gjenim ca si liqene të vogla me ujë të ftohtë prej bore. Në fund të tyre dukeshin majat e Gramozit dhe kokët tona. Frymën e mbajtëm mu në kulm të malit, në kufi. Zaten këtu as dimë e as e marrim dot me mend se ku ndodhet kufiri. Në çdo hap hasim llogore të vjetra, janë që nga lufta italo-greke. Një pjesë ndodhen nën dhe, si labirinte, të tjera ngjasin si kokë pusi me çimento e gurë. Hyjmë nëpër to. Në muret e tyre shohim me qindra shkarravitje: «*Giovanni Beviacqua, eroe sul fronte greco*».

Vallë ku ndodhet e ku i rrahin barqet sot këtij heroi? Më tej shkarravitje pornografike, që bëj sikur s'i shoh, se aty është Vasia gjithë hundë e buzë. Më flet Gaqua:

— Si thua? A të hidhem unë tek ajo llogorja tjetër, të zë vend atje?

— Mirë, veç hap sytë.

Ai u nis, por fill pas tij iku edhe Vasia pa më pyetur fare, bile me njëfarë shpërfilljeje që s'e tha as gjuha e saj, as sytë e as fytyra, por që u kuptua nga mënyra se si bëri përjashta e se si shkundi kryet me krenari për t'i hedhur prapa flokët e vet.

Hej, dreq, o punë! Si katandiset komandanti kur e shkel!

Që nga frëngjia vështroj përjashta. Një kuadër i vërtetë pikturë. Poshtë pllajës pesë a gjashtë fëmijë mbledhin çaj dhe lule trëndeline! Dhe në çastin që vështroj kalamajtë që mbledhin lule, ... u duk përfund pllajës një kokë burri. Koka sikur lëkundet nëpër driza e ferra, pastaj del edhe trupi. Është një burrë me një shkop të gjatë si hosten që e ka hedhur mbi supe dhe përmbi atë shkop të



gjatë ka qarkuar edhe duar. Por, pas të parit, vjen edhe një i dytë, edhe një i tretë dhe midis të dytit e të tretit edhe katër kuaj të ngarkuar rëndë. Urra! Këta janë kontrabandistët! Gaqua nxjerr vetëm gishtin nga frëngjia e tij dhe më bën një shenjë.

— Mos u bëni të gjallë!

Gaqos i ka zënë buza shirit, kurse Vasia vështron me shikim të rreptë edhe larg, edhe afër. Hej drej, o punë! I lamë të afroheshin dhe, si me porosi, ata hynë pikërisht midis llogoreve tona. Në atë të përpjetë kuajt rënkonin e djersët u shkonin rrëke, kurse kontrabandistët shihnin sa andej-këtej të shqetësuar dhe të kujdesshëm. S'mund ta zgjatja më. Nxora tytën e automatikut nga llogorja dhe u bërtita:

— Kush kundërshton ose lëviz vendit, ja futa!...

Që përtej Gaqo finoku bërtiti!

— Hej, shokë! Rrethojini!

Ata mbetën në vend, sikur u gozhduan. Po do ti që edhe kuajt sikur kuptuan e s'hodhën asnjë hap përpara?! Kurse njëri nga kontrabandistët nuk mundi të mbahej, gjunjët e tradhëtuan dhe fup... ra përdhe si i këputur më dysh.

I kapëm shpejt e shpejt, i kontrolluam brezat e xhepat. U morëm armët. Ata rrinin urtë, me sytë përdhe, pa pikë gjaku në fytyrë e dridheshin nga frika.

— Amani, vetëm mos na vrisni!

Gaqua deshi të ma ngrinte «mullirin» në sytë e tyre dhe ua ktheu thatë e shkurt:

— Tani si të vendosë komandanti — dhe bëri me shenjë nga unë, kurse Vasia mblodhi buzët e vështroi shtrembër nga Gaqua. Atëhere ata të katër u kthyen nga unë dhe, meqenëse e kishin më të lehtë, ranë më gjunjë.

— Amani, se kemi fëmijë!

U mbajta një fjalim të tërë; mund të flisja më bukur, mund të flisja më rrjedhshëm, por Vasia më shihte aq me mllef, sa s'e bëra të gjatë:

— Kjo është hera e parë, në qoftë se përsëri ja hyni kësaj valleje, atëhere mos prisni më mëshirë. Nisuni!

Vumë katër kuajt përpara dhe u ngjitëm më lart.

Atje gati u përhumbëm pas mallit të kapur: kishte shollë, vaqetë, thumba e spango, teneqera me karamela, cigare e thasë me çorape mëndafshi... por fare papritur na fishkëlluan plumbat mbi kokë...

Me një marrëveshje të pabiseduar, lamë kuajt dhe ramë barkazi. Ngritëm armët dhe qëlluam kot, pa ditur se nga duhej. Por Gaqua me të vërtetë ishte finok. Nuhati menjëherë gjendjen.

— Kontrabandistët ikën djathtas, kurse plumbat, pa shih, po vijnë që poshtë!

— Ja, ja, te drizat, shihni, qëlloni!

Po sa të qëllonim ne, na qëlluan ata. Krisën dy maliherë, pastaj një belxhik. E kuptova menjëherë se ata që shtinin qenë zotër të mallit, ata që kishim kapur, e që i kishim lëshuar kishën qenë vetëm shërbëtorë dhe zymeçarë të tyre. Përse drejtin i lëshuam aq shpejt! Por na dha dorë diçka e papritur. Ata që qëllonin kishin fishekë të këqij, fishekë të lagur e tymi ngrihej duman që përmbi drizën, ku kishin zënë vend. I derdhëm pa kursim karikatorët, armët na u nxehën, kurse mua m'u dogj keq dora e djathtë përmbi gishtin e madh nga gëzhojat e automatikut.

Pa dale, pa dale! M'u duk se pashë një cep gune, m'u duk se nga driza kërceu diçka e zezë... po... po, ikën, ua mbathën, ha, ha, bukuri, i thirrën vrapit. Sytë e Vasias xixëllojnë, ajo qesh, po, kur unë bëj çmos t'i kap vështrimin, ajo e mënjanon këtë. Shejtanja, inat të fortë që ka!

Më në fund i vumë përpara kuajt e ngarkuar, duke ecur me armët peshë dhe duke hetuar nga të gjitha anët hap për hapi. Në këso rastesh duhen hapur sytë fort e duhet ecur shumë me mend, sepse përndryshe mbetesh pa kokë... Ecnim nëpër një korie të dendur, por së cilës i duket fundi, sepse përtej shquhet dritë e fortë dhe duken krahë shpesësh, që fluturojnë. Dhe fare papritur në mes të kësaj të trembur, një njeri na pret rrugën duke dalë nga drizat. Nxitoj përpara me pushkën gati... Ëor është çobani, që na tregoi shtegun asaj dite! Tani e për-

qafuam ne dhe aqë fort, sa e ndjeva që ai u drodh në krahët e mi.

— A ke një thikë, shoku çoban?

Ai nxori një thikë nga xhamadani. Ja rrëmbeva nga duart, shkova te barrët e kuajve e fillova t'i prisja:

— Merri, shoku çoban, të pata thënë se ne s'kemi për të ecur zbathur gjithë jetën! Na shollë, na edhe vaqetë, na edhe thumba, na edhe spango, për vete dhe për fëmijët e të bësh këpucë; na edhe karamela, domosdo edhe cigare, merri, se janë nga të mirat, na edhe një palë çorape mëndafshi që t'ja veshësh që sonte çobankës. Hajde, mirë u pafshim, se përsëri do të shihemi!

Vijuam rrugën. Kalojmë në rrugë e pa rrugë, por kuajt nxitojnë mirë dhe na duket sikur kjo është diçka e mbarë dhe e zakonshme. As që dinim se ç'na priste. Përsëri në një pyll prej atyre që kanë vulën e Gramozit. Mund të thuash me plot gojën se këtu është mbretëri e pyllit, se pikërisht këtu e kanë burimin ato përrallat e bukura për dhelprat që flasin, për ujqërit kokëtrashë e grykës, për gjelat, që flenë në majë të drurëve. Në një trung të hatashëm plot britma e zgavra hyjnë e dalin blëtë. Godit me shqelm një trung tjetër, e këmba më hyn brenda si në një masë tallashi; që atje vërsulen e dalin përjashta insekte me krahët e vegjël e të ndritshëm si prej llamarine! Ecim e nxitojmë duke ngrënë karamela me mjaltë. Po të mos ishin me mjaltë, nuk do t'i kapërdija dot aq shpejt. Nuk do të mundja se, Vasia më rrinte gjithë hundë e buzë, kurse me Gaqon këndonte e bënte shakara. Dhe sapo hyja në këngë edhe unë, ajo e priste menjëherë këngën.

Përsëri dolëm nga pylli. Në majë të kokës na ra një diell i nxehtë. Na hipi edhe një etje e padurueshme. S'ishte për t'u cuditur. Stomakët tanë, të mësuar me dhallë, kundrej karamela «Ambrosoli» po tregonin një dashamirësi të tillë, sa s'kishte burrë që të ndërhynte dhe të prishte këtë miqësi e këtë dashamirësi, aty në mes të maleve të Gramozit në prehër të pyjeve, ku kishin zanafillën përrallat.

Dhe kur nga çasti në çast prisnim të shihnim ndonjë

burim, qoftë edhe ndonjë lloqaçe uji... ja edhe e papri-tura. Kuajt e kapur, të mësuar me atë rrugë, na çuan pi-kërisht atje ku ishin mësuar të shkonin ditë për ditë, mu në gojë të ujkut, në ata që prisnin kontrabandën, në pesh-kaqenët!

Përpara një vend kërr; pas tij disa kolibe të ulta me disa rrogozë varur nëpër hatullat dhe mu në mes të atyre kolibeve nja dhjetë burra ndenjor nëpër disa samarë kafshësh... dhe të gjithë po luanin kumar. Kur panë kuajt, nja dy ngritën lart vetëm nga një gisht, kurse të tje-rët, të përhumbar pas kumarit... Në një çast njëri na dalloi mirë kush ishim ne prapa kuajve dhe qëlloi shokët me bërryl e me shqelma!

— Partizanët m'u bëfsha t'ëmën!

Një rrëmujë e ngatërresë, disa thirrje, brofje, duar, që nxitojnë të zhvarin pushkët nga gozhdat pas mureve, duar të tjera që ngulen në brez e shkulin revolverët. Nga thirrjet e tyre mësova se që të gjithë ishin grekë. Nxito-va dhe i ndala kuajt në vend, bëra t'i ktheja prapsht, kur njëri u shkëput nga të tjerët, pasi shkëmbeu me ta disa murmurima ogurzeza.

*Jasu, vre arvanitis! Ise kalla<sup>1)</sup>*

— More unë *kalla* jam që ç'ke me atë punë, po a di ç'bën ti? M'u`hiq mënjanë, se përndryshe e kemi keq!

— Dale, *vre pedhja*, ta marrim shtruar, është açik që ky mall që ju keni ngarkuar, është malli ynë...

— Po, po, ashtu është, në atë krah të flesh ti. Po ne do të takohemi përsëri. Këtu qenka limeri i hajdutëve dhe i kontrabandistëve. Më u lumtë këtyre kuajve që na e zbuluan, se këta na sollën drejt e këtu dhe ne i lamë ta gjejnë rrugën vetë dhe e gjetën.

Greku lëshoi një nënqeshqje të hidhur e hodhi një zar tjetër, një zar politik m'u duk mua.

— *More partizanis, stasu*, të bisedojmë *san komuniste!*<sup>2)</sup>

— S'kam se çfarë të bisedoj me ty, po hiq menjanë!

1) Njatjeta, mor shqiptar. Je mirë?

2) More partizan, qëndro, të bisedojmë si komunistë.

Desha t'i thosha: «A je në vete, o kokëshkretë, a je në vete ti? Unë kam përpara katër kuaj të ngarkuar sa rënkojnë, dhe me këto që kam kapur i kam dalë zot së drejtës dhe pastaj me këto i kam thënë tungjatjeta fukarallëkut, domethënë të sëmurët dhe të plagosurit më në fund do të ushqehen si njerëz. A e di ti se, me t'u kthyer unë në bazë, do t'u hedh tutje atë legenin e mallëkuar të dhallës dhe a e di ti, o grek tinzar, se unë këtu po përfytem me ty në sytë e një partizaneje, që pret prej meje t'i dal krah e zot? A thua se s'më zuri veshi çfarë folët ju për këtë vajzë sapo e patë? A thua se s'u hyra brenda unë ishareteve tuaja?

Greku hodhi edhe dy hapa drejt meje. Atje e kisha fare afër, por e keqja që se prapa tij, nja dhjetë hapa më tutje, tetë shokët e tij ngritën pushkët dhe shënuan drejt nesh...

Ju ktheva grekut që kisha përpara:

— As edhe një hap, se ta futa!...

Ai qëndroi në vend e po më hetonte në sy.

— Gaqo, Vasia! Këtu do të vdesim, por do të vdesim si na ka hije!

Greku bëri të ngrinte këmbën, hepoi trupin një çast, po përsëri u praps. M'u duk sikur në gojë kishte njëfarë freri të padukshëm, m'u bë sikur gryka e automatikut tim ju duk grykë topi. Po përsëri pas një grime ai shtrëngoi dhëmbët dhe u nis; ishte e qartë, desh të më hidhej sipër. Ishte një çast tepër i vështirë; më dukej se çdo veprim kryhej në disa të dhjeta të sekondës. Isha duke tërhequr këmbëzën, por e dija mirë, do ta hiqja këmbëzën dhe të tridhjetë e gjashtë plumbat do t'i shpërndaja përmbi të parin dhe drejt të tetëve, që ishin prapa tij kur... Njëri nga ata të prapmit, një plakush me mustaqet kacaros, të ngritura përpjetë e si të lyera me vaj, ndërhyri me kohë:

— ...Taqi, vre Taqi! Mos se ju zbardhën buzët, mos stasu, *ine mikros që se skotoni aftos!*<sup>1)</sup>

Ata të nëntë mbetën në vend, vështronin në sy një-

1) qëndro, është i vogël dhe të vret ai. (gr.)

ri-tjetrin, gëlltiteshin, shfrynin, mallëkonin e shanin me ato sharjet e tyre aq të pasura, por kryesorja që se u thyen, kryesorja që se kuajt tonë i kthyem. Vasia dhe Gaqua i vunë përpara, kurse unë u nisa pas tyre, por ecja së prapi e me automatikun gati!

Kaluam nja dyqind hapa, ata dolën në një çukë dhe na vështronin. Unë përsëri ecja së prapi dhe hetonim rrugën anembanë. Pastaj përsëri hymë në një korie dhe i humbëm nga sytë. Por tani etja na dogji fare, buzët m'u shkumbosën aq fort, sa me gjithë lodhjen dhe ankthin, pikë djerse nuk ndjeja nëpër trup. Dhe fare papritur na e preu rrugën një vijë e hollë uji. Vija vinte që lart nëpër fletë e degë. Renda nëpër korie lart. U çora ferrave, u gërvisha koçkoreve, me një vërsulje të marrë, të papërmbajtshme. Por... uji pihet, të shuan etjen, por uji edhe pastron, lan. Së pari do ta përdorja për të larë fajin tim. Pas rrjedhëzës, gjeta një gropë mjaft të gërryer në tokë, të mbushur me ujë, por thellë në mes të drizave.

— Këtu, këtu, eja!

Ajo u afrua. Gaqua ruante kuajt. Unë e di si u përkula atje, ku s'përkuleshe dot, unë e di si i bëra vend vetes në mes të atyre ferrave, unë e di si i shtrëngova pëllëmbët me njëra tjetrën dhe i mbusha me ujë. Ashtu ja zgjata Vasisas të pinte. Por ajo u shti sikur s'pa asgjë, u hodh në anën tjetër të vijës... hapi vend, zuri vend, u shtri dhe vuri buzët në gropëzën me ujë. Kurse nga pëllëmbët e mia nisën të binin pikëza uji, një nga një, dy nga dy, tri nga tri si breshër lotësh!

Zbrita tatëpjetë duke psherëtirë, si i vrrarë. Gaqua bëri përpjetë, po, kur u kthye, ishin të dy. U vumë në rrugë, por unë rrija prapa tyre. Kisha një lëmsh në grykë. Të them të drejtën kishte çaste që më vinte për të qarë. Dhe, po të kisha vënë re se Gaqua do t'i tërhiqte vërejtjen asaj për sjelljen kundrejt meje, atëhere me siguri do të qaja. Të më kuptoni. Isha tetëmbëdhjetë vjeç. Por ajo ecte e meduar duke hetuar rreth e qark. Gaqua, si ai që kur ka shumë gjalpë... kish ndezur pesë cigare e bënte t'i thithte e t'i tymoste të pesa përnjëherësh, të radhitura si krehër në buzët e tij të trasha.

Në një vend Vasia qëndroi në mes të rrugës, por nuk u kthye drejt nga unë. Më kishte kthyer vetëm profilin dhe dalloja tani flegrat e saj që dridheshin. Kur ju afrova, ajo më foli pa më vështruar në sy:

— Nema dorën këtu.

Ja dhashë.

Dhe ashtu dorë për dorë u nisëm pa folur dhe, si për inatin tonë, nëpër degët e bisqet e ahishtave, zogjtë cicëronin me potere e s'të linin radhë të flisje. Lumi Belica rridhte në shtratin e vet duke shkumëzuar; gjatë rrugës katarakte derdheshin që lart mbi rrjedhën e tij; kuajt rënkonin nga rruga e gjatë e barra e rëndë kurse shokët e plagosur kishin nxjerrë kokët nëpër dritaret e vogla të spitalit tonë dhe po na prisnin.

## PËRSËRI DO TË VIJË LUMI...

— Faqezi! Ti je faqezi! Këtu është puna açik, ti më ke rrëmbyer tokën time! Ç'më duhen mua kodra prapa malit; nga toka ime ke nxjerrë fitime kaq vjet...

— Po, pikërisht kaq vjet që zallishtën e ktheva në tokë pjellore. Ti shëtisje nëpër botë nga të donte qejfi, kurse unë punoja këtu e derdhja para... kupton? Në fund të fundit çështja zgjidhet në gjykatore, në gjyq.

— Po ç'të bëj unë në gjyq?... Kur të vë poshtë kadiu...

Nënë Vojsava kapi për krahu xha Naumin dhe i foli:

— Ik, vëlla Naum, lëre të ngopet i pangopuri, lëre!

Dhe zëri i Vojsavës kishte aq helm e aq vrer, sa «Kristaqka» s'mundi të përmbahet:

— Ti pusho aty, mos fut hundët, se...

Por u duk që Vojsava s'deshi më shumë:

— E ç'do më bësh, more lumë e përrua, ti një gjarpër pa vezë je...

— E dëgjuat? E dëgjuat?

— Po, le ta dëgjojnë, unë ta them përsëri, gjarpër pa vezë! Ç'pret prej një burri, që s'është i zoti të vërë të shoqen kllockë!



Asaj dite kishte sherr në fshat. Këtë e dinin të mëdhenj e të vegjël e medoemos edhe ne, çeta e kalamajve. Ne do të kishim rast të mbanim sehir e të merrnim anë e pastaj s'dihet se si do të kishim rast të shfrynim mendimin tonë: me gurët e hobeve, me britmat e gjokseve që, kur janë prej fëmije, janë më të egra, Se, sikurse thonë pleqtë, psherëtimat te fëmija janë shenja plagësh të brenshme që një ditë patjetër do të çahen. Dhe sherri, që u ndez asaj dite, ishte një sherr që më shumë se kujdo i takonte brezit tonë. Se ne ishim një çetë çamarokësh të pashkollë, endacakë e këmbëzbathur, që s'linim dy gurë bashkë, por, edhe po ta gjenim gurin, do ta merrnim e do ta çanim copa-copa e me atë copa do të qëllonim gjerdheve, kaçubave, drizave e ferrave, ku të mundnim e si të mundnim.

Vërtet! Na kishte rrëmbyer vala e të qëlluarit e kurrkush s'mund të na e mbante dorën. Ndoshta ne ishim brezi i qëlluesve, se shekujt ishin mbarsur nga sherret e nga skamja e medoemcs do të nxirrnin një brez të ri. . .

Fshati kishte më shumë se dyqind shtëpi të ngjeshura njëra pas tjetrës, pa asnjë farë rregulli e radhe, por shpinë më shpinë e krah më krah, çrregullt e pa sërë, me avlli këtu të ulura e atje më të ngritura, këtu prej guri, atje prej haliçi, më tutje prej plithari e ca më rrallë prej kallami të lyer me baltë. Në mes të fshatit ishin dy godina të vjetra tej masës, por të mbajtura nga meremetet, nga paraja e angaria. Këtu që vendosur postkomanda e xhandarmërisë me atë çati të hepuar fort nga mesi, ku numëroheshin më të dendura pullat prej myshku të kalbur se sa qeramidhet dalë boje, që tani dukeshin si copëra tullash të ronitura nga koha. Mbi oxhakun e postkomandës varej një copë llamarinë e ndryshkur, që era e frynte dhe e shtynte si katana, por që askush s'e mbërthente, sepse zhurma e saj ditë e natë trembte zogjtë grabitqarë, që e kishin syrin nga qershitë e oborrit e, përveç trembjes, u kujtonte banorëve të fshatit se postkomanda ishte e zgjuar ditë e natë, gati t'u shërbente, gati t'u vinte krahë,

gjithnjë besnike dhe e devotshme nën urdhërat e lartmadhërisë së tij Zogut I, mbretit të shqiptarëve!

Lart, kundrejt postkomandës, ngrihej një ndërtesë më e vogël e lyer përjashta me sherbet të bardhë gëlqereje, gemeret e sipërme lyer me bojë kafe të errët, që dukeshin si vetullat e ulura të një zyrtari me dinjitet e autoritet, sikurse e parashtronte këtë çështje vetë kryetari i kësaj komuneje, zotëria e tij Pavël Caramidhi.

Zoti Pavël ishte i plotfuqishëm në gjithë ato pesëmbëdhjetë fshatra kishte ndihmës sekretarin e komunës, zotin Kristaq Milo, djalë me shkollë, mbaruar në Janinë e Athinë; e këta të dy në atë pellg mbanin terezinë e martonin njerëzinë, shtonin të gjallët në defterin e gjendjes civile e i pakësonin të vdekurit sipas kërkesave me pulla monopoli e të kryqit të kuq, gjithnjë duke u marrë me politikë të lartë e duke lojtur kumar që nga pokeri me tridhjetë e dy letra, te dandaneci me pesëdhjetë e dy e gjer te xholi me njëqind e katër, plus dy xhokerët faqezes, që në çdo lloj kartërash kanë nga një fytyrë prej palaçoje, por që s'ka të bëjë fare me fytyrat e atyre që i mbajnë në xhep e i kanë në zemër!

— Ore Bexhet, pa na sill ato kartërat këtu! — kaq fjalë fliste zoti kryetar, prandaj për Pavël Caramidhin njerëzit s'para çanin kokën fort se ai ishte një plakush matuf i ardhur kushedi që nga, por që, si thotë populli, ishte një «na një lirë e folë një fjalë», por edhe atë fjalën e tij të vetme ai e kish gjithnjë po atë: «jo!» Kështu që vëmendja që e kthyer nga Kristaqi i Milos, banor i atij fshati, që i egër e inatçi, përgjonte fshatin, njerëzit e ngjarjet jo vetëm që prapa syzeve të tij me rreth ari, por edhe që prapa syve të tij dinakë e dhelparakë e, kur mendohej, e bënte këtë duke kafshuar pak e nga pak buzët e holla, sikur peshonte e gjykonte medoemos sipas kandarit të vet e sipas ligjeve të lartmadhërisë së tij Zogut të I, mbretit të shqiptarëve!

Rrodhën vite, por, me të kaluar kohët, Kristaqit të Milos ju ndërrua edhe emri, Emër i çuditshëm mund të duket: Quipo de Llano, që lexohej Kuipo de Llano. Se ishte koha e luftës së Spanjës dhe emri i njeriut, që dë-

gjohej më shumë pas Frankos, ishte ai i gjeneralit fashist Quipo de Llano. Quipo de Llano e rrëmbenin gazetat që nga mëngjezi e gjer në mbrëmje, që të martën e gjer të dielën; e ngrinin në qiell dhe e lavdëronin aq fort, sa emri i tij, rrumbullak e gjatosh, për mua asaj kohe ishte barabar me atë të katallanit të përrallës, që ka një sy të vetëm në ballë e që ha fëmijë të gjallë, sikurse më tregonte gjyshja. Kush ja ngjiti këtë emër Kristaqit të Milos? Kjo me siguri nuk dihet, por dihet që i shkoi për shtat aq fort e aq bukur, sa i shkon edhe kapistra me lëkurë baldose, të asaj kafshës së urtë, e të plogët. Kristaqit i pëlqente shumë e të kish mik kur t'i thoshe: «Senjor Quipo de Llano.» Qe edhe një shkak tjetër; pas shpine sekretarin e komunës e shkruanin dhe e quanin «kristaqkë» me k të vogël.

— Është prerë për «kristaqkë», — flisnin njerëzit vesh më vesh — pa ç'ka se ka lindur në një derë të pasur.

Spanja për ne asaj kohe ishte shumë larg, s'patëm të bënim kurrë me të, mërgimtarë atje s'kishim. Porsa hapëj fjala mbi Spanjën, njerëzit kërcenin e aty për aty biseda merrte zjarr! E aq flitej për Spanjën, sa unë, që atëhere, pa shkollë e pa mësues, ja dija qytetet, Pirenejtë, Andorën, Guadalkuivirin sa edhe Estramadurën. Në Spanjë bëhej luftë, jo shaka. Ata që mbronin çifligarët, hidhnin në Spanjë mercenarë e para, kurse të tjerët punëtorë e fshatarë nga bota e tërë rendnin në Spanjë të mbronin republikën e të derdhnin dufin e gjakun nën flamurin e kuq të internacionales. Por thamë se asaj dite kishin sherr në fshat. Një nga ata, që do përfytej, ishte Quipo de Llanua, kurse tjetri. . .

Naumi i Gjiros! Ishte një burrë moshëthyer nja gjash-të dhjetë e kusur vjet, sapo ishte kthyer nga një mërgim i largët. Kishte një trup të madh, një palë rroba të zeza e të trasha prej shajaku, një fytyrë të gjerë ezmere plot fejëza gjaku në mollëzat e faqeve; mbante një berret të kuq në kokë. Kishte punuar gjithë jetën nëpër llagëmet e mademeve të Amerikës së Zezë (sikurse e quanin asaj kohe Amerikën Latine) prej nga kishte sjellë edhe një kollë që

s'i ndahej. Kur fliste Naumi, shpesh e ngatërronte gjuhën dhe hidhte disa fjalë të çuditshme që mbaronin, me sa më kujtohet, me «uras, eros e oros...» Kishte sjellë që larg edhe një sahat xhepi të madh sa një këmborë dhe disa libra, që s'mund t'i lexonte dot askush përveç atij vetë.

Atje ku po bëhej zënka, ishte ara e vetme e Naum Gjiros. Një arë dy kile farë vend. Por një arë e vetme s'e mbante dot as Naumin, as të shoqen, as dy vajzat e as djalin e vetëm. Prandaj Naumi kishte marrë rrugët e botës së madhe, kurse djali asaj kohe punonte tipograf në Tiranë në shtypshkronjën, ku asaj kohe botohej «Telegrafi» e ku sot është restoranti i peshkut. Ilkën e përzuri nga puna një kollë e thatë, që ja zbërtheu gjoksin e ajo kollë në skamje e në shtrëngesë i vuri poshtë edhe të motrat, edhe të ëmën, e rrotull një viti ara e vetme anës lumit e nën fshat mbeti djerrë e pa zot. Kur vdiq vajza e fundit e Naum Gjiros, Quipo de Llanos «i vinin lotët rrëke» e s'harroi t'i mbante një fjalim të gjatë përmbi varr sa gratë e plakat s'i mbanin dot lotët. Paskëtaj, «kristaqka» që e kish arën e tij në anën tjetër të lumit, duke qenë një ditë midis plepave të vet aty në mezhdë, rrahu mendjen e gjeti rrugën e shkurtër. Zgjodhi natën më të errët e me thikë në dorë u vajti plepave matanë, u hoqi nga një rreth lëkure në trung, u derdhi nga një poç vajguri në rrënjë e më shumë s'duhej.

Më shumë s'duhej... tani e dinte vetë «kristaqka» se ku do ta çonte kufirin e arës së tij. Se dhunuesit e kufive kudo që ndodhen, janë mjeshtër në këso punësh. Ata të përqafojnë sot e të bëjnë gjëmën nesër, të vrasin natën e të qajnë ditën. Dhe mjeshtër të tillë, si vëllezër të Quipo de Llanos, ka pasur në botë që tej e ndanë, megjithëse akoma s'kish ardhur shkurti i 1938-ës, as 7 prilli, as 21 qershori bile as edhe 21 gushti i një moti të madh.

Pra, që atëhere plepat e Gjiros u thanë, nga dita në ditë rrënjët u fishkën e lëshuan tokën; lumi, që lart i detyruar jo të gjarpëronte, por të vërtitej e të mbështillej si litar në thes, e gjeti rrugën më të lehtë e më të hapur dhe i ra arës pa zot dhe e bëri vah e zallishte. Në këtë mes «kristaqka» bëri një kërcim e nguli në zallishtë thellë

e më thellë hunj prej plepi si flamur të fitores. Plepat u bënë kufi e kufiri u vulos me vulën e komunës, që vetë «kristaqka» e mbante në xhep. Pastaj zotëria e tij mbolli fidane dhe në krye të disa vjetëve u rrit aty një bahçe me mollë e me qershi sa, kur erdhi Naumi i Gjiros nga kurbeti, as e njohu vendin fare, por, megjithkëtë... «filloi të kërkojë tokë e drejtësi! Ja puna, ja...»

Ishte ditë e nxehtë korriku, dielli digjte aq fort, sa ne të çetës çamaroke s'gjenim me vend të futnim duart në ujë për të vënë re në do të ngrohej uji që dc të na mbante rob nëpër pellgjet gjer vonë ku çmbrehen qetë nga parmenda. Unë prisja të mbaronte sherri e të nisja në shtëpi Julinë. Do ta nisja kundër dëshirës sime, por kështu duhej, sepse ne do të laheshim në lumë lakuriq ashtu si na kishte lindur nëna e kuptohet vetiu se prania e shoves, sonë të vogël na prishte punë.

Nëpër mezhdaf atje rrotull ishin mbledhur njerëzit e kullotnin sytë. Disa ishin me shata ndër duar e sapo kishin lënë në mes mbushjen e misrit, të tjerë prisnin radhën e ujitjes, kishte edhe gra me fëmijë në krahu, kurse ne të vegjëlit ishim kudo e venim e vinim nga të katër anët. Ndoshej atje edhe kryepreqësia e fshatit, në hall të madh për këtë sherr e s'dinin nga t'ja mbanin, se të gjithë fort mirë e dinin nga ish e drejta, por, si e thamë, «kristaqka» e kishte vulën e komunës në xhep. Ky i fundit, bullafiq e me gushën palë-palë, i shkurtër e i trashë, mbante vetullat ulur e mezi priste që plaku të thoshte të tijat e të lëshohet pastaj «në emër të ligjit e në emër të së drejtës botnore» duke thënë: «Të vdekurit nuk ngjallen e nuk i thonë dot ato të mira që u pata bërë me doktorë e me ilaçe, me shinikë misri e me shishe vaji, me bukë e me fjalë të mira. Pastaj çështja e parashkruar nga kalimi i vjetëve që futet nëpër nyjet e ligjeve, të cilave do t'u përmbahemi dhe u përmbahemi se, lavdi zotit, mbretëron, në Arbërinë e Kastriotit, naltmadhnia e tij Zog I, mbreti i shqiptarëve... Pastaj unë këto toka ja mora lumit të poshtër e të pabesë, pa u kam bërë qilizmë, i kam mbjellë pemë e kam harxhuar qimet e kokës e në çdo rast duhet bërë llogari e llogaria rëndon shumë e më shumë...»

Por Naumi i Gjiros e kishte kot, thërriste e kundërshtonte sikur rrihte ujë në havan. Se si vëllezërit e Quipos, ngado që ndodhen e ngado që rrojnë, thërresin se katrani është i bardhë dhe veç kësaj ata s'marrin vesh nga fjala e nga kuvendi. Ata veç një gjuhë kuptojnë: grushtin në serrat dhe sëpatën prapa veshit.

Disa nga burrat e fshatit, me fjalë të shtruar e me arësye, u munduan t'i shpjegojnë «kristaqqës» se toka e lënë trashëgim nga gjyshstërgjyshërit...

Por «kristaqqë» as i linte të mbaronin:

— Mos futni hundët në punët e të tjerëve. Ja ku është gjyqi e le të vejë, më shumë s'kam çfarë të them e as kam se çfarë t'i bëj...

Këtu Naumi s'u përmbajt dot:

— Po, tashti e di se kam të bëj me një Quipo de Llano. Mbaje tokën. Varr për dy do të jetë, por ta dish, vulën e zezë të hajdutit do ta kesh në ballë...

— Këto që thua janë ofeza; më rëndove në sy të gjithë këtyre njerëzve dhe do të të hedh në gjyq.

— Shko në gjyq, shko, por ta dish, ti thua se arën time e përλου lumi. Bukuri. Por do të vijë një lumë tjetër, do të vijë patjetër, dhe ai lumë do t'i lajë llogaritë...

— Cili lumë do të vijë? Mos e ke fjalën për bollçevizmën? Në gjyq do ta shohim edhe këtë.

— Unë s'thashë asgjë, unë fola vetëm për lumin ash-tu si fole edhe ti për lumin, lumi yt e lumi im...

Fytyra e plakut ishte bërë mavi. Tani ishte ngritur e bërtiste me të madhe, por me një qetësi të tillë sa e gjithë gindja aty e dëgjonte dhe i jepte hak. Mbante kryet lart e gjoksin përpara, sa sahati i xhepit i kërcente si shegë në xhepin e jelekut. Dukej hapur se në bisedë me «kristaqqën» asgjë s'mund të dilte. Dhe burrat e fshatit, bujqërit që kishin lënë punërat e arave në mes, ata që prisnin radhën e vaditjes, kryepleqësia dhe gratë, dalëngadalë u larguan, kurse Quipo de Llanua kapërceu në bahçen me mollë, u fut në të dhe humbi midis drurëve. Ne të vegjëlve na pushtoi një urrejtje e një duf sa nuk flisnim, nuk loznim vendit, po rrinim të menduar, duke vështruar atë plak të dërmuar dhe të vrrarë nga jeta, në kishte ngulur

vështrimin në ujërat e lumit dhe mendohej. Pastaj ai u afrua te çeta jonë, ngriti dorën e tij të madhe, dhe s'di përse mbështeti pëllëmbën pikërisht mbi kokën time dhe më përkëdheli:

— Hej muçaço<sup>1)</sup>, e dëgjuat? e patë?

Ne në fillim heshtëm, por pastaj s'di se si morëm zemër dhe filluam nga tonat:

— Xhaxhi Naum, kur të shkojë «kristaqka» nga porta jonë, unë do ta zë me gurë!

— Xha Nuni, unë do t'i lëshoj Murxhon!

— Xhaxhi Naum, po ti përse thua «muçaço»?

— Sepse kështu u thonë çunave spanjisht.

— Po ti, xhaxhi Nuni, di spanjisht?

— Di, po.

— Po ti ke qenë në Spanjë?

— Jo, nuk kam qenë.

Dhe unë kurrë s'mund ta merrja dot me mend se ç'lidhje mund të kish Amerika e Zezë, ku kish punuar xha Naumi, dhe spanjishtja që dinte ai.

— Po ti, muçaço<sup>2)</sup>, me djemtë ri?

Julia u bë lulkuq në fytyrë dhe futi kryet pas shpinës sime. Sikur të shkonte të strukej pas shpinës së ndonjë tjetri, unë i zemërohesha!

— Xhaxhi Naum, pa na trego si ishte atje në kurbet.

E, ndërsa tregonte plaku, përfytyrimi ynë kalonte në disa vrima të nëndheshme, ku mulatër, zezakë e të bardhë, të lyer kokë e këmbë me blözë të zezë, punonin duke gulçuar nga era e rëndë e gazrave të nëndheshme. Kurse lart përmbi tokë, disa taverna luksoze, ku pronarë të bardhë, në mes të zonjave të mbështjella me atllas, pinin kakao, përtypnin çokollata e banane, që kullonin lëng të ëmbël.

— Pa prisni këtu tashti.

Plaku shkoi te ai rrypi i vetëm i arës së tij, që i kishte mbetur, u ngrit në majat e këmbëve, kapi një degë qershie, këputi atje kokrra e fletë së bashku.

---

1) djalë.

2) vajzë.

— Merrni qershi. Kur të piqen mirë, do vijmë bashkë t'i mbledhim. . . dhe ti (me pëllëmbë ai më mbështolli fytyrën time të vogël duke më përkëdhelur), eja ndonjë ditë nga shtëpia ime.

Nga një sajdi e tillë mua ec e të më mbaje. Nuk vura në gojë asnjë kokërr qershi, por ja vara Julisë si vëthë në vesh dhe e urdhërova të nisej për në shtëpi! Dhe sa bukur vallëzonin kokrrat e vishnjeve mbi faqet e njoma të vajzës.

Por nuk prita as edhe një ditë. Që atë mbrëmje shkova te shtëpia e Naum Gjiros dhe fillova të sillesha aty rrotull. Plaku më thërriti:

— Hej muçaço, Miço, eja!

Ish një dhomë e madhe fshati, me mure të zhveshura, që mbanin erë sqfuri. Kjo m'u ngul në mendje se kisha dëgjuar që kur kish ardhur Naumi i Gjiros nga kurbeti, kishte djegur në dhomë një tigan me sqfur, sepse në atë dhomë kishin vdekur kaq njerëz nga lëngjyeri. Përmbi sofatin e dritares ishte një guaskë e madhe kungulli, ku ishin hedhur një tog shumë i madh me bishta cigareje. Kjo më habiti! Me sa dija unë, Naumi nuk e tymoste duhanin, por e mblaçiste nëpër gojë. Kushedi sa miq e shokë i vinin Naumit në shtëpi. Dhe, kur unë po mendoja e trazoja këto në kokë, Naumi më kishte kthyer kurrizin e ishte kërrusur mbi njëfarë sënduku të zi që medoemos e pat sjellë nga mërgimi. Por xha Naumi ishte aq i madh dhe unë aq i vogël, sa nëpër shalët e tij të stërgjata munda të shihja brenda në sënduk. Që atje vinte një erë e rëndë duhani, dukej një pasqyrë me rreth çeliku, njëfarë kapele si helmetë, një pelerinë e zezë, një tok me libra e gazeta, pastaj një lëvizje e shpejtë e Naumit që mbështolli diçka si njëfarë revolveri, dhe pastaj. . . oh, po këtu ishte gjithë puna. . . Plaku u kthye nga unë, dhe s'di kush më nënqeshte me aq dashuri, sytë e tij apo një koburezë e vogël me tapa që po më tregonte. Koburre me tapa! Kisha parë në ëndërr, po kurrë s'kisha marrë në dorë.

— Merre, djalë im, merre, muçaço! E kisha sjellë me



shpresë se do gjeja ndonjë nip në shtëpi, por... Na, merri edhe këto.

E më dha tri turra me spango për katananë time. Ika si i çmendur nga xha Naumi dhe nuk di sa net m'u bënë që nuk fjeta fare, ose, në fjeta, flija me sy hapur. Ëndrrat e mia vinin larg, tutje, më tutje se kufiri i arësyes e më tutje se katanaja që ngrija te bregu tashti që i kisha tri turra me spango!

\* \* \*

Afër komunës ishte rrojtoria e fshatit. Atje punonte berber Bexheti me brisqe thikë, me gërshëra, me maqina qethjeje, me furrçe të qafës. Në xhamat e dritareve të Bexhetit, njerëzit shkruanin e bënin llogari, sepse atje avulli e pluhuri ishin zotër të vendit. Pluhuri nga përplasja e grushteve e avulli nga frymët e nxehta. Atje pihej edhe raki, luhej edhe bixhoz midis Bexhetit dhe zotit Pavël Caramidhi, Pavli luante çëng me Bexhetin e gjithnjë Pavli fitonte e i pinte ustait një gotë raki. Por sa herë luante kryetari, dy xhandarë shirxhinj rrinin më këmbë pas shpinës së Bexhetit e bënin disa shenja nga zotëria e tij Pavël Caramidhi. Kur piu Pavli gotën e hakut e të fitores së fundit, ju duk një raki, që s'pihej fare dhe u ankua:

— O usta Bexhet! Po sa vjen e më e butë po bëhet kjo rakia!

— Ani, ani, zoti Caramidhi, sa kohë do më rrijë pas kurrizi zaptia, ujë fare ka për t'u bërë rakia!

Për shkak të luftës së Spanjës, djemtë e burrat, që lexonin gazetat e bisedonin te rrojtoria e Bexhetit, ishin ndarë në disa grupe. Vetëm tri pleq dhe Bexheti ishin partizanë të «mosndërrhyjes». Pavli me Quipo de Llanon e xhandarët e postkomandës rëndonin nga e djathta, që fillonte nga Frankua e arrinte gjer te Musolini e te Hitleri, kurse të tjerët rëndonin nga Republika. Por më i ndezuri nga këta të fundit, ishte Naum Gjirua, i cili emrat e vendeve, që lexonte në gazetë dhe ku bëhej lufta, i përkthente në gjuhën tonë.

Në atë rrojtoren e Bexhetit, për shkak të një rrethane

të veçantë, mund të hynim me plot të drejtë e me ballin lart edhe ne të çetës së kalamajve, përveç vajzave, sepse rrethana me të drejtën pajtohej veç në rastin e çunave pa pasur në këtë mes ndonjë poshtërim të seksit femër. Edhe ne i qethnim flokët te Bexheti (partizan i «mosndërhyrjes» edhe ky). Pagesa jonë ishte një kokërr vezë. E kur veza na mungonte e flokët na ishin zgjatur, ne kryenim në lumë disa zhytje që tani i quajnë palombarike e kurrë s'kishim mbetur me gisht në gojë, falë natyrës dembele që s'çajné kryet as për furrik, as për fole e as për zogj, por e lëshojné vezën si lopa bajgën, ku t'i zërë e ku të ndodhen...

Pra, njëri pas tjetrit uleshim te froni atje në fund të rrojtores, tundim këmbët e gërvishura e të lara dritë beharit (edhe për dimër), ndërsa Bexheti që përmbi syzet e tij na shihte jo surratet, por matte me hamendje përqindjen e lagështisë së flokëve dhe mundësinë praktike të «mashinës» për të hyrë në ato leshra të lagura.

— Në Bilbao janë rrëzuar pesë aeroplanë gjermanë!

— Trupat marokene kanë therur me thikë gratë dhe fëmijët e një fshati!

— More, ju lutem shumë, këto lajme ku i gjeni ju? Këto nuk i ka as «Arbënia» e as «Shtypi»?

— Po ti dëgjo ç'të them unë, e lëri llafet.

— Unë jam i sigurt se Republika do të fitojë!

— Po t'u thyhen hundët atje, do 'u thyhen edhe këtu.

— Ta merr mendja!

Këto biseda bëheshin nëpër tryeza, por doemos kur mungonin Quipo de Llanua ose xhandarët. Por ja edhe Quipo de Llanua po kthehet sot nga gjahu. Duket nëpër xhamin e pluhurosur të rrojtores; është i veshur me pantallona killota, me çizme lëkure dhe me një bluzë me jakë të ngritur rreth e rrotull qafës së tij të ngjeshur.

— Zoti kryetar, — i folën Pavël Caramidhit — po të vjen zoti sekretar!

— Ashtu?

Pavli rendi gjer te dritarja, e hapi dhe thërriti:

— Hej senjor... ra Terueli!

Quipo de Llanua hapi krahët me vrull, sa çiftja ju kolovit në krah, dhe i qeshi fytyra.

— Terueli?!

Një lumturi tepër e madhe u duk sikur ja mbuloi gjithë qenjen, sepse krahët i mbante lart dhe i tundte sikur do të mbante fjalim. Në këto raste, kur merrte vesh se kishte rënë ndonjë qytet në duart e Frankos, Quipo de Llanua rendte në zyrën e tij. Atje kishte një hartë të madhe dhe të kuqe të Spanjës, pastaj kishte disa flamurë të vegjël të bardhë prej mëndafshi dhe me një gjilpërëzë (nga ato gjilpërëzat e shkresave) ngulte flamurin e fitores mbi atë qytet, që shënohej në hartë dhe për të cilin kishte pasur kënaqësi tepër të madhe të dëgjonte se pat rënë. Ndodhte që natën ose ditën gjilpërëzat me flamurët binin poshtë. . . Binin vetiu ose binin se binin. . . por kjo i shkaktonte Quipo de Llanos një shqetësim tepër të madh, sepse nganjëherë ishte i detyruar të ngulte flamurët e pas disa ditësh t'i hiqte, gjithnjë pas ndonjë «tërheqjeje strategjike» që e njoftonte vetë «Arbënia» e Nebil Çikës.

Ai hyri në rrojtore gjithë gaz e triumf, e vërtetoi edhe një herë lajmin duke vështruar nga kryetari i vet, të cilit prapa xhamave të trashë të syzeve prej miopi i dukeshin sytë si dy thierza të qullura.

— Senjore. . . senjore. . . shko e ngul flamurin!

Quipua vështronte anembanë, pastaj ma nguli vështrimin mua dhe më thirri:

— Hej, Mitkë Qose, eja këtu!

Turravrap ju afrova. Ai më lëshoi ndër duar çiftin e tij bashkë me kollanin. Mua më erdhi bota rrotull:

— Hajde, Mitkë. . . shpjermi në shtëpi.

— Ksiri! Ksiri! — i bërtiste Pavli Komandantit të xhandarmerisë. — Të bëra dy ksiri. Vetëm këto nga dhjetë pikë bëjnë. . .

Kapteri, një rondokop, fytyrëkuq e gushëkuq, me ca mustaqe gjer te veshi, kishte mbledhur buzët i mërzi-tur. Por Pavli ishte tërë qejf, edhe për ksiritë, edhe për Teruelin:

—Hë, senjor Quipo, akoma s'ke shkuar? Shko de, shko, ikë, ngul flamurin e bardhë mbi Teruel.

Papritur u vendos heshtja dhe në atë heshtje u ndje një psherëtimë e fill pas saj disa fjalë të lëshuara me një urrejtje të papërmbajtur:

— Shko, ikë... ngul edhe flamurin e zi atje tek ara ime!

Se ç'u bë më tej, nuk mora vesh, se Quipua, duke qenë ngushtë, m'u vërtit mua:

— Po ti, Qose, akoma s'je nisur?

Renda si i marrë, por më dukej se nuk ika për të çuar çiften, ika ku sytë këmbët të kërkoja zemrën time që medoemos më iku, më fluturoi, mori malet e tani s'dija ku ta gjeja! Dhe më në fund e gjeta... Gjeta vendin ku ta fshija çiften me gjithë kollanin e madh të fishekëve. Të më binte në dorë një send aq i vyer, mos vetë unë, si leshko e si çapaçul, do t'ja shpija te Elenica e tij? Kurrë! Çiften me kollanin shkova dhe i ngula thellë në barin e mullarit tonë. Pastaj? Shohim e bëjmë.

U ktheva sërish në rrojtore, por nuk i dilja përpara Quipos, kur për djall, ai më pa nëpër pasqyrën e madhe dhe më foli:

— Hë, Qose, i shpure?

Më zuri ngushtë, por e mblodha:

— Si urdhëron, senjor Quipo de Llano!

Në rrojtore ja dhanë të qeshurit dhe «kristaqka» e lëshoi dorën:

— Bexhet! Një llokume Mitkë Qoses!

Nuk e kisha mbiemrin Qose, por kështu ma kishin ngjitur, sepse në majë të kokës kisha dy vatërza pa flokë. Këto ishin shenjat e njëfarë qerosllëku që pata hequr që fëmijë, por me këtë të merresh vesh? Ç'është e drejta, mua s'më bëhej vonë se më thoshin «Qose», por një ditë vërtet u dëshpërova. Një djalë më i madh se unë më tha:

— Hë, hë, ti e di kollaj punën, po ti s'e di se qoseve nuk u lindin fëmijë.

Kjo më kishte bërë pikë e vrer, kisha ndër mend t'i thosha nënës, por kurrë Julisë. Kësaj s'mund t'ja thosha në asnjë mënyrë.

Kur erdhi mbrëmja, e ndjeva veten keq. Vallë kur

të kthehej Quipo de Llanua në shtëpi, a s'do ta pyeste të shoqen për çiften?

Kështu që nisa të shkoja rrotull shtëpisë së tij gjersa ra nata. Ai s'kish ndër mend të kthehej dhe unë hyra në kopsht dhe u futa në tumbën e rillave afër dritares. Që atje shihja nusen e bukur të Quipo de Llanos me ata flokë gështenjë të çelur që i mbliidhte si rulo mbi qafën e saj të bardhë e të mbushur. Tani këndonte një këngë që e kishte sjellë «kristaqka» prej Athine bashkë me diplomën dhe me atë «liponin» e tij që e mbante në majë të gjuhës:

*Stin eklisia ta skalopatia...*

Këndonte nusja e re duke lyer me gjalpë disa thela buke të bardhë, pasi i kishte përzhitur mirë e mirë, pastaj u shkonte sipër edhe reçel prej luleshtrydhesh dhe i lëshonte mbi tryezën e bardhë. Mua ç'është e drejta, më shkonin jargët dhe gëlltitesha duke psherëtitur.

Por që nga tumba e rillave shihja dhomën e shtruar me qilim, kortinat e bardha të dritareve, gotat e holla prej kristali renditur pas një xhami me dantella. Në një çast ajo vështroi orën në mur e menjëherë i la thelat e bukës. Dukej se atëhere priste të shoqin. Hoqi përparësen e bardhë, shkopsiti bluzën... t'ju them të drejtën këtu u lëmrisa, ula kryet e mbylla sytë... Pas pak krisi porta, u përplas kllapa e drunjtë, doreza e hekurt u drodh pak e trokëlliti lehtë, pastaj zëri i Quipos me një ton të butë e të përulur:

— Elenica! Brenda je?

Në vend të përgjegjes, ajo ja mori këngës së saj të dashur, me atë zë të dredhur e të hollë.

Po tani mua më kapi paniku: «Po sikur ta pyesë?»

Por akoma asgjë e tillë, «kristaqka» nxori këpucët në paradhomë, pastaj futi këmbët në një palë pantofla të buta. Ndërkohë ajo merrej me lulet mbi tryezë, pastaj i zgjati atij një gisht të hollë, të bardhë e delikat, në majë të të cilit skuqte, si spec, një manikyr i ndritshëm, aromën e të cilit e ndjeja edhe vetë që prapa dritares. Quipua bëri një përkulje, që s'u shkonte hiç fare shalëve të tij trasha-

luqe (të paktën kështu m'u duk mua) dhe i puthi Elenicës vetëm majën e gishtit. . .E. . . po më falni, se të gjitha nuk shkruhen, se, në fund të fundit, të përgjosh nuk është punë e mirë. Por këtë unë atëhere nuk e dija, dhe meqenëse s'e dija, përgjimin e çova gjer në fund. . . Për çiften Quipo de Llanua s'u kujtua fare. Dhe të më besoni, asaj nate s'vura gjumë në sy. Mendimi se kisha ndër duar një armë po më shkallmonte gjoksin, po më nxiste në disa ëndërrime të guximshme, që kalonin shumë tutje arësyes dhe lartësisë së katanasë që tani e ngrija lart me tri turra spango! Asaj nate më dukej se nuk isha shtrirë në rrogoz (megjithëqë ai drej kundërmonte kallamishte e myk), por sikur isha shtrirë në lesën me purteka e me gunga, ku rrahin misër.

Ishte fillim korriku e fshati i tërë që në lëvizje. Njerëzit s'vinin gjumë në sy, por rendnin arave, fushave, lëmenjve. Dhe puna më e madhe kryhej pas mesnate, kur shtrohej vesa e kallinjte s'thërmoheshin nga vrulli i drapërit e as roniteshin nga vozitja e duajve.

Nata ishte e errët e më shumë e kalova te dritarja e vogël, duke dëgjuar shkrofitjet e kuajve të ngarkuar me duaj, të cilëve ua mbanin hundët futur ndër torba që të mos hanin kallinjte. Ashtu dëgjoja edhe bisedat e djemve, që ecnin pas kuajve, dalloja maja cigaresh të ndezuara e xixat që shkrepëtinin në kalldrëm nga potkonjtë e kuajve. Mbi fshat frynte flladi e nuhatja me gjoksin plot kundërmimet e luleve, erën e bykut, aromën e ëmbël të grurit, erën e brydhët të qershive sa edhe atë të gjalpët të djegur. Medoemos ndër hajate e oborre po gatuanin bukë e piqnin lakrorë për në lëmenjtë. Por më në fund u nisa. Rrëmbeva një thes të vjetër e renda te Julia. Në atë copë xhami të dritares së saj, në atë copë xhami që dalëngadalë thonjtë e mi po e gërryenin fare, gërvisha dy-tri herë si macja. E ndjeva që Julia kërceu nga rrobat menjëherë, hapi skobën e derës, rendi oborrit si një drenushë e u dha në rrugë. M'u duk tepër zeshkane, por sytë i ndritnin dhe erdhi aq shpejt, sa këmishëza e saj mbante akoma afshin e ngrohtë të shtratit.

Por kjo rendje e asaj e padjallëzuar s'do të ishte as e

para e as e dyta, sikurse s'do të ishte as e fundit e as e para-fundit. Brofje të tilla nëpër agime sapo kishin filluar për ne brezin tek i cili shpresonte Naumi i Gjiros. Se do të vinin rendje e thirrje të tilla edhe në agime të turbullta, kur kundërmimet e luleve, të bykut e të qershive as do të ndjeheshin fare. Kështu do të ndodhte me siguri, sepse ne ishim nga ata që s'linim dy gurë bashkë, por edhe tek ta gjenim gurin. . .

Shkuam nga mullarët. Sytë e Julisë xixëllonin në errësirë; ndjehej fërfëllimë kosash e drapërinjsh; vesa ishte shtruar e plotë e bulëzat e saj ishin ngjitur edhe nëpër kaçurrelat e vajzës, që i vareshin të shpupurisura mbi ballë. Unë s'flisja fare, ecja. . . ç'them ecja? Fluturoja!

E shkulëm çiften nga mullari, edhe kollanin me fishekë, por tani m'u kujtua se duheshin marrë masa sigurimi.

— Ti, Juli, rri këtu, ruaj armën.

— Po ç'do bëjmë me këtë çifte?

—Ti bindu një herë, pastaj ta them vetë. Prit.

Ja mbajta me vrap nga shtëpia e senjor Quipo de Llanos. Hapat e mi s'ndjeheshin fare një se isha zbathur, dy se rrugët ishin plot me kashtë e fije bari dhe tre. . . sikurse ju thashë, fluturoja!

Në errësirë dallova hijen e shtëpisë të mbuluar me llamarinë. Oxhaku as tymoste e as xixa lëshonte. Pra, flinin. Vura veshin. Së pari u habita nga një gërhitje e rëndë që më ngjau si kërritje derri, po, kur shkova ndër mend gushën plot tul e dhjamë të Quipos. . .

Morëm përpjetë fshatit, por jo rrugëve, kaluam gjer-dheve e mezhdave; kaq herë na u ngatërruan këmbëve kungulleshka dhe rrënjë bathësh. Pastaj kaluam trumën me heshta shtogu të egër, ku ditën kapnim zhuzhakë të ndritshëm që i lidhnim nën sqetulla e krahëve të tyre e i vërtitnim si rrodhanë për të dëgjuar atë zhaurimën që na pëlqente e për t'u kundruar bukurinë e krahëve të gjelbër me nuanca blu e të kuqe. Pas na lehnin e na kërcënonin qentë, por qenit, po s'ja vure veshin, po e shpërfille, fut bishtin ndër shalë e bën fësht mënjanë.

Arritëm te koria me lisa. Ajo ishte një pyllëzim i vogël në faqen e një kodre. Aty Quipo de Llanua kishte

ngritur një kolibe me degë dushku e u zinte pusi pëllumba-  
ve. Pat vrarë disa herë, por tani shpesët ishin trembur e  
s'vinin më.

Po sot a do të vijnë?

U strukëm në kolibe. Vinte erë pluhur i lagur nga  
vesa. Mollëza e dorës me takoi në një lëvezhgë veze. Në-  
për drurët e lisave kalonte thëllimi i agimit. Dita u hap.  
Poshtë në lëmenjtë po shtronin vrahët. Moshatarët e mi  
u vërsulën pas kuajve me britma e thirrje, duke vërtitur  
në erë kamxhikët si flamurë të kërcënimit. Kalamajtë  
e kishin pisk tani në mëngjez, sepse ishin çoçër e mezi u  
dukej koka nëpër dallgët e duajve të pashtruar. Tani  
edhe kuajt e kishin vështirë, se kallinjët u shponin barqet,  
gjokset e gjer jelet lart mbi zverk.

Pëshpëritim, me Julinë e përgjonim nga drojtja se mos  
na vinte njeri. Poshtë shtrihej fshati me shtëpitë e kuqe  
nga qeramidhet, me rrugët e bardha nga kashta e me kop-  
shtet e gjelbëra nga perimet; e kudo që kishte të mbjella  
domate, atje gratë kishin nderur edhe shami të kuqe. Por  
e gjithë pamja e fshatit dukej pas një velloje të kaltër,  
sepse oxhakët tymosnin oborreve, ku vajzat e nusët gatu-  
nin bukën.

— Pa shih, po vëre re mirë, a del tym nga oxhaku i  
Quipos?

— Jo, asgjë s'duket.

... Papritur erdhi një oshëtimë nga qielli dhe mbi  
kolibe na ranë ashkla të thata, gjethe të njoma e bisqe të  
holla. Mbi lisat erdhën dhe u ulën një tufë shpendësh, por  
s'ishin pëllumba; i pashë fare mirë... ja si po guisin tur-  
tuj e turtullesha në ngjyrë të plumbit me ato çafkat e  
bukura majë kokës... Në çast ngrita të dy kokoshët e çiftes,  
drejtova grykën e armës lart, por... e dija hakun e vetes! I  
pëshpërita Julisë dhe e urdhërova të mbulonte fytyrën me  
duar se... ku dihet, flaka e barutit...

Këto ishin dëngëlat e mia, por unë e kisha hallin  
gjetiu, s'desha që ajo të shihte «trimërinë» time, sepse unë,  
flas me dorë në zemër, mbylla sytë, kokën e ktheva nga  
ana tjetër dhe me inat tërhoqa të dy këmbëzat njëherësh!  
Krisma gjëmoi me të madhe, çiftja më kërcëu e s'di nga



më fluturoi. . . Kolibja u mbush me tym e kundërmoi barut e leckë e djegur. Se si u ndodha jashtë kolibes, as vetë s'e mora vesh. Në lëndinën e mbushur me lëndë përhapeshin të paktën nja tetë turtuj, disa mbetur në vend, disa po përpëliteshin akoma. Nga kolibja Jolia po më thërriste:

— Miço, o Miço, ç'u bë kështu, a t'i hap sytë tashti?

Për një çast lëvizjet në lëmenjtë ishin prerë, kuajt kishin ndaluar vrapin, kalamajtë — britmat, burrat — punën.

Por tani një tufë djemsh e burrash po rendnin përpjetë nga unë. . . midis tyre dallova edhe një kapelë të gjelbër me strehë të zezë. Ishte një nga xhandarët e postkomandës, një nga ata që i shërbenin lartmadhërisë së tij Zogut I, mbretit të shqiptarëve!

Veçse tani s'duhej humbur mendja. Në thesin e vjetër futa shpejt e shpejt gjahun tim, aq sa munda dhe urdhërova Julinë:

— Merri këto në shpinë dhe he. . . ik!

Pas pak më çuan në postkomandë, pasi hëngra turinjve ca pëllëmbë sa më lëshuan sytë xixa, por e keqja më e madhe ishte me shqelmat. Xhandar Xhemali ishte usta në të rrahur. Druhej të më bënte me gjak. Por, sidoqoftë, unë i ngula mirë në kokë ato që hëngra. . . shqelmat veç, shuplakat në një anë, sharjet në anën tjetër, sepse më ishte mbushur mendja se do të vinte «ai lumi i madh, për të cilin fliste Naum Gjirua. Dhe ne ishim një çetë kalamajsh që po rriteshim, ishim ne që s'linim dy gurë bashkë, por edhe tek ta gjenim gurin, do të dinim kujt t'ja vërvitnim.

Në postkomandë më bënë një gjyq të vërtetë. Quipo de Llanua më këputi ca pëllëmbë të forta sa më kërcitën tëmthat e dhëmbët dhe gishtat e zotërisë së tij më njiheshin në faqe javë me radhë.

— Faqezi, hajdut, kaçak i poshtër!

Këto ishin disa nga sharjet që i dëgjoja, ndërsa më kërcisnin daçkat në fytyrë, shqelmat në vithe e grushtet në gjoksin tim të njomë prej kalamani. Dhe me siguri ato grushte në gjoks i drejtoheshin edhe zemrës sime vocërrake, i drejtoheshin edhe asaj dhe i kujtonin të mos harronte kurrë, oh, po, kurrë!

Por u bëra i fortë. Asnjë britmë s'nxora, asnjë pshe-

rëtimë, asnjë thirrje për mëshirë, veç lotët më shkonin çurkë, lot të nxehtë inati, lot të tillë sa avujt e tyre i dalloje nëpër sytë e mbushur e të lagur...

Postkomandanti, një plakush me mustaqe gjer te veshi qenkësh më usta... Ai më kapi tëmthat e m'i tërhoqi aq fort... Dhe s'paska torturë më të egër e më të dhembshme se kjo. Sytë m'u errësuan, bota më erdhi vërdallë, e, kur erdha në vete, po më hidhnin përsipër kova me ujë të ftohtë. Postkomandanti deshi të arësyetonte torturën e tij dhe më thoshte:

— Lugat... ty nesër a pasnesër mund të të shkrepet të vish e të na rrëmbesh ja, edhe këto pushkët tona...

Por Quipo de Llanua se la të mbaronte:

— Hesht, o komandant, djalli fle mirë e bukur e ti e ngacmon që ta zgjosh?!

\* \* \*

Kur më lëshuan, shokët më pritën me inat e me mëri. Zilia dukej që atje në sytë e tyre:

— Ik, mo, ti...

— Pse? Kështu janë shokët a?

Unë isha ulur te kërcuri i madh i arrës i kredhur në mendime me bërrylat ngulur mbi gjunjë, pëllëmbët mbi tëmthat e sytë përdhe. Por në sytë e djemve të rritur unë isha heroi i ditës:

— Shpuzë është ai Mitka!

— Që sot shihe ç'bën, po kur të rritet?

— Diç do dalë nga ai çunak, dëgjomëni mua.

Xha Naumi i kishte kaluar të gjithë:

— E kam thënë dhe e them, po rritet një brez që do ta kthejë botën përmbys, dëgjomëni mua, lumi do të vijë...

— Edhe unë kam vënë re hënën; ka ca kohë që po del e kuqe gjak; do kemi luftë.

\* \* \*

Ishte një ditë e diel. Rrojtoria e Bexhetit që mbushur plot e përplot me njerëz. Një palë prisnin radhën të qethe-

shin a të rruheshin, disa loznin kartërat, të tjerë hidhnin zaret e zhurma e rrotullave petashuqe, ishte aq e egër, sa Bexheti herë pas here ngrinte lart briskun e vet profesional, shihte përmbi rrathët e syzeve prej qelibari të dyshimtë e kollitej fort:

— Ngadalë, ore!

Sytë e klientit me sapun në fytyrë u çakëritën një çast mbi pasqyrën, por Bexheti, duke ju përkulur, i pëshpëriti me zë qërtues:

— Paske ngrënë hudhër, more shejtan!

Tryezat e vjetra koloviteshin përmu copat e ploçave të copëtuara të shtrojës sa herë që fandi spathi përplasej poshtë e sa herë binte sheshbeshi, kurse në tryezat e tjera bisedohej ngadalë me vështrimet nga dera e me bërrylat mbi tryeza, me fytyrat afër e afër e me sytë tinzarë e të menduar.

— *Non pasaran!*<sup>1)</sup>

— Duçja ka mbajtur fjalim e thotë «*paseremo.*»<sup>2)</sup>

— Ja, andej nga plehurat!

— Republika do fitojë. Janë mbledhur atje punëtorët nga e gjithë bota, ka edhe rusë, ka dërguar Stalini!

— Këtë e dimë prej kohe.

— *Non pasaran!*

Kjo ishte parulla e luftëtarëve të Republikës dhe një-rëzit sikur shprehnin dufin ta përsëritin gjithnjë.

Në një qosh të rrojtores ishte ulur edhe Naumi i Gjios me beretin ulur gjer në mes të ballit, me gjunjët e plotë hapur anash e duart si panxha përmu gjunjët prej divi dhe përtypte duhan me dhëmbë e qëronte gurmazin. Unë me shokë përgjonim që jashtë nga dritaret, duke pritur ndonjë rrëmuje për të gjetur çastin e volitshëm të hynim në rrojto-re. Dhe ja, çasti erdhi. Atje po vinte nxituar Quipo de Llanua me një tufë gazetash nën sjetull dhe me kushedi çfarë lajmesh të reja nga fronti që dukej se ishte gati t'i thoshte. Një dell i faqes i dridhej mbi buzën e sipërme. Ishte rruar taze në shtëpi, i pudrosur dhe i hekurosur si i

1) Nuk do të kalojnë. (spanisht)

2) Do të kalojmë. (italisht)

dalë nga kutia. Papritur m'i nguli sytë mua dhe m'u kërcënua, po përsëri me mua e pat, sepse ja, deshi të tregonte diçka, deshi të tregonte se ishte i fortë edhe si vjershëtor dhe mendja e tij «e ndritur prej sekretari të komunës» na paskësh nxjerrë një vjershë:

*Mitkë Qose, Mitkë Qose,  
seç na vodhe, na llangose,  
dhjamë derri e çorbë dose...*

I tha këto vargje me gishtin ngritur lart, duke dashur të tërhiqte vëmendjen e gjithë rrojtores. Pastaj u ul afër zotit Pavël Caramidhit dhe lëshoi gazetën. Kishte aty «Arbëninë» e diktaturës së ndrituar, «Eleftero Vima-n» e Athinës dhe «Gazzeta del Mezzogiorno-n» e Barit që, përveç italishtes së vet, mbushte edhe plot një faqe në gjuhën shqipe ngjeshur plot mburrje allaitaliane, në krye të të cilave agjensia «Stefani» kishte firmuar e vulosur.

Quipo de Llanua e zgjidhi gesen e deshi të qeraste zotin Caramidhi e njerëzit s'dinin si ta shpjegojnë këtë bujari. Treshi i «mosndërrhyrjes» bëri një këshillë të vogël kokë më kokë:

— Do ketë rënë Madridi.

— Do ta ketë vënë kllloçkë të shoqen!

— Dëgjoni, dëgjoni!

— Zotërinj, të nderuar zotërinj! Ne po jetojmë ditë historike! Si e shpjegoni ju këtë fakt!... Ja, Nebil Çika e shpjegon për bukuri. Gjithë bregu i sipërm i Mesdheut ka përqafuar dhe po përqafon fashizmin. Si e dini, në Portugali, në Spanjë, në Itali, në Greqi këtu afër... s'flasin për jugun e Mesdheut, sepse ata janë felahë e s'marrin vesh nga bota e nga qytetërimi... Italia fashiste mendon se...

Quipo de Llanua nënqeshi me plot fytyrën që mundi e foli kaq bukur dhe me sy kërkoi që edhe të tjerët të nënqeshnin. Por, në vend të nënqeshjes, një zhurmë pjatash e xhamash! Naum Gjirua pat përplasur grushtin mbi tryezë, u ngrit i rëndë, i zymtë dhe gjithë inat:

— *Non pasaran!* Breshkaxhinjtë! *Non pasaran!*

Zëri i egër i minatorit plak sokëlliti aq fort, sa mua më shkuan të ngjethurat gjer në thembrat e këmbëve.

— Si duket, «kristaqkë», t'u mërzit grazhdi i lartmadhërisë! Kur të vijë lumi i madh...

Në kafene ra heshtja e vdekjes. Askush s'pipëtinte. Quipo de Llanua s'deshi të përulej, por, dinak e dhelparak, ju kthye:

— Nuk më thua zotrote cili është ky lumë që ngahera e zë në gojë? Cili është ky lumë që pret zotrote?

— Po ja de, lumi i fshatit tonë, një herë erdhi ky lumi ynë dhe e gërryejti arën time, tashti do vijë ndonjë ditë përsëri dhe mund të gërryejë gjithë arat e tua, apo jo?

Bexheti që nga froni i tij, ngriti lart treguesin dhe i bëri shenjë Naum Gjiros se duhej të paguante dëmin, pastaj shkoi tehun e briskut mbi mollëzën e dorës e dha të kuptojë se kufiri i pergjelit të diturive të tij nuk arrinte aq larg, sa t'u hynte brenda atyre të hedhurave dhe të priturve midis Naum Gjiros dhe Quipo de Llanos.

— Sidoqoftë, — mori fjalën përsëri «kristaqka» — ajo që ka shpërthyer sot në Spanjë është një lëngatë, është si gripi i Spanjës më 1918, ajo farë është shuar e do shuhet, bolshevikët e botës janë mbledhur atje për të ngrënë mëlçi fëmijësh, për të djegur kishat e për të rrëmbyer pasuritë e të tjerëve, lipon...

Por gjer këtu e Naumi i Gjiros kërceu përsëri. Se ato bisedat e ndezura mbi Spanjën, zakonisht bëheshin kur mungonte «kristaqka» ose xhandarët, por sot plaku nuk përmbahej dot:

— Ti gënjen, ti dhe Nebil Çika jeni gënjeshtarë. Në Spanjë luftojnë punëtorët për minierat e tyre, fshatarët për tokat që ua rrëmbejnë Quipo de Llanot, luftojnë të varfërit kundër të pasurve, luftojnë, qen, luftojnë...

Tani sherri kishte marrë spicë dhe hajt ta mbaje. Bexheti mbeti me briskun ndër duar e ja pushë sytë e çakëritur në pasqyrë se nëpërmjet saj po shihte ngjarjen.

— ... dhe në Spanjë kanë shkuar dhe do shkojnë djem shqiptarë. E di zotrote këtë?

Quipua s'deshi të përulej:

— E di, xhaxho Naum. . .

— Hëm! Hëm! Që nga më gjete xhaxha ti, qen?

— Po dale, *agapitemu*<sup>1)</sup> që je i krisur nga kondaku. Këtë e shoh, por të merremi vesh; atje në Spanjë paskan shkuar shqiptarë, the. Mirë. E kuptoj, e di, ka shkuar një himariot shërxhi, një lab inatçi e një oficer nga Kosova; është edhe një kalama nga Korça e di. . .

Bukuri, mirë që i ditkërke, por të gjitha nuk i di; ti mund t'i quash si të duash, por ata kalamanjtë, *ata* — dhe tregoi me dorë nga ne — *a t a* do të kenë të bëjnë me ty. . .

Prej një nderimi të tillë, në sytë e gjithë burrave të fshatit, në hajt e na mbaje. . .

— Ja, shihe mirë atë muçaçon vocërrak, shihe e ngule mirë në kokë fytyrën e atij Mitkë Qoses që ti, duke dashur të tregosh zotësitë e tua, i kurdis vjersha e bejte, Bukuri! Për të atilla je i zoti, zotësi e madhe! . .

Quipo de Llanua hodhi dy hapa drejt minatorit plak, kërcëva dhe vetë, pas meje erdhën edhe shokët me vezët ndër duar. Në këtë mes, Bexheti partizan i «mosndërrhyrjes» e gjeti me vend të ndërhynte!

— Këtu në këtë dyqan vakëf, sepse dyqani vakëf është, nuk dua sherre, s'dua të zihen njerëzit për politikë. . . ju lutem shumë, se ndryshe ngrihem e shkoj e qahem gjer te lartmadhëria e tii Zogu I!

— Këtu ke të drejtë, — ja ktheu «kristaqka» Bexhetit — ke të drejtë. Më lejoni, pra zotërinj, të lexojmë gazetat e fundit.

Dhe filloi të lexonte dhe të tregonte sekretari i zotit Caramidhi, nisi të lexonte dhe të tregonte për bombardime, për sulme me shpata të zhveshura, për tmerre e vrasje, për tortura e djegje që na paskëshin kryer bolshevikët në Spanjë, se ne kalamajve s'na mbante dot zemra, aq tmerre e aq tymra e aq vrasje. . . prandaj ishim shtangur e medoemos prisnim ta marrë fjalën edhe një herë Naumi i Gjiros. Po ky foli shkurt:

— Bjeri legenit, bjeri!

---

1) i dashur (gr.)

Pikërisht në këto çaste më kërceu në kokë diçka jo e zakonshme. Sepse në fund të fundit unë kisha llogari për të larë me zotin sekretar. Ky a nuk më pat rrahur? Ky dhe postkomandanti a s'mi këputën mishrat e tëmthave, sa, kur i kujtoj, më dhembnin edhe sot e kësaj dite?

Ika e s'u vonova të kthehem. Qethjen e flokëve asaj dite e shkëmbeva me tri tapa që bleva te dyqanxhiu i fshatit. Zemra ime e vogël nuk besoj të kishte rrahur njëqind herë që kur u nisa e gjersa u ktheva! Ashtu u struka midis shokëve me mendimin e fshehur në kokë dhe me koburkën e fshehur në xhep. Senjor Quipo de Llanua vinte e vinte nëpër rrojtore duke dërdëllitur. Jashtë gratë kishin dalë nga kisha të veshura me rroba të zeza me sepetkat e grurit ndër duar e iknin tatëpjetë. Se si ju thashë ishte ditë e diel. «kristaqka» ishte veshur me rrobat më të mira, me kostum blu, me këmbishë të bardhë e kravatë të zezë, me një shall të badhë borë midis xhaketës blu e jelekut gri. Atmosfera në rrojtore qe e ndehur dhe sundonte atje ajo fryma e rëndë e vrasjeve, e gjakut, e shembjeve, e bombave me fosfor dhe e sharapnelave me flakë, kur unë, tinazi e vjedhazi shkoj pas shpinës së Quipos, nxjerr nga xhepi koburkën me tapa dhe grykëzën e drejtoj jo përpjetë, si në turtujt e kories me lisa, por tatëpjetë nga dyshemeja. . . dhe ja hoqa këmbëzën mu nën vithet trashaluqe të Quipo de Llanos! Hoqa këmbëzën e koburës së mbushur dhe fësht. . . ika përjashta! Dhe atë tërheqjen time strategjike ma mbuloi për bukuri çeta ime shoqërore, që krijoi atje një mishmash e brohori. . .

Krisi koburka ime, por krisi aq fort e aq papritur, sa njerëzit kërcyen përpjetë, kurse Quipua, që as e priste e as e pandehte, i lemerisur nga krisma që i ushtoi nga shalët e gjer te koka, përfshiu me duar vithet e veta, u vërsul si i shkalluar e u përplas mbi banak duke bërtitur si i çmenduar:

— O lele, bytha!

Për djall, nëpër këllqet i kishte mërzejtur tymi i zi i tapës dhe Bexheti e partizanët «e mosndërrhyrjes» harruan fare qëndrimet e tyre politike. . . Të gjithë kishin pandehur se dikush e kishte qëlluar «kristaqkën» për ta vrrarë. . . Dhe

prandaj Quipo de Llanua, i humbur dhe i koritur, i trembur dhe i tmerruar, shante, belbëzonte se bolshevikët. . .

Në mes të rrojtores, në sytë e çetës së kalamajve, ashtu si ishte përmbytur mbi banak, «kristačkës» ja ulën pantallonat poshtë, dhe çdo gjë shquhej në atë lëmsh tulesh, mishrash e qimesh, por veç gjak i kuq, ose gojëz plage s'kishte gjëkund. Pas rrëmujës së parë, burrat e kuptuan ç'kishte ndodhur në të vërtetë, filluan të qeshnin e të mbanin barkun me dorë; dolën përjashta dhe atje mbi sofatin e madh vunë një karrige dhe e ulën atje Quipo de Llanon. Ky i mbante krahët të varur si kopaçe të prera. I shkopsitën jakën, i hoqën kravatën, kurse Bexheti i bënte veri me peshqirin e vet profesional të mbushur me qime koke, me gjak fytyre e gjurma sapuni:

— Hidhni ujë, hidhni ujë, se i ardhi alivan.

Vetë, që në çastin që i thirra vrapit, kapërceva lumin dhe shkova dhe u futa në një strofkë kulprash, ku shkoja shpeshherë, aq herë sa ma donte qejfi. Që atje mbaja sehir dhe dëgjoja Bexhetin që ankohej:

— Ai djall Mitkë është i prerë për djallëzi të tilla, por është aq nopran dhe i prapë, sa është gati të trazojë edhe të vdekurin në varr.

Ishte e para herë në jetën time që po e ndjeja atë shijen e ëmbël të hakmarrjes! Mendohesha.

«Ky është grushti im i parë, po kur të rritem, sikurse më mëson edhe xhaxhi Naumi, kur të rritem e kur të vijë përsëri lumi, jo kobure me tapa, por kobure me zjarr kam për të marrë. . .»

Afër mbrëmjes më erdhi në strofkën time edhe Julia me një kartë ndër duar.

— Pa shiko, Miti, shih këtu. . . kartëra të tilla kanë ngjitur nëpër muret e fshatit, kanë ngjitur edhe një të madhe në portën e Quipo de Llanos. Unë mora një për të ta treguar ty, shihe.

Ishte vizatuar në letër një karikaturë. Por asaj kohe as emrin ja dija e as mund ta merja me mend çfarë thoshte e ç'kishte përgatitur. Në karikaturë dukej një buall i zi, karshi tij një breshkë deti dhe midis buallit të zi e breshkës ishte vizatuar një qengj. Breshka po gatitej t'i



futte dhëmbët qengjit, kurse bualli i zi e këshillonte: «Mos e nga, zcnja breshkë, sepse kështu kam bërë gabim dhe kam ngrënë edhe unë këtu e pesëqind vjet më parë dhe plot pesëqind vjet me radhë desh ma copëtoi plëndësin. . .»

Pastaj shtruum bisedë me Julinë. I tregova si pata vepruar, pastaj nuk di se si, fjalët na u prenë, frymëmarrja na u bë më e rëndë, fytyrat na u përskuqën. Dhe të dy rrinim atje, shihnim ujërat e lumit, shkumën e bardhë që dilte nga jazi i mullirit, fluturat që endeshin aty rreth sikur na mbanin roje, zogjtë që shkundnin bishtat mbi bisqet e plepave, kurse prapa nesh, tek ara e madhe e mbjellë me grurë të verës, kallinj të e verdhë lëkundeshin ngadalë, fërkoheshin me lulekuqet. . .

Por më shumë unë s'mundem t'ju tregoj, sepse kurrë ne s'jemi takuar dhe ju kurrë s'më keni treguar për foletë tuaja të vegjëlisë, atje ku kallinj të e gjelbër shushurijnë bashkë me lulekuqet e njoma.

Por kur erdhi nata, unë mbeta vetëm, sepse Julinë e përcolla. Dhe ashtu më mori gjumi.

\* \* \*

Ishte një ditë e diel. Ne, çeta e kalamaive, kishim shkuar te lumi, atje afër tek ara e Naum Gjiros dhe prisnim sa të ngroheshin ujërat për t'u futur ndër to. Tingëlloi kambana e madhe e kishës, kur xhaxhi Naumi doli lart që nga plepat dhe na u afrua. Pikërisht në atë çast edhe «kristaqka» na shkoi përpara, u takua me plakun ballë, për ballë, por nuk i foli fare. Quipo de Llanua ishte veshur me rrobat më të mira, në xhep mbante «Arbërinë» e Nebil Çikës dhe në gojë këngën e tij të preferuar «*Stin eklisia ta skalopatia*». Por ai kaloi dhe ne s'e pamë më. U zhduk nëpër kopshtin e tij, prapa turrave me tel me gjemba, me të cilat kishte qarkuar pronën e vet. Ne të vegjëlilit flisnim e bisedonim çfarë të na vinte në gojë:

— Po t'i vjedhësh mollë «kristaqkës» zihesh hajdut!

— Po ja, kështu thuhet, — ndërhynte plaku — kush

vjedh një mollë, quhet hajdut, kurse ai, që vjedh një arë të tërë, është burrë i mirë!

— Xhaxha Naum, po ai thotë se nuk e vodhi, thotë se ja solli lumi. . .

— Po lumi do vijë përsëri, biro!

— Kush mund t'i kalojë ata telat me gjemba?

— Bah, s'na e merr mendja, zor se kapërcehen, mbe-tesh atje si mi.

— Kalohen, djema, kalohen. Do t'ju tregoj historinë e Luftës së Vlorës. . . Selam Musai hodhi sipër telave gunat e dhirta dhe përmbi gunat kapërceu. . . Ka edhe një marifet tjetër: që nën telat hap me duar e me thonj një si llogore . . . por këto mësimë nuk jua jap që të ndotni duart me mollët e këtij fashisti, jo, jo. Kur të vijë lumi. . .

Dhe ne kthym kryet nga malet lart, vështruam ato majat shkëmbore e pyjore, andej nga bleronin koriet, nëpër tisin mavi të largësisë, nëpër tisin ngjyrë plumbi, nga skuqnin shkrepat shkëmborë. . . andej nga do të vinte një ditë lumi. . .

— O xhaxhi Naum! Po lumi do ta mbytyë «kristaqkën»?

— Lumi ka një kuptim tjetër, të thellë. . . nga varfëria e lotët, nga skamja e nga padrejtësia, njerëzit tanë do rrëmbejnë armët një ditë dhe do ta përmbysin pushtetin e Quipo de Llanqve!

— Urra!!!

— Dale, mos u nxitoni. Ne po jetojmë nën një zgjedhë varfërie e shtypjeje. Ja, midis jush mund të ketë mendje të ndritura, ja Julia e vogël, që keni qejf t'i dëgjoni këngën, ka një zë aq të bukur. Por më kot. Sepse sa kohë që janë në fuqi bejlerët dhe Quipo de Llanot për ju brezin e ri s'ka rrugë tjetër veçse të bëheni druvarë dhe lopa rë. . . dhe vetëm fëmijët e «kristaqkave» kanë të drejtë të venë në shkollë dhe të dalin në botën e madhe.

Ne rrinim kokulur para plakut dhe dëgjonim. Askush s'pipëtinte e na dukej se nga fjalët e xhaxha Naumit rridhte një vrer. . . Por ne na duhej ai vrer; pa e ditur ne atëhere, ai vrer na mbushte me urrejtje për shtypësit; pa e ditur ne, ai vreri i hidhur i së vërtetës na ushqente zemrat tona, pa e ditur ne atëhere. . . ne ishim bijtë e shekullit të ri. . .

E dëgjonim përditë plakun se si ishin punët e çduhej bërë; por, se si duhej vepruar, këtë e mësuam vetëm asaj dite.

Papritur e pakujtuar «kristaqka» doli kundrejt nesh, pas telave të tij me gjemba. Ishte i zverdhur në fytyrë dhe duart i dridheshin. Si duket, ai kishte përgjuar bisedat tona dhe i foli plakut:

— Juve Naum Gjirua, juve ju drejtohem. Në emër të naltmadhërisë së tij Zogut I, mbretit të shqiptarëve, ju urdhëroj të hiqni dorë nga veprat tuaja të paligjshme. Po u futni në kokë kalamajve rebelizmin dhe anarshinë, po i mësoni të kapërcejnë telat dhe të vjedhin mollët e mia...

— Mollët e tua?! Ha, ha, sa qesha! As që i dua.

— Si duket, s'kënaqesh me aq!

— Kurrë.

— Atëhere do tokën time?

— S'vlen.

— Atëhere dashke më tepër!

— Lumi, Quipo de Llano, do vijë lumi i madh që do t'ju gërryejë megjithësej!

— Në emër të ligjit ju urdhëroj të pushoni.

«kristaqka nxori një çelës nga xhepi dhe hapi një kyç vëthkë të lesës; kështu doli këtëj.

— Zoti Naum Gjiro, ju që e paskeni kokën të mbushur me ligësi, përse nuk shkuat në Spanjë, po ardhët këtu?

— Sepse këtu është Spanja ime e parë.

— Domethënë ajo tjetra qenka e dyta!

— Ndofta.

— Po pse s'shkove?

— Shkojmë bashkë, po deshe.

— Unë? — «kristaqka» shëmtoi fytyrën.

— Po. Ti, shko te sivëllai yt i madh. Le që kot flas unë. Spanja jote është këtu, këtu tek ara që më rrëmbeve mua. Në njëfarë mënyrë zoti «kristaqkë» ne të dy jemi në Spanjë...

— Merre si të duash:..

— Hë, pra, a do të ikësh nga toka ime?... — pyeti plaku.

— Po kjo s'është toka jote, more tutkun; mësohu me

këtë të vërtetë, pajtohu me këtë realitet, përndryshe unë të dërgoj në djall. . .

— Ti «kristaqkë» dc më dërgosh mua në djall?

— Po, që sot bile, të hedh prangat e zinxhirët e të bëj të lozësh si ariu. . . rebel! Ik, largohu që këtu! . . .

Po pikërisht gjer këtu e xha Naumi s'mundi të duronte më. Ngriti lart krahun, me grusht të mbledhur dhe i këputi Quipos një goditje mu në nofullën e majtë. . .

Quipo de Llanua e humbi toruan, erdhi një çast rrotull, por shpejt e mblodhi dhe ju vërsul plakut sipër. Ne, e gjithë çeta kërcyem e brohoritëm, por nuk mundëm të bënim asgjë. Veçse pamë me sy se si xha Naumi vinte në jetë mësimet. . . «Kur qëllon me grusht, ma pat mësuar ai, kur qëllon me grusht, jepi grushtit jo vetëm gjithë forcën e krahut, por edhe gjithë peshën e trupit. . . ja, kështu. . .»

«kristaqka» u përmbys mbi zallin e lumit me surrat të dërmuar, me nofull të enjtur, me dhëmb të thyera. Ne s'dinim se çdo të ndodhte akoma, por xhaxhi Naumi nxitohej:

— Hajt, fëmijët e mi. . . unë do largohem!

— Në Spanjë do shkosh, o xhaxhi Naum?

— Nuk dihet.

— Po ku do shkosh, o xhaxhi Naum? Ku?

— Maleve.

— Do vijmë edhe ne.

— Jo, jo, atje do t'ju pres sa të rriteni.

— Dhe atje do të të gjejmë?

— Në mos më gjetshi mua, do gjeni gjurmët e mia. . .

— Po kur? . . .

— Kur të vijë lumi. . . se lumi do të vijë.

## I DËRGUARI NGA KLASA

Mali është i veshur përfund, kërr aty nga mesi, kurse lart, në krehër apo në tehun e epërm, ka ca si dushqe të reja me degë të rralla, e për një çast ai vargan me lisa të vegjël të duket si një karvan kalorësish dasmorë, që kanë marrë nusen kushedi se ku e kushedi për nga. . . Fryn era, ulërin grykave, buçet pllajave e të bëhet se karvani i dasmorëve ja ka marrë këngës e çan duke kënduar e duke u lëkundur sa andej-këtej.

Mersin Demirazi, ngjitej këtyre anëve dhe nga mënyra se si ecte dukej që nuk ishte fshatar. Ai ngjitej me hapa të shkurtër, me ballin të rrudhur, si i tretur në mendime, kurse sytë e tij përpinin pamjen përpara e. . . pamja apo sytë bënin që Mersini të mbante gojën gjysmë hapur. Të ishte vendës, do të njihej menjëherë nga të ecurit, sepse, kur ecin fshatarët (qofshin këta shqipo apo ballkanas) e bëjnë këtë duke u tundur megjithsej, kurse Mersini po ngjitej me një hap gati ushtarak dhe me trupin drejt përjetë.

Ishte i veshur thjesht ky burrë dyzetepesëvjeçar, me rroba punëtori, me një valixhe dërrase në dorën e djathtë dhe ajo dorë e ngjeshur dhe leshtore, dorë burri, e plotë dhe e shkathët, kishte plasaritje në majat e gishtave e kallo në mollëzat.

Mersin Demirazi, i lodhur patjetër nga gjashtë orë e ca shtegëtim, sa vente e nxitohej më fort, jo nga uria e as se po afronte nata. Asnjëri s'po e priste, sepse askush

nuk dinte gjë që Mersin Demirazi po afrohej në vendlindje i shtyrë të rendte pa e kuptuar, të nxitohet pa e marrë vesh as vetë e të përpinte me sy male e krasta, prozhe e burime, përrenj e ujvara.

Po vinte në vendlindje pas tridhjetë e ca vjetësh. Po si e thonë të parët (dhe e kanë thënë ashtu si duhet), rruga për në mëmëdhe, sado e gjatë e sado e ashpër, mbetet gjithnjë më e shkurtëra, më e bukura, më e dashura.

Dielli digjte, thatësira sapo ndjehej e toka djerrë ishte prerë me vija zikzake, si me një radhë të ngatërruar gërmash arabe.

Nga pylli përanash dikush doli. Mersini s'e dallonte dot, sepse njeriu ishte thujse i mbuluar nga një gunë e madhe, por dallohej që ishte një plak, se ecte me zor e i dridheshin këmbët. Mersini u ndal e plaku gati u përplas pas trupit të tij, sepse gunën e madhe e kishte mbështjellë me të dy krahët e kapuçi i saj i kish rënë mbi fytyrë e s'e linte të vështronte. Plaku lëshoi gunën e rënkoj, pastaj ngriti dorën e djathtë e, duke vënë pëllëmbën mbi ballë si strehë për të mënjeluar dritën, vështrroi të panjohurin. Picërroi sytë, mblodhi hundën se i erdhi era e naftës dhe hapi gojën:

— Kush je zotrote?

— Unë? E keqja është xhaxho, se as unë nuk të njoh, por që nga vjen ti?

— Vajta t'i marr gunën tim nipi; e pat lënë në pyll. Mbrëmë patën ujë dhe...

\* \* \*

Pas vrullit të fjalëve (që bëhen aq të dendura fill pas njohjes), biseda reshti aty për aty e të dy burrat, si prej vetiu, u kthyen në kujtimet e vjetra. Mersin Demirazi gëlltitej e ngjitej përpjetë me valixhen në një dorë e me gunën e madhe kruspullosur në tjetrën; plakut në krah i vinte çudi se si ishte rritur aq shumë e se si pat humbur aq kohë ky nipi i Demirazve. Mersini nguli vështrimin në faqen e kodrës aty afër. Andej ngrihej një zhurmë e një

brohori zërash fëmijnorë që Mersini desh ta dëgjonte që të kënaqte mallin e vet, kujtimet e veta.

Ishin andej një çetë kalamajsh, që me shkopinj e pagavure ndër duar, mundoheshin të vulosnin një fole gre-rash. Disa të tjerë mblidhnin vishtull nëpër drurët e qer-shive.

Ai qëndroi te një misërore e ngjatjetoi një karvan me vajza, (ishin nja dhjetë gjithsejt) që kishin ardhur aty me drapërinj ndër duar. Ato, me radhë e me respekt të thellë, me sytë përdhe e pak të turbulluar, e përshëndetën Mersin-in. Mersini pyeti në ishte ndonjëra nga fisi i tij, i erdhi keq kur s'mësoi atë që do t'i pëlqente. I pyeti për Vilen, vajzën e xhaxhait. I thanë se ishte në fshat, por Mersinit ju bë se, me të zënë në gojë emrin e kushërirës së vet, biseda sikur mbeti; plaku u koll e hungroi e pastaj vajzat fët e fët, pa e bërë të gjatë, hynë në arë e filluan nga puna.

— Domethënë, xha Rushan, nuk ju shkojnë mbarë punët!

— Këtu, mor bir, secili i thotë vetes Ali Pashë; njëri i bie gozhdës e tjetri potkoit. . .

— Për brigadierin tuaj thonë se është burrë i mirë. . .

— I mirë, xhanëm, i mirë, po kur ecën, s'di ku shkel.

— Po ku është e keqja, ti si mendon?

— Ku ka shumë këndesë, s'merret vesh kur gdhihet, s'dinë t'i vërtitin punët. . .

— Domethënë s'kanë organizim?

Mersinit i mbeti fjala në buzë e vështroi nga vajzat. «A vërtet ato u tërhoqën aq shpejt nga biseda, sepse i pyeta për Vilen, apo ashtu m'u duk mua?»

Plaku mendohej, fjalën e fundit s'e kuptoi dot, po përsëri vijoi:

— Si të ta them unë, o bir, ne për këto raste e kemi një fjalë: «Kur ke miell, nuk ke thes, kur ke lopën, s'ke kusinë, lërjau viçave ta pinë». Ja, kështu është puna.

Vajzat, të shtruar pas punës, kishin shkuar tutje misërorës. Ara, që në krye dukej e verdhë, tani që kishte hyrë draperi sikur ndërroi fytyrë. Si u korrën misërishtet e verdha, të shkrumosura nga dielli, të rreshkuara nga koha, u duk trualli i tokës i veshur me bar të gjelbër.

— Këtu, more bir, burrat dhe lopët bëjnë pikën e qej-fit, gratë me qetë heqin të zitë e ullirit.

— Po pse?

— Shihe vetë, e prapë këtu jemi.

U përshëndetën dhe u ndanë. Plaku mori gunën në krah dhe u nis.

«Brisk e kish gjuhën, bilbil i pashkollë, fliste me të hedhura e me të pritura».

Po hynte në fshat me muzgun e në dritaret e vogla të atyre shtëpive të mëdha prej malësie po ndritnin rrezet e kandilave. Te një kodrinë, doli një qen, që lehu me të madhe. Dikush e thërriti qenin e pastaj një fiçor fishkëlloi në ajër.

Mersini s'ngopej dot me pamjen në mugëtirë. Rrugën që shkelte, s'e shihte fare, kur këmba ju përpoq në diçka të metaltë dhe nga ajo përpkjekje u ndje një tingull i mbytur e i zvarë. E kuptoi menjëherë se çka hasi dhe u kërrus. Pak më parë kishte kaluar aty kopeja e madhe e kooperativës e dashit të parë i pat rënë këmbora përtokë.

Mersini ngriti lart këmborën, fërkoji barkun e saj, llupin e lëmuar, preku gjuhëzën e gjatë, e shkundi në erë, pa dëgjoi edhe një herë ato tringëllima të ëmbla, të dashura, të ngrohta që vjetët e shumtë ja patën mbushur plot me mall e me nektar.

«Kur isha i vogël e kalonte kopeja, kaq herë pata gjetur zilet e gjësë së gjallë, por gjithnjë këmborët e ndonjë manareje apo zilen e ndonjë keci, por, që të gjeja këmborën e dashit të kopesë. . . kjo kurrë s'më kishte ndodhur. . .»

\* \* \*

Si është zakoni në malësi, kur vjen miku në derë e vjen nga larg, për ta pritur e për ta nderuar, e jo veç me fjalë, por dhe me doli, me këngë e histori, i zoti i shtëpisë thërret një radhë burrash nga fisi e nga fshati. Domosdo të parët do të vijnë ata që janë fis e pastaj do të thërritet edhe Selmani, që e ka këngën zanat, Kapllani që



dredh vallen si ta duash, e po kështu edhe Serveti, që për punë fjale, kuvendi e burrërie e ha bukën veç shokëve.

Dhe të gjithë erdhën sonte rreth sofrës bujare të Osman Demirazit, po s'di se si e s'di sepse fjala s'merr fill kuvendi platitet aty për aty, ashtu si nuk merr xixë e nuk merr syth ajo eshka e njomur, që ka marë nem në kamare. Ngrënë dollari, urojnë njëri-tjetrin, vjen një shishe plot e pastaj edhe një tjetër, por më kot. Xhaxhai i Mersinit, Osmani, kokulur nga vjetët, me vetulla të bardha nga pahu i miellit (mullixhi gjithë jetën e vet), dredh cigare e ua hedh miqve në prehër, e merr fjalën e bën ta ngasë, por fjala ngec e s'do të bëjë përpara thujse është ndonjë gur mulliri që ngrica apo akulli ja kanë shtrëngur ujin e s'ka kush ta shtyjë përpara. Mersini pyeti për Sulon që është ushtar, për Vilen që paska shkuar në një mbledhje, pyeti një për një për soj e farë e fis e ju gëzua zemra që s'dëgjoi fjalë të keqe.

Rron e ndodhet atje në krye të bashit, ulur mbi poste edhe Ymer Demirazi. Është gjyshi i Mersinit, me llullë në gojë, me një kësulë lëkure në kokë, me gunën krahëve. Sytë i shohin, por veshët e kanë lënë; kurse mendjen herë e ka në vend e herë jo. Flet vetëm kur e pyesin, se pa e pyetur me të madhe sa të gjëmojnë trarët e zez, ai nuk të përgjegjet. Aty e pa Mersinin dhe aty e harroi, e tani rri aty në bash, i stepur e mendjeturbull.

— Sa vjet u bëre, babagjysh?

— Hë?...

— Vjet... vjet... Sa vjet u bëre?

Plaku hapi fort sytë, në atë fytyrë të rreshkur nga motet e si të gdhendur në shqotë e foli ngadalë:

— Besa-besën mirë s'e di, po kur u bë Shqipëri e parë, i kisha mustaqet gjer te veshi!

Kur vjetërohet njeriu, s'ka qejf të numërojë rrënjët.

«Po ç'kanë këta njerëz. Ma merr mendja se këtu diçka ka ndodhur; i pyeta e s'më treguan. E pse mos më tregojnë? Apo ndofta më duket mua kështu?!»

— Pa u nisur, mendova të sjell në fshat një lajm të mirë; shkova në komitet dhe u thashë: «Detyra ime dhe ju po më nisin në vendlindje; do të bëj sa të mundem, por

dua të shpie atje një lajm të ngrohtë; do të jetë mirë që asaj kooperative t'i shkojë drita elektrike». Më dhanë fjalën se brenda tre muajve është punë e mbaruar. Këtej po kalon tensioni i lartë dhe...

«Si? Ky sihariq nuk lëshoi shkëndijën e prituri!»

Njerëzit aty u panë sy ndër sy, disa shprehën njëfarë gëzimi, por thatë, kurse Osman Demirazi foli:

— Jemi ngushtë me mëditjet; sa për dritën edhe me llamba që kemi, s'jemi keq, dritë ajo, dritë kjo.

Mersini mendoi se aty, në çast do ta hidhte poshtë fjalën e xhaxhait. U kërrus te valixhja e tij dhe nxori që aty një radio.

— Kjo është e vogël, e punon me pilë, por ne këtu do të sjellim radio të mëdha, që puncjnë me korrent. Drita elektrike është diçka e madhe, elektriku sot vërtit jetën dhe industrinë e botës së tërë.

U dëgjuan disa fishkëllima të holla, pastaj një e folur në gjuhë të huaj.

— Flet Tirana.

— Po ç'është kjo gjuhë?

— Arabisht më duket.

Spikeri heshti. Në dhomë u ndien tingujt e një kabaje me gërnetë.

— Këngë shqiptare, — foli Mersini — një këngë dasme!

Me të thënë këto fjalë, të gjithë ulën kryet, xha Osmani rënkoi e u ngrit, në derë u dha një mik nga fshati. U përqaftuan me Mersinin, u pyet, u ul.

«Ç'kanë kështu këta njerëz, xhanëm?»

Serveti e merr fjalën e kërkon të çajë nëpër këtë muhabet të mjegulluar. Matanë dëgjohej taka-taku i sitës në magje. Gatuanin kulaç. Dëgjohej zhurma, që lëshonte masha kur kapte saçin, dëgjohej kur milnin lopën aty në oborr, qumështi që derdhej në pastrapë. Mersinit për një çast i bëhet të dalë në oborr e të gëzojë zemrën me mallin e vet. Vegjelia e tij, e kaluara e tij i hedhin valle në kujtesë dhe e shkundin të tërin.

U dëgjua kakarisja e përvajshme e një pule, pastaj

edhe një tjetër, edhe një e tretë... Mersini bëri të ngrihej e të kundërshtonte për pulat që po thernin.

— Xhaxha!

— Ti je mik e ç'bën i zoti i shtëpisë, ti mos u përzje.

Mersinit ju kujtua Vilja që thoshte se teze Xhixhia, e ka magjen si rrallëkush, dredh ca petë të holla ajo, si fletë cigari, Dhe teze Xhixhia u dha në derë, dy-tri kokë vajzash u dukën mbi supet e saj, e vështruan me kërshtëri në dhomën e madhe, ku burrat qeshnin. Teze Xhixhia dalloj sytë e përlotur të Mersinit e mendoi:

«Edhe ky i ka sytë të mëdhenj si gjithë fisi i tyre, ja edhe Sulua kështu m'i ka... ju bëftë nëna, sa shumë ngjet me Mersinin!...»

I porsaardhuri mendoi të hapte një bisedë që ta kapnin të gjithë.

— Kur po i afrohesha fshatit, takova Ago Rushanin, as e njoha fare. Më tha disa fjalë që më vuri në mendime.

— Çfarë të tha?

— Mëditjet i kemi të pakta.

— Dhe s'të ka gënjyer.

— Po si ndodh kështu? Ne jemi një fshat i madh, si e dimë, kemi qenë edhe më i madh ja... pllajës matanë i themi «Nga gërmadhat», dhe gërmadhat duken. Si ja kanë dalë pleqtë tanë? As mana nga qielli s'u binin e as në kurbet venin.

— Me të keq.

— Dakord, por me punë.

— Pse? Ne këmbëkryq rrimë?

— Ago Rushani më tha se këtu burrat me lopët bëjnë pikën e qejfit, gratë dhe qetë heqin të zitë e ullirit...

Ngadalë biseda zuri të ndizet edhe xhaxha Osmani po merrte pjesë. Kurse burrat e tjerë, këmbëkryq si ishin, ju afruan me zor sofrës së madhe.

— Dhe s'e ka thënë keq — ja preu fjalën Selmani.

— Në kooperativën tonë burrat punojnë gjer aty nga dreka dhe i marrin njëqind pikët shpejt e shpejt, kurse grave u japin disa punë të verbëra, si prashitje, korrje, ose rrahje thekri, që robëtohen gjithë ditës e s'mbarojnë dot as në mbrëmje. Lopët domosdo i ushqejnë për qumështin,

kurse qetë i lënë pa ngrënë dhe i futin të çaj në lëndinë.

— Duhet punuar me mend.

— Po ta thashë, o nip, këtu s'sheh njeri shtrirë.

— Ashtu, ashtu, puno sa të duash, bjeri tokës sa të mundësh, çaj lëndina e pllaja, po s'punove me mend në kokë, shkrumb të bëhen të gjitha, duhet punë, kursim e mend.

— I zoti e di ku i pikon shtëpia, e sa për kursim, neve s'ke ç'na thua.

— Aaaa, jo xhaxha, atë fjalë mos e thuaj. Unë bukën s'ta shaj, as strehën, se jam nip, por ta themi aqik, ne i lëmë gratë të punojnë zbathur, në baltë; i pashë çupat sot e ne vetë me shkak e pa shkak ja shtrojmë me ziafete e me raki, sa e bëjmë kokën paçe. . .

— Nuk është kushedi se çfarë. . .

— Jo, jo, xhaxha, është më shumë, bile! Ta punojmë tokën, këtë e thoni vetë, edhe ta plehrojmë, po kur vjen puna, ju nuk e tërhiqni plehun kimik.

— More nip, thonë se ai plehu kimik është nga kockat e të vdekurve!

— Gjepura, vetëm gënjeshtër. Për të prodhuar atë pleh kimik. Shqipëria ka derdhur aq mundim e aq djersë, sa s'ta merr mendja!

— Bromp, Osman, të kam gjetur, me të mira!

— E mira mos t'u ndaftë!

— Po mos harro, o Mersin, se ti je qytetar, i mësuar në fabrikë, tetë orë punë e kris e ik, vete lidh kollaron në qafë, vjen pesëmbëdhjetëditëshi e i hedh rrcgën xhepit. Këtu do punë... pa do të të shohim edhe ty se kjo Vidhishta jonë shumë ka parë e shumë ka dëgjuar, ja do të të shohëm se ç'do të na bësh e ç'do të na nxjerrësh.

— Mua? Ç'do të më shihni. unë s'jam i zbritur nga qie-lli, unë vetë s'bëj dot asgjë, jua them që në krye për nder e për ideal! Vetëm hiç nuk bëj dot punë. . . Po të më dilni krah, keni për të parë. . . Mbani këtu kaq kope me gjë të gjallë, edhe dhen edhe dhi, dhe dhitë bëjnë batërdinë. . .

— Mos ke ndër mend të prishësh dhitë?

— Për mendimin tim, dhi të mos mbajmë.

— Je në vete, Mersin? Po dhia të jep e gjë s'të merr.

— Ja, këtu është gabimi, dhia të shkatërron pyjet,

koriet me lajthi, pemët, kurse nga kashtorja ha vetëm pak. Kjo është e vërtetë dhe këtu duhet menduar.

— Më duket se e ke nisur gabim, o Mersin.

— Kurse mua s'më duket ashtu. Ja, le të flasin të gjithë këta burra. Po t'i kemi fjalët pa kapak e pa bishta. Ja, fjala vjen, vjet erdhi tek unë në qytet Vilja, çupa jote, o xhaxha. E mbajta një vit e ca; mbaroi kursin e bletëve. mësci shumë gjëra dhe jo vetëm për bletët, Vilja u rrit aty në qytet edhe nga mendja u bë një vajzë e gjysmë, si i thonë fjalës. Po ç'u bë? Ju s'keni në kooperativë asnjë zgjua... e jam i bindur se ditë e për ditë prishni bletë të ikura nëpër trungjet e lisave dhe e bëni rrush e kumbulla...

U duk sikur një cingërimë e ftohtë fryu tejendane, në atë dhomën e miqve e fjala, që sapo kishte marrë vijë, mbeti në vend.

«Ç'është kështu, xhanëm? Mos ndoshta rëndova njeri? Apo ta hedh bisedën gjetiu?»

— Dhe rrojmë keq këtu në malësi, vetëm kau lind e mbaron me atë lëkurë, se atë ka shtresë e mbulesë, por njeriu s'është kafshë. Unë e di se prej këtu jam, ne bëjmë një palë pantallona shajaku që i quajnë bollka dhe një xhakëtë që e quajnë setrë e s'i nxjerrim prej trupi kurrë, gjersa na bien përtokë vetiu.

— Bromp, Mersin, të paçim sa malet!

— Më rrofsh! Njeriu duhet të dallohet nga kafsha edhe në veshje, edhe në jetesë, edhe në mendje. Të flemë më të lartër, në krevat e jo përtokë.

Selmani hyri edhe ai në fjalë:

— Kemi edhe të meta, xhanëm, s'mund të themi, ja, fjala vjen, shatat më përpara i kishim bishtshkurtëra, që kur u bëmë kooperativë, shatave sa vjen e po u zgjatet bishti... ç'pret pastaj?

Serveti i shkoi pas Selmanit:

— Edhe dembelë kemi; zënë hijet e ftoriten, pagurë e mbajnë varur në bel... e jo veç kaq, po kur vjen koha e lëmit. shumë bereqet na shkon dëm, se nuk nxitojmë, kështu e pësuam sivjet e na zuri shiu me lëmenjtë plot...

— Kjo ndodhi, se nuk doni të vini kombajnmat, shini me kuaj, por iku lëmi i vjetër, tani dolën maqinat... Ne

luftën kundër gjermanit s'e bëmë me shpata, por me pushkë. . .

Dhe më t'u zënë pushka në gojë, xha Osmani psherëtiu thellë dhe uli kryet. Të tjerët e vështruan si me mëshirë. . .  
«Hej dreq, o punë, ç'kanë kështu, xhanëm?»

Po përsëri Osmani si të mos linte fillin të kalonte, u shkund dhe hyri në fjalë:

— Dëgjo, o nip, ti më flet serbes, se gojën tënde e ushqejmë ne. Ju duhet grurë juve andej nga qyteti, ju duhet mish, ka kooperativa.

— Jo, jo, xhaxha, të më ndjesh, se ne duarkryq nuk rrimë, na jepni dhe ju japim dhe, po ta shohim hesapin hollë-hollë, do t'ju nxjerr borxhli. Këtu ju keni një shkollë me nja dhjetë mësues, keni infermiere, një mami, keni shërbime gratis në spitale; sa për bukën, ju sigurojeni në vend, pastaj përsëri bisedojmë; e sa për mish, unë për vete nuk blej kurrë, kam kafazin me lepura. . .

— Aman, o Mersin, po ku hahet ai i nëmur! Nga hundët si derr, nga bishti si përç — foli Kapllani.

— Po ne s'jemi më të mençur se gjithë bota. . . Në do të dish për punë mishi, lepur e zogë a këndes, janë një e një. . . ja le të flasë xhaxhai. Kur më ardhi xhaxha Osmani nja gjashtë muaj të shkuara i gatova një meze me qepë të holla, mish kuneli, vaj doemos e piper të zi sa xhaxhai nuk ngopej e shkoi e vate. . .

— . . . Kunel ishte?

Xha Osmani u thartua në fytyrë e deshi të pështynte . . . Selmani ja dha gazit e qeshi me të madhe.

Unë jam gjahtar, o Mersin, po mos ma merr për keq, leपुरi i butë mishin të mirë e ka, por jo si i egri. Hajde, brom, të kam gjetur. . .

— Falemnderit. . . Në një mendje jemi, por ti, Selman, je i shkathët nga këmbët e mban zagat në kolibe; unë mbaj kunele se s'më lë puna, se, atje ku punoj, duhen ndrequr traktorët, duhen vajosur kombajnmat. . . e, le tërë e tërë, po pse nuk më shpjeguat si ndodhi e si i vajti çilli atij kryetarit që kishit?

— Ja, le të tregojë Selmani, se ky i punoi qindin, ky ja zbuloi të palarat.

Selmani rrëkëlleu edhe një gotë, me fronin e saj rrahu sofrën e u ra mustaqeve një herë këtej e një herë andej:

— Që thua zotrote, ndërtuam ato shtallat e mëdha. Qerestenë prej pishe e sillnim nga gjashtë sahat larg, që nga Mali i Kuq. Kryetari i parë merrte majërat e pishave e i sillte gjer këtu. Bukuri. Po kur vinin majërat këtu, ato si me magji, bëheshin trarë, dhe me trarë të dorës së parë u ngrit shtëpia e kryetarit të mbarë. . . Unë i rashë hilesë e fillova të flisja nëpër fshat. . . «Ah që s'kam një viç të vogël e për njëzet e katër orë ta bëj lopë?» Ama këtë muhabet edhe në arë, edhe në brigadë, edhe te klubi i fshatit, edhe në dasmë, edhe në mbledhje. Njerëzia më pyesnin:

«— Po ku do ta bësh viçin lopë?

— Po në kooperativën tonë, o. . . » Kryetari mori inat, ngre akuzë se vallaha «hedh parulla armiqësore, shpie ujë në mulli të armikut, tallet me pronën socialiste», ore, si nuk tha që kam strehuar edhe mbretin e Ynanit. E ngre çështjen në mbledhjen e asamblesë si ajo breshka që deshi gozhdë. Më shan, më akuzon, bërtet:

«— Ngrehu e na u përgjigj, o Selman!

U ngrita.

— Por si, or shoku kryetar, nuk bëhet viçi lopë në kooperativën tonë? Kjo kooperativa jonë duhet ta ketë emrin ja han me dy porta, ja teqe. . .

— S'është e vërtetë, këtu prona e shenjtë. . .

— Dale, dale, — ja preva — edhe ata trarët e Malit të Kuq, të shenjtë ishin, se në të gjitha degët e majërat kryqe kishin. . . por shkuan, për dhjamë qeni, e në dcni, o shokë, t'i gjeni, në çati të kryetarit i keni. . . E sa kohë që majërat e pishave bëhen trarë, përse viçi im mos bëhet lopë?»

Selmani heshti.

— Po pastaj?

— Ç'e do pastaj, sa ju hap peta lakrorit. . .

— Dëgjova në qytet, më thanë — foli Mersini. — Por ai pas kokës edhe festen. E kisha fjalën që duhet punuar me mend, me kalem në dorë e me llogari. Ka kooperativa që veprojnë kështu. Kemi njëqind kuintal tagji e këtë tagji do ta bëjmë kaq vezë, kaq mish e kaq shpendë. . .

— Jaaa. . . — u hodh Osmani — po si bëhet tagjia vezë?  
— Bëhet që punë e madhe, vezët i bën pula e pulat. . .  
— Hë, hë, a more nip, po ti e bën si ai që thosh: «Kam  
njëqind vezë e do bëhen njëqind pula, njëqind pula do  
bëjnë njëqind vezë e. . .» po ti s'di se si shkojnë firë, ti s'e  
di se këtu janë lisat plot me zcgj grabitqarë.

— E di, e di, se unë s'jam nga Otojaka, po bjeruni  
gallofëve, keni kaq çifte e kaq pushkë në fshat, barut keni  
se vetë më thatë që e mbani të thatë, gjithë ato pushkë. . .

Dhe, me t'u zënë pushka në gojë, të gjitha ata miq,  
si ta kishin bërë me fjalë, ulën kryet dhe psherëtinë. Vetëm  
Osmani u gëlltit, por, si duket, i dha vetes zemër e përsëri  
e mori fjalën:

— Ah, po s'janë kaq të lehta punët e bujqësisë, o nip,  
se dheu s'do llafe; resë s'ke ç'i bën, se reja që lart e  
bryma që poshtë të bëjnë atë që s'ta pret mendja. Ti zotin  
s'e beson, punë për ty, po ai është. . .

Unë s'e kam parë, o xhaxha. . .

— Epo ai nuk bëhet mace e të të hidhet për sysh. Ti po  
thua të hamë derra e kërminj, nesër do më thuash të hamë  
gjarpërinj. Unë me të renë jam, por të lutem shumë, gje-  
lla me kripë e kripa me karar. Po t'i futësh njeriut djallin  
e gjarpërin në bark, ai djall do bëhet. Ta dish se ata pleqtë  
tanë që ti i mburre pak më parë, budallenj s'kanë qenë.

— Dale, xhaxha, dale, pleqtë tanë kanë qenë vërtet  
burra, por disa zakone të këqija. . . jo mos hamë derrin, jo  
mos pimë verën, na i ka sjellë Turqia e na kanë zënë  
këmbët. Ta them unë ty, pse te pllaja lart i themi: «Te  
përroi i derrave?»

— Si thua ti?

— Se në atë përrua plot me lisa e plot me lende,  
stërgjyshërit tanë rritnin derrat.

— Ç'është e drejta, — ndërhyri Selmani — unë e ha  
derrin, më stërviti në ushtri një Selo, nga Devolli dhe e  
di ç'më thoshte? «Nga derri e nga patatet edhe varfëria ka  
marrë lemerinë.» Hajde, ngreje, o Mersin, të kam gjetur!

— Të kristë shtëpia në dasmë!

— Hë, ashtu gjak e dhjamë!



— Pastaj ti, xhaxha, më thua se sëmuret njeriu nga derra e nga vera. Ja, Selmani edhe unë, si na sheh, jemi për bukuri.

Osmani pështyu në vatër e u shëmtua në fytyrë.

— Kujtoi derrin xhaxhai?

— Jo, jo, kujtoi atë mezenë me kunela që i ke kurdisur ti. . .

— E, nejtse, e kisha fjalën te vera; ti, xhaxha, rrushin e ha, kurse lëngun e rrushit s'e pi. . . Puna e sëmundjeve i ka rrënjët gjetiu. Haxhiu vuan te nga të verdhët. Erdhi në spitalin e qytetit, unë kaq herë shkova e pashë, e u shërua. Pas tij u sëmur e shoqja e vdiq. Pse? Se vallaha, po të shihnin doktorët e Korçës trupin e hankos së Haxhiut, do të prishej bota. . . Shkoi e ngrata e la prapa një karvan fëmijë vetëm për këto mendjet tona të ndryshkura. A e kupton drejt këtë, o xhaxha?

— Po. Këtu ke hak.

Gjithë ata burra, shtruar në bisedë e në kuvend, as e vunë re se nata mori tatëpjetën e filluan të rrahin krahët e të këndonin këndesët. Disa syresh u mbështetën qosheve, se rakia e vjetër e Demirazve, (raki kumbulle e zier dy herë, me dru lisi, në kazan të vogël) bëri të sajën. Mersini u turbullua më fort e ju trash gjuha e ju ngatërrua koka, ju morën mendtë, sa i dukej vetja si nëpër ëndërr e trarët e zëz të tavanit nisën të hidheshin, të ngatërroheshin, të rrokulliseshin. Me zor doli edhe ai të përcillte miqtë gjer në oborr. . . e aty, si mënjanë, Selmani i gjatë, i pirë tapë, e hoqi për xhakete e i pëshpëriti ngadalë. . .

— Në shtëpi të të varurit mos zërë në gojë litarë.

— Pa dale, o Selman, si është puna?

— Tashti bjerë e fli, nesër e merr vesh.

\* \* \*

Mersin Demirazi ishte djalë i kësaj shtëpie, që pesëmbëdhjetë vjeç kishte mbetur pa nënë e pa baba e kish marrë rrugët. «Të dalë ku të dalë».

Punoi argat pas xhadeve, pastaj punëtor te «Vaselli»,

duke thyer gurë gjatë rrugëve të gjata nën diellin e nxehtë, duke shtyrë furrat portative, ku ziente pisa për të shtruar udhët e zeza. Pastaj iku malit me pushkë krahut. Pas lufte, përsëri punëtor, pastaj në kurs doli mekanik e hyri në SMT. Mjeshtëria e tij kish të bënte me motorët që korrnin edhe lëronin tokat.

«Dhe malli im për dheun, malli për blegërimat e grigjave, malli për të hedhur farë e malli për të korrur, më ngulën në shërbim të kombajnave nëpër fushat e traktorëve, nëpër ara. Tani vij këtu... si i dërguar i klasës, të luftoj për të renë, për të mirën si më tha edhe sekretari i partisë... Po a do mundem?»

Po si e përse kishte ardhur Mersin Demirazi këtu?

Kur i vinin bashkëfshatarët në qytet dhe shtronte bisedë me ta, çdo bisedë mbaronte thujse njëlloj:

— Kështu të duket nga larg, o Mersin; ti djalë i fshatit je, ja, eja vetë, shtrohu me ne e do ta shikosh...

\* \* \*

Megjithëse ra vonë, Mersini u ngrit shpejt. Teze Xhixhia po tundte në mti e një çanak dhallë e freskët e plot me dromëza gjalpi që i shpuri ajo ja solli Mersinit kokën në vend. Veç sytë i digjnin dhe i shponin.

— Si u gdhive, o bir?

— Mirë falemnderit, teze, po ti si fjete?

— Unë s'fjeta fare, o nip — e psherëtiu.

Duke folur, ajo doli në oborr e lëshoi legenin përtokë. Në dorë mbante ibrikun, në dorën tjetër sapunin e mbi sup një peshqir të bardhë. Mersini e njohu ibrikun e vjetër, e mbante mend të bardhë, por vjetët e koha e patën zverdhur.

— Teze... ti do më shtiesh ujë?

— Po, unë mbeta, o bir...

— Po Vilja ku është? S'u kthye?

Teze Xhixhisë ju prenë gjunjët e u lëkund, ju bë se i vunë një thëngjill mbi plagë, u drodh e tëra e s'u mbajt dot:

- ... Ditëprera, ditëprera!
- Çfarë, teze? Ç'ka ndodhur?
- Po çfarë të ndodhë, o bir! Vilja na iku, na nxiu faqen...
- Vilja? Ka ikur? Po kur ka ikur?
- Duke u gdhirë dje, o bir! E rrëmbeu Naimi, Naimi i Gunëbardhëve...
- Për grua?
- Ajo tundi kryet në shenjë pohimi. Një zë i egër u dëgjua aty për aty.
- Po, po, ai bukuroshi e rrëmbeu...
- Mersini ktheu kryet nga dera. Atje sapo u dha xhaxha Osmani me një këmbë zbathur e një mbathur; një çorape e zezë i varej në dorë; ishte i zbetë, i egër dhe i zymtë.
- A kështu paska ndodhur, o xhaxha?
- Kështu, u turpërua dhe ju nxi dera shtëpisë sate... Dhe, duke ikur, ajo re e zezë ka rrëmbyer edhe pushkën... Pushkën që Osmani e mbante për grekun.
- Xha Osmani u përplas në sunduk e, duke nxjerrë disa klithma e gogësima të mbytura, zuri të rrihte kokën me grushta.
- Varrit! Varrit t'i vete, të vete t'i përmblihem kades së mullirit e të shpëtoj...
- Po pse s'më thatë që mbrëmë?
- Edhe vdekur ta kisha matanë, s'do të ta kisha thënë. Ti erdhe si mik, prandaj i vura zemrës gur dhe...
- Mersinit po i vinte dhoma rrotull. Ai kurrë s'e kishte parë gjyshin Ymer të qante, kurrë s'kishte ngjarë që të shihte xhaxhain me sy të njomur. Kurrë!
- Duke mos ditur nga t'ja niste, ai e bëri më keq.
- Kështu na qenka puna, hë?
- Dhe, duke ju afruar xhaxhait, e kapi pas supeve:
- Pushkën shkëq dhe ua marr unë, ja, që tani...
- Jo, jo... — sokëlliu xha Osmani — një pushkë e rrëmbyer s'ka ç'më duhet. Pushka merret me pushkë.
- Pas pak të dy burrat u nisën të dalin. Mëmë Xhixhia, e zbetë, e tretur, duke mos dashur të dilte as te praku nga turpi se e shihnin, bëri çmos sa e hoqi Mersinin mënjanë:
- Të keqen, o bir... Mundohu ta zbutësh xhaxhanë,

u bë si u bë. Ajo u martua tashti. E zeza unë ç'na ra mbi kokë kështu! — dhe i futi Mersinit një letër në xhep — Të keqen, o nip, çalltis të më vijë këto ditë djali nga ushtria... — dhe duke ju afruar më shumë — shko andej dhe shkundi uret të bëjnë të shkrojtura në qeveri; ajo tashti u martua, e zeza unë!...

Të dy burrat u vunë në rrugë, po xha Osmani gjoja sikur deshi të mblidhte ujërat pas vijës, nuk doli nëpër fshat, por tumbave me shelgje anës jazit. Mersini e kuptoi se xhaxhai kishte turp të dilte ballëhapur nëpër fshat e nëpër njerëz. Hynë në mulli. Disa kafshë ishin lidhur me kapistra aty te porta; brenda ndjehej një si pah, një si mjegull e guri i madh vërtitej me një shpejtësi jo të zakonshme. Po bluanin kërma, tagji për kafshët. Aty, ndihmësi i Osmanit, një djalë i ri me kapelën mbi sy, po zgjatte thasët me bereqet që pat sjellë magazinieri. Djali u përshëndet me Mersinin, por fjalën ua preu përgjysmë Osmani:

— Ç'është kjo qese me grurë këtu mënjanë?

Djali mblodhi hundën e s'u përgjegj.

— Ty, ore, të them! Kush e ka këtë qese me grurë?

Djali ngriti kryet dhe ata u panë sy në sy.

— S'di kush e solli.

— Ç'domethënë s'di? Shkundu, ore...

— Po, ja, e sollën ata, Gunëbardhët...

Xhaxha Osmani kafshoi buzën e poshtme, u kollit fort e hungroi me inat. Nuk foli gjë, po ndër mend i shkoi: «Bëjnë gosti për dasmë, që mos e hëngërshin!...» Djali shtoi:

— U dhashë fjalën ta bluaja tashti në mëngjez.

Osmani s'ju përgjegj djalit, por i foli Mersinit:

— S'grin mirë ky i shkretë gur, duhet ndërruar, është si biçim shtufi.

Këtu ndërhyri djali me kapelën mbi sy.

— Jo, usta Osman, vetëm ndonjë damar shtufi do ketë, duhet kalitur ca thellë, sa t'i hiqet ai damari.

— Ti shiko punën e zgjat thasët me grurë atje, more vesh?...

Të dy burrat shkuan në dhomëzën e mullirit, ngjitën një shkallinë të mbuluar nga pahu i miellit dhe nga fijet

e gjata e të trasha të merimangave. Atje brenda, mbi kënde të ngritura, qenë shtruar dy rrogozë, përtokë ishte një shoshë e vogël, prej teneqeje me bisht druri; në të kishte një dorë misër e Mersini u kujtua se me këto djali piqte pofka. Në vatër po digjej një zjarr tepër i kuq me kondure lisi.

— Xhaxha, sa më do ti mua dhe sa të dua unë ty... këtë nuk besoj se e vë në dyshim... Por më duket se në këtë çështje që na ndodhi, ne e bëjmë më të madhe nga sa është. Nuk më thua, a e kishte kërkuar ky Naimi vajzën te ti?

— ...Po, e kish kërkuar.

— Po ti pse s'kishe dashur?

— Se s'desha.

— Po dale, xhaxha, ti e kishe një arësye.

— Domosdo.

— A mund të ma thuash?

— ...Po, edhe ta them. Osmani hapi kutinë e duhanit. — Si e di edhe vetë, jam i djegur për fëmijë, dhjetë më dha zoti e veç dy kam, dhe nga fisi i Gunëbardhëve janë soj qosesh...

Mersinit në çast i shkrepri për të qeshur, por u mbajt, se, në një rast të tillë, xha Osmani do të rëndohej fort.

— Ama edhe ti, xhaxha, edhe ti je kapur pas mjekrës së qoses... Ky Naimi qose është?

— As dua ta di.

— Dëgjo, xhaxha, unë jam nipi yt, e ti je babai im; ne të flasim midis nesh... Kjo që u bë, u bë...

— Ç'thua, xhanëm?

— Xhaxha, duhet ta gjykosh punën me vajzën ta...

Kërcen e veshit me dhëmbë kam për t'ja ngrënë... Të më ikë nga shtëpia mua ajo!...

Ndihmësi i xha Osmanit thirri që andej.

— Ç'është, more?

— Usta Osman, të lutëm eja e ndreq ca sofrën se... — dhe duke zbritur shkallët Osmani, djali me kapelë në sy ja shkeli syrin Mersinit, por Mersini s'kuptoi gjë dhe djali u ngjiti në dhomëzën lart dhe i foli shpejt e shpejt: — Shoku Mersin, sollën fjalë nga Gunëbardhët, por

unë xha Osmanit s'ja them dot. Sollën fjalë se Vilja nuk e ka rrëmbyer pushkën, por e ka fshehur nga frika se mos merrte zjarr i ati e bënte ndonjë hata. Ti xhaxha e ke, por ta dish, është shumë nopran. . .

Djali me Osmanin gati sa shtynë njëri-tjetrin mu në mes të shkallës, se njëri ngjitej, tjetri zbriste. Djali e pyeti:

— E ule sofrën, o usta?

— Ore, me mua tallesh ti? Më the ta ngre dhe e ngrita; për kërmà e do apo për ç'djall?

— Po unë të thashë, o usta, do bluaj qesen me grurë të. . .

Osmani shau një herë dhe zbriti sërish. Mersini gjeti kohë të lexonte copën e letrës që mëmë Xhixhia i kishte futur në xhep. Ishte një letër që Vilja pat lënë në shtëpi atë natë kur kishte ikur:

«Të dashur prindër. . . Ju lutëm mos m'u zemëroni. Ne donim si gjithë bota që kjo punë të bëhej me të mirë, por babai nguli këmbë e s'deshi kështu që unë po shkoj e ju lutëm mos më mallëkoni e pushkën mos e kërkoni. . .»

Shkrimi që lënë përgjysmë e në fund s'dukej as firma e vajzës. Në derë u dha xha Osmani.

— E ku e patëm fjalën, o xhaxha?

— Ja, atje e patëm, që ajo mua më nxiu faqen, e s'ka as lumë, as përrua e as det që të më lajë.

— Mos u rrëmbe, xhaxha, dëgjomë mua. Uji në ujvarë bëhet shkumë, por, kur bie në shtrat e merr rrugë, zë e shtrohet. Ajo u martua. . .

— Si, more, më flet kështu, të ikë ajo e m'i thua e martuar? Ajo është e rrëmbyer si delja nga ujku, bile ujku u bë edhe dhelpër, rrëmbeu edhe pushkën. . .

— Jo, xhaxha, ja, sapo na dërguan fjalë, pushkën vetëm sa e ka fshehur vajza, nga drojtja se mos ti rrëmbeheshe dhe bëje gjak. . .

— Kam faj edhe vetë, ja kisha hequr kapistallin, e lija festivaleve, bridhte nga i donte qejfi, bridhte për tralala; edhe kur e dërgova në kurs, gabim bëra, por ç'të të bëja që ma hëngre kokën ti, pa nuk e lija sikur qeni qepën ta hante.

— Ne kot thërresim e shahemi, xhaxha; kanë ardhur

kchë të tjera, edhe femra ka të drejtat e veta dhe këtë s'e lot as topi. Këtë s'e ndalon dot njeri. Ja, fjala vjen, a mund të mbahet ky gur i mullirit me frymë? Jo. A mund ta qëndrosh gurin duke e fërkuar me ato pometat?¹)

— Ashtu vërtet, po pa ja vërë pengoren ujit, mbahet apo jo?

— Dakord, me pengoren mbahet, por sa? Një ditë, dy, ditën e tretë do ta gjesh pengoren copë-copë, e uji sot është koha, xhaxha, dëgjomë mua.

— Po sikur ta kthesh ujin?

— Po uji s'kthehet dot o xhaxha, uji gjithnjë tatëpjetë ikën!

Osmani rënkoi e psherëtiu e u ngjeshi me mashë urëve të zjarrit.

— Gruaja do bjerë në sëmundje. Sikur të më vinte Sulua për ca ditë...

— E shohim atë punë.

— Ua japin lejën vetëm për ndonjë vdekje ose për...

Osmani e la fjalën përgjysmë. Deshi të thoshte «për dasmë», por nuk e tha, vijoi ndryshe:

— ...t'i shkruajmë komandës për plakun që e kemi keq, ai me një këmbë në varr është... hë, si thua?

— ...Pse ta gënjejmë komandën? I heqim një tel dhe i themi troç: «Kemi një ngjarje të rëndë në familjen e ushtar Sulo Demirazit». Veçse këtë telegram duhet ta firmojë sekretari i organizatës bazë. Cili është sekretar këtu? Le që kam punë me të, duhet të isha takuar...

Xha Osmani heshti dhe uli kryet. Dhe, duke parë xhaxhain që u vrejti, Mersini kuptoi që Naim Gunëbardhi, bashkëshorti i kushërirës së tij, ishte sekretar i organizatës.

«Hej dreq, o punë, si pleksen gjërat, po tani si t'ja bëj?»

Xha Osmani, duke vështruar nëpër derën e vogël, i shfryu djalit me kapelë mbi sy që po zgjatte thasët me be-reqet:

— Xhezo! Mos i mësho shtizës së kandarit me gisht, lëre të vajisë vetë!

---

1) pometë-a — postiqet që i vihen anash gurit të mullirit.

Djali nënqeshi pastaj mblodhi hundën e përsëri qeshi, por nuk tha asgjë.

\* \* \*

Vile Demirazi i kishte mbushur njëzet vjetët. E hedhur nga shtati, me fytyrë vezake e faqe të plota, i qeshnin gjithnjë ata sytë e mëdhenj që i kishte të tij fisi i Demirazve. Natyra e saj e zgjuar, prirja e saj për të mësuar, për të punuar, dëshira që kish për të lexuar, zëri që i jepte dorë të këndonte festivaleve e dasmave, kishin bërë që të futej në punën e përditshme të arave, por të ishte e zgjedhur edhe në kryesi. Kur vajza u kthye nga kursi i bletëve. Osmani e kishte kuptuar se i bija kishte ndërruar shumë. Më vonë Vilja u dashurua me Naimin, kur ky u kthye nga ushtria. Nga Gunëbardhët dërguan njeri për ta kërkuar vajzën, por xha Osmani ua kishte kthyer me kaç:

— Ja, kur të na pjellë bushtra!

Dhe vajza iku nga shtëpia natën. Në rrugë e priste Naimi, ashtu si e kishin lidhur fjalën. Dhe në shtëpi ishte ngritur gjindja më këmbë dhe prisnin nusen. Por nusja s'po dukej! Sapo doli çifti në krye të rrugës, ai foli:

— A dalim një herë nga livadhet lart?

— Tashti natën?

— Pse, ç'të keqe ka? Dalim e shëtitim një copë herë.

Ai e mbante shtrënguar në krahë; ajo i kishte faqet të nxehta e lulkuq, por s'ju bind.

— Jo, jo, se na presin.

— Eja.

— Jo, të thashë.

— Ti, si duket, më shumë ke dëshirë të vish në shtëpi e atje t'u puthësh dorën grave, hankove, tezeve...  
— Jo, jo, nuk dua andej...

Ra heshtja. Ishin në mes të rrugës. Ishte natë, qetësi. Veç filladi frynte nëpër fletët e ftonjve dhe ftonjve u kishte ardhur koha, u kish ardhur vjeshta, ishin të plotë e ishin të mbushur kundërmonin me erën e tyre të merme. Naimi mendoi: «Do ta marr hopa në krahë e do nisem livadhëve;



po kundërshtoi edhe një herë domethënë se e ka me gjithë mend se andej s'do...»

— Vile, e, si thua, a do vish?

Por ajo e njihte mirë djalin, ajo e nuhati mendimin e tij. Atëhere i vuri dorën në sup, ja rëndci pak sikur deshi ta shtynte drejt livadhëve e me një zë krejt tjetër, të drojtur, të dredhur, të pakët, me një zë ku dallohej dëshira e dridhura, i pëshpëriti:

— ... si të duash...

Tani në fshat, flisnin gratë portë më portë për çiftin e ri, bisedonin edhe në brigadat e arave; vajzat s'e hiqnin nga goja. Tufa-tufa shkuan për urim, por dy të rinjtë s'kishin dalë në punë akoma.

— Bëjnë muajin e mjaltit!

— E po domosdo, të rinj janë.

— E kush u martua e s'u gëzua?

Po ç'është e drejta, ata s'po dilnin sa të shkonin dy-tri ditë, sa të zinte kore ajo punë, sa të ftoheshin gjakrat e të uleshin inatet. Se ku ta dish se çfarë ndodh? Mund të ndeshej në rrugë Osman Demirazi me Naim Gunëbardhin. Mund të ndeshej Naimi me dajot e vajzës. Ose vetë vajza mund të takohej ballë për ballë me të atin. Njerëz prej gjaku e prej malësie. Se puna e gjakut, është si puna e mushtit, ditët e para zien e valon, lëshon shkumë e llokoçit e është gati të çajë enën e vet, pastaj dalëngadalë, ulet, qetësohet, shtrohet.

Nënë e Naimit s'e nxe shtëpia. Ka vetëm atë djalë e ka një gaz në zemër si kurrë herë tjetër në jetë. I vijnë gratë e mëhallës dhe të fshatit, e urojnë, e pyesin, e rëmojnë. Ajo u lavdëron nusen, e ngre në qiell. E është aq e gëzuar dhe e mallëngjyer, sa as gjumi nuk e merr. Ju merit Hatixhesë së Seferajve, se Hatixheja i hodhi romuze:

— Mos e lëvdo kështu të bijën e botës, o Zejnepe, se bija e botës, derë e botës; nuse e re. sitë e re, «sitë e re ku të të ve!» por kur nis e vjetërohet sita, atëhere lëshon krundet e s'i mban fare.

Por sot pa ditur e pa kujtuar mu në oborr të Gunëbardhëve u duk një mik i huaj dhe i papritur. Nënë Zejnepja, kur e pa u drodh e tëra, i doli përpara si për t'i prerë rru-

gën e, më mirë, për ta vështruar në sy. Por sytë e mikut ishin të qeshur, të butë, miqësorë.

Vilja rendi shkallëve e ju turr Naimit në odë. Këtit i ra gazeta nga dora:

— Naim! Po na vjen Mersini!

\* \* \*

Mersin Demirazi kishte përbrenda një trazirë e një ngatërresë sa s'dinte si t'i vinte emrin: «Erdha këtu me dëshirë që t'i vihem punës, t'u shtrohem sheshazi ngjarjeve, po sa pa nisur, ja ku pëlcet një e papritur. Familjare do thuash, dakord, familjare, por hajt dhe u merr vesh, hajt dhe sheshoje; dhe, për dreq, dhëndrri është sekretar i organizatës, njeriu me të cilin duhet të bisedoj, të punoj, të këshillohem. Një gjë është fare e qartë, që ai është nxituar. . . Kështu është, por edhe xhaxhai e ka rënduar. Nuk thuhet ato fjalë.»

Si u përshëndetën dhe u ngjatjetuan, Mersini uroi martesën e të rinjve, dhe Vilja u gëzua aq shumë, aq shumë! I ndenji fare pranë kushëririt, u ul në krah të tij dhe të dyja duart i mbante mbi supin e djathtë të Mersinit; kaq herë mbështeti kryet te supi i tij dhe dukej sikur e gjithë qenja e saj i lutej Mersinit që ta ndihte, t'i merrte krahun, t'i thoshte një fjalë të mirë. Mersini, edhe ai ishte i turbulluar, dhe Vilja, duke i ndenjur aq pranë, vure re se atij i rrihnin tëmthas nxituar. Ai thithte cigaren shpejt e shpejt e tymi përhapej gulshe-gulshe. Vilja, duke i ndenjur aq pranë, blidhte buzët e saj të rregullta e me tul dhe i frynte tymit. Në një çast ai ktheu kryet nga ajo. Sytë e tyre tani ishin aq pranë, sa kurrë herë tjetër, e Naimi vure re, se të dy ata, Vile e Mersin, i kishin vetullat aq të zeza e sytë aq të mëdhenj. . . sy Demirazish, si thoshin në fshat. Veçse sytë e Viles ndritnin si të lyer me vaj, ashtu si u ndritin veç nuseve të reja në ato ditët e para të martesës.

— Kjo martesë — thoshte Mersini — mund të bëhej edhe ndryshe, por nganjëherë takon që pleksen njerëzit,

pastaj paragjykimet, bagazhi i bestytnive që mbartin pleqtë tanë...

Vilja i thithte si nektar fjalët e Mersinit e dukej se pikërisht ato fjalë ishin ballsam për zemrën e saj të shqetësuar.

— Po Donika ç'bëhet, kushëri?

— Donika? Në Universitet.

— Si lum ajo!

— Ka nja dy muaj që filluan mësimet.

Vilja picërroi sytë dhe një mendim i shkoi në kokë:  
«Sa larg është Osman Demirazi nga i nipi i tij, ja ç'ka të bëjë shkolla, jeta...»

— A e kemi shtruar mirë dhomën, shoku Mersin? — pyeti Naimi. Tjetri hodhi sytë poshtë e lart, vështroi karriget e reja, qilimin prej leshi, pasqyrën e garderobës, tryezat e vogla, ku kishin vënë taketuket.

— Mirë, bukuri, veçse aty në atë krevatin e madh nuk shkon ajo postiqja mu në mes...

— Kur thosha unë! — ju drejtua Naimit Vilja.

Këto i tha me zë të ulur që të mos dëgjente mëmë Zejnepja.

Pasdreke Mersini shtroi bisedë pune me Naimin e ju bë qejfi shumë kur vuri re që Vilja hynte në fjalë. Hynte në fjalë me ato shprehje të qarta pa përsëritur asgjë, gjithnjë e mprehtë në mendime. Mersinit ju duk Naimi djalë i mirë, por më i ri se sa e pandehte. Sa për Vilen, Mersini ishte i mendimit se ajo ruante përbrenda një zgjuarsia jo të zakonshme. Ai e njohu mirë atë një vit e gjysmë që e mbajti në qytet. «Për këtë vajzë diçka kam bërë, ndoshta pak, por mirë. Ja, kjo Vilja mund të jetë këtu bërthama e gruas sonë të re. Ne thërresim për të drejtat e femrës, për emancipimin, por s'është e lehtë, duhet shkollë, kulturë, këmbëngulje. Edhe ikja e saj nga shtëpia është një akt i së resë. Shumë vetave s'do t'u pëlqejë, dc ta shajnë, ose do ta përbuzin, por, sidoqoftë, Vilja u dha një mësim Osmanëve. Osmani e jetoi jetën e vet e s'është e thënë që e bija t'u nënshtrohet tekave të tij...»

Dhe tek oborri i godinës, ku ishte kryesia e kooperativës, Mersini dalloj në mur një fletërrufe, dukej që sapo

ishte vënë, sepse një tufë nxënësish nga të shkollës po e lexonin. Duke u afruar për atje, Mersini vuri re se në krye të rrugës u dha xhaxha Osmani dhe ky, me të parë të nipin, ndërroi rrugën e u kthye prapsht.

— Oj!

U dha këmbëve dhe e arriti.

— Xhaxha!

Tjetri s'ju përgjegj.

— Dale, xhaxha Osman, ç'është kjo?

Osman Demirazi qëndroi, por sytë nuk ja ktheu.

— Ç'kërkon nga unë?

— Asgjë, xhaxha, po më habit.

— Ti apo unë? Sa isha, s'jam, sa rrojta, s'rroj, por nderin e dua edhe pas vdekjes... Të më turpërojë mua ajo e unë të vete t'u ha bukën? E t'u pi shëndetin?

— Po ti nuk ke vajtur, xhaxha!

— Vajte ti, njësjaj është, harrove cili je, harrove rrënjët e tua e veçse t'u shkrep të bësh «pulitikë», shkon u shkel prakun atyre!

— Të lutem, xhaxha, ta marrim shtruar, vajza jonë është ndër ta, sidoqoftë ajo u martua, nesërpasnesër...

— Në bark mbajttë e në pëqi mos pastë...

— Ç'flet kështu, xhaxha! Sot të drejtat e gruas...

— Ato dëngëla shko dhe i thuaj në konferencë; edhe ti ja ke hapur syrin me kohë.

— Xhaxha Osman, po a e di ti se edhe vajza ime...

— Po ja, na paska nderuar edhe ajo. Por ta dish, këtë që bëre sot, nuk ta fal as sot e as mot e më mos më dil përpara.

I rëndë, i paepur e i papërmbajtur, ai u nis dhe fytyra e tij, mënyra se si fliste e si vështronte, të bënë të besojë se ai nuk tundej nga e tija.

\* \* \*

Pas nja njëzet ditësh u bë mbladhja e madhe e asamblesë së kooperativës. Të gjithë anëtarët, të zotët për punë, janë struktur e shtrënguar njëri mbi tjetrin në sallën e gjerë

që më parë ishte xhami. Pleqtë kanë zënë vendet e para të mbeshetur duar e mjekra mbi bastunet. Janë të vetmit që s'janë forcë pune, por që në këto raste flasin më shumë se gjithë të tjerët. Në një qoshe është mbledhur rinia femrore; dallohen vajzat me linjat e bardha në kokë: njëra syresh mban në duar Zhalonin e matjes që tani e quajnë «komunist». Dritareve dhe oborrit, fëmijët bëjnë një zhurmë e gurgule, që më kot bën ta shuajë rojtari me hostenin e tij të gjatë në duar. Papritur rojtari i erdhi në ndihmë reja, se koha u prish e filloi rreshja. Shiu zuri të binte si me stomna, rrihte me ngulm pullazin e madh e ujërat gurgullonin me potere, duke rrjedhur, nga hatullat e tutje përrenjve. Dielli ishte pus e lagështia zuri të futej dritareve, duke u përleshur me tymin e cigareve. Futej lagështia dritareve, dhe ndjehej në pëllëmbët e njerëzve, ndjehej në frymëmarrjen dhe në avullin, që qarkoi poçin e madh të llambës me vajguri.

— Shi i mirë, për besë!

— Do mbjellim që punë e madhe!

Dhe në atë errësirë plot zhurmë, nëpër qoshet e qiellit zunë të ndehen disa gërsheta të ndritshme, që e lanë qiellin me dritë dhe u mbushën dhe e shkundën ajrin me bubullima.

— Gjëmon natën.

— Do kemi dimër të madh.

— Dimri ka bereqet. Na, ndize një herë.

Xhepave, torbave dhe dorë më dorë venë e vijnë farët e lulediellit. Mbledhja vendos Mersinin kryetar të ri. Të gjithë trokasin duart e Vilja, duke u gëlltitur, vë re të atin andej nga fundi, që thith çibukun me ballin e ngrysur e as flet, as ndjehet, as do të shohë njeri e as të flasë me njeri. Mersini ka ndonjë orë që ka marrë fjalën. Për tri javë me radhë rendi arave, bisedoi me njerëzit, me shokët, gjeti mbështetje, por ndonjë plak e kundërshtoi.

— ...Kam lexuar — dëgjohet zëri i plotë i Mersinit në sallë — se kur dolën vaporët e parë, që lundronin me motorë me avull, shumë detarë nuk i shihnin dot me sy, i mallëkonin, bile dhe u kallnin zjarrin. Po, po, shoqe dhe shokë, edhe gjer në vrasje kishte kaluar puna. Pse ndodhte

kjo? Sepse njerëzit ishin mësuar me varka e me lundra, me lopata e me pëlhura, por koha e fshiu të vjetrën. Sot vaporët e mëdhenj çajnë dete dhe oqeanë e lidhin botën anëmbanë. Sot pëlhurat janë lënë mënjanë, në muze. Kështu edhe në bujqësi. Iku koha e parmendave, iku koha e paragjykimeve, sot e reja...

Dikush e ndërpreu:

— More Mersin, po ku punon traktori këtyre anëve tona?

— Unë, o shoku Dajlan, nuk flas për shtrungën e kooperativës, ku ti, si i zanatit, i hedh majanë qumështit dhe e bën djathë, se atë punë e di ti, po për traktorët se ku punojnë e ku ngjiten. atë unë e di më mirë se ti. Ne kemi pasurira të mëdha. Rrimë mbi to dhe nuk i shohim. Kemi mijëra rrënjë gorrica e mollë të egra nëpër pyje; t'i shartojmë e t'u marrim frytin, kemi korie të tëra me lajthi, e gjithë këtyre lajthive e korieve u bie kopeja e dhive e i bën trokë.

Dy burra zunë të pëshpëritnin midis tyre:

— Ka plan që dhitë t'i kthejmë në dhen.

— Gjynah, si janë rritur ata cepinjtë tanë, t'u vësh shalat e kuajve.

— Por ne, shoqe e shokë, duhet të ndjejmë e të kuptojmë shumë gjëra. Po kur s'do t'i kuptojmë dot, atëhere jeta do të bëjë të sajën. Edhe mulliri me korrent do zëvendësojë të vjetrin, edhe plehu kimik do t'i bëhet tokës ushqim ashtu si ne na është bërë buka, edhe krevatet do hyjnë në shtëpitë tona, dhe vajzat tona...

Këtu Mersini e preu fjalën e vështroi xhaxhain me bishtin e syrit. Ky po dridhte një duhan e fleta e cigares, ju var në buzë dhe ju drodh.

— ... dhe vajzat tona do dalin në jetë njëllor si djemtë. Shteti do na ndërtojë këtu një rezervuar të madh, dhe ju, shoqe e shokë, e dini se ç'domethënë të vësh tokën nën ujë... Pra të bashkohemi më fort, të bashkojmë krahët dhe zemrat tona, vullnetet tona, ta duam rininë dhe t'i japim krahë. Dritë elektrike do të kemi së shpejti, do të sjellim edhe vegla të tjera muzikore, që bashkë me ato pak që ndo-

dhen, ta bëjmë më të hareshme jetën tonë, ditët tona, dasmat tona, gëzimet tona.

Fill pas Mersinit, Vilja qe e para që kërkoi fjalën.

— E di unë përse është e zonja ajo.

— Të ikë natën nga shtëpia.

— Dhe natën e parë ta kalojë livadheve.

— Edhe t'i fshehë pushkën t'et.

Por rinia i mbuloi fjalët e vajzës me duartrokritje.

— Ah, moj ditëprerë, ditëprerë!..

Gjindja dëgjon Vilen e qindra sy vështrojnë nga Osman Demirazi, që është zot përjashta, i asaj lufte që i zien përbrenda.

Po dale se Vilja po flet:

— Këtu kemi një grup mësuesish; ata duhet të lidhen më fort me jetën tonë të përditshme. . .

Pas fjalës së vajzës së Demirazve, zunë të ngriheshin me radhë djemtë e rinj dhe në krye ai Xhezari, që mbante kapelën mbi sy:

— Ka ndonjë plak që na nxjerr pengesa, shokë e shoqe; në krye na nxirrte pengesa Selfo beu, por ai vate. . . Prandaj nja dy a tre pleq, shoku Mersin, ta them unë ty, duhen mbajtur në radar. . .

Mersini e mori me mend se Xhezari tani sapo do ta kishte mbaruar ushtrinë dhe medoemos do të kishte qenë në ndërlidhje.

Sa vjen e ngrihen djem e burra nga bankat. Nuk ngrihen por brofin me vrull, herë vështrojnë fotografitë e mëdha në mur e herë stemën e madhe të Republikës që, e qarkuar nga dy kallinj gruri, rri aty në krye të sallës.

Dhe Mersin Demirazit i bëhet sikur ka krahë e fluturon, e pëllëmbë më shumë, hera-herës mallëngjehet aq fort, sa e mbyl një dënesë në grykë. Shkopsit jakën e këmishës dhe i hedh një sy mësueses që mban procesverbalet e mbledhjes. Mbi llërën e bardhë të vajzës duket një orë e vogël e Mersini vë re se ka kaluar mesnata. Ai u gëzohet vrullit të rinisë, fjalëve të prera të burrave, ai u gëzohet atyre flokëkaçurrelëve, që mbajnë kasketat mbi sy e sytë u shkrepëtitjnë. Pa ç'ka se nga vajzat u ngrit vetëm Vilja, pas

saj do të ngrihen të tjera. Një nga të rinjtë, një djalë rondokop aty nga bankat anash ngre një çështje:

— Me lehtë, shokë e shoqe, kooperativa është një për të gjithë e të gjithë për një, nuk rrojmë këtu me ç'kemi qenë dje e ç'kemi bërë në luftë. Prandaj dua të pyes, përse Osman Demirazi nuk e dorzon kalin në shtallë? Hë? Pse s'e dorëzon si gjithë të tjerët?

Mbledhja u pre. Duhej që nga kryesia t'i drejtohej Osmanit ose Mersini ose Naimi; por këta vështruan njëri-tjetrin, diç pëshpëritën dhe vetëm kaq. Por ja, papritur u ngrit vetë xha Osmani. Nuk vështron as andej, as këtej, por vetëm nga tavani:

— Kali më duhet, ja, kur të vete në pazar unë. . .

— Po ne dyqanin në fshat e kemi.

— Po ja, do të vete mik një ditë.

— Kur të vesh mik, të japim dy po deshe.

— Po drutë nga mali?

— Ne e kemi thënë, do t'i sjellim kolektivisht; ja ku e kemi pyllin.

— Do ta dorëzoj patjetër, meqë ngultë këmbë, por samarin e kapistallin do t'i mbaj për vete. . .

— Po mirë, fare mirë! — u kënaq djaloshi që ngriti çështjen.

Veçse Mersini u bë spec në fytyrë, u ngrit rrëmbyer dhe mendimi i vetëtiu në kokë: «Si do mundem të mbaj gjakftohtësinë!»

— Jooc, nuk e duam kalin e shokut Osman Demirazit...

— Po dale, — ndërhyri djaloshi rondokop pse të mos e duam, s'ka hatër këtu. . .

— Jo, jo, nuk e duam! Ti djalë nuk kuptove ç'gjë u tha këtu. . . ti nuk more vesh se ku qëlloi Osman Demirazi. Shoku në fjalë nuk po sheh të mirën e përgjithshme, një urrejtje e verbër po ja zë sytë dhe, në qoftë se nesër do ta sjellë kafshën në stallë, mos ja merrni. . .

— Po përse mos ja marrim?

— Se guri që hodhi këtu Osmani është aq tinzar e i rëndë, sa kali s'ka ç'na duhet, dhe është e mira, shokë e shoqe, të sqarojmë para se të mbyllim mbledhjen. . .



Papritur dikush hyri me vrull në sallë e lëshoi disa fjalë:

— Djali i vogël i Fatimesë vdiq!

Gjindja u ngrit më këmbë e mbledhja dashur padashur u mbyll. Infermierja u zverdh në fytyrë dhe i fliste Viles:

— Të betohem, për ideal, unë as di gjë fare se fëmija ka qenë i sëmurë.

Një grup njerëzish nxitonin nga shtëpia e të vdekurit të vogël. Vilja, mendjeprishur dhe e shqetësuar, e kapi për dore Mersinin:

— Eja me ne, dhe ta dish, sonte do të vish të flesh nga ne.

Kur grupi i njerëzve hyri në shtëpinë e Fatimesë, Kandili qe shuar. Pak shpuzë ndriste në vatër, xhamet e vogla të dritareve ishin mbushur me disa si mornica avulli e afshi i frymëve kundërmonte rëndë në atë kthinë. Dikush po hidhte në vatër karthia të thata. Nëna e goditur, qante te vatra mbi të vdekurin e vogël, shkulte flokët, kyçte duart, pastaj i bashkonte grusht e rrihte ballin me forcë:

— Bir, o bir, e zeza unë si do t'i dal përpara tyt eti!

I vdekuri i kishte sytë akoma çelur e në parzmin e tij të zbetë, si alipsan, nxinte një hajmali e vogël, në duart e verdha e të holla, si fyell, kishte dy verore, aty në anë ishte një qese me krunde të ngrohta.

Te këndi tjetër qenë struktur nën velenxe dy fëmijë të tjerë. Ishin të zgjuar, por gjëma që akoma s'e kuptonin dot u kishte ngurosur fytyrat. Vilja u hoqi mbulesën. Një fash i nxehtë ju vërsul fytyrës së saj, ajo e kuptoi se ishte afsh zjarrmie. Të dy fëmijët ishin shtrirë në shpinë me këmbët hapur. Pulpat e kërcinjve të njomë u vareshin si të ngordhura. Njëra fëmijë qe djalë e i dalloheshin shenjëzat e seksit të tretura, të venitura.

— Ç'ke, o shpirt? — i pëshpëriti Vilja. — A të dhemb gjëkundi?

Fëmija hapi buzët e shkrumbosura:

— Më dhemb, ja këtu në glykët...

Infermierja ju lut fëmijës të hapte gojën. Për çudi ai u bind menjëherë. Me bishtin e një luge ja shtroi gjuhën,

por fëmija s'duroi dot e ja shkrepri të qarit. E lanë lugën dhe Vilja ju lut edhe një herë:

— Të keqen motra, hape gojën fort dhe thirrë aaa!

Fëmija i përlotur përsëri u bind dhe ato i dalluan grykët e zbardhura.

— Difterit! — bërtiti infermierja.

— Fatime! Ne do t'i marrim fëmijët, duhet shkuar në spital, ja, që tani!

— Jo, jo, — klithi Fatimeja — dërgova të vije babai!

— Je në vete, Fatime, yt atë do një ditë rrugë të vije, nuk pret puna.

— Jo, jo!

— Sytë e mëdhenj të Demirazes u egërsuan, ata shkrepën nga mëria.

— Jooo, o Fatime, më s'të dëgjoj, as të lutem e as të bindem e as të pyes... ti rri e varros atë që shkoi dhe më qafë e paç!

Dhe me të dy fëmijët në grykë u derdh nëpër derë, nëpër oborr e u dha në rrugë. Dhe i kishte hije ai shkrim i tillë asaj vajzës së Demirazve. Mori të përpjetën, ikte, ngjitej, rendte. Pas e ndiqte infermierja, më pas dukej Naimi me një pushkë në duar duke vrapuar, më prapa po rendte mëmë Xhixhia me një pallto ndër krahë, duke thërritur të bijën e këtë pamje e ndiqte me sy Mersini i Demirazve që aty te qoshku i depos së madhe. Ai s'po dinte se kujt t'i gëzohej më shumë, vërshimit të Viles, shpirtit të saj apo që dërrasa e kalbur po çahet e po dërmohej në rrethana të tilla që ai kurrë s'mund t'i përfytyronte.

Në krye të së përpjetës së madhe, Vilja ndjeu se gusha ju mbyt në djersë. «Nga ngarkesa e fëmijëve që mbaj në grykë», mendoi ajo, por në çast diçka i rrahu nxituar në gjoks. Zemra sikur ju përpëliti dhe i erdhi trazirë. U afrua te hyrja e pemishtes së madhe, qëndroi, por fëmijët s'i lëshoi nga krahët, u përkul e mbështeti ballin në drekun e lesës.

Naimi po grindej që pas:

— Dale, Vile, pse ikën si e marë, ngre kryet. Ç'ke kështu. po qan?

Ai kapi flokët e saj të butë e në atë agim, kur po hapej dita, vështroi fytyrën e saj, një fytyrë e çuditshme, një fytyrë e dashur, por e zbehtë, një fytyrë me grimaca trazie, por një fytyrë ku sytë e saj ishin të qeshur, të gëzuar e më të mëdhenj se kurdoherë.

— S'ka gjë, Vile, vjen nga lodhja.

— S'e kam nga lodhja — e u vështroan sy më sy. Bebézat e tyre u zmadhuan në atë agim kur shpesët po kërcenin bisqeve, kur kokrrat e zeza të manaferrave po koloviteshin nga flladi, kur bilbilat e vegjël e ngjyrë bakri po cicëronin gëmushave. Naimi qeshi si i zënë në faj, por s'mund të thoshte kurr gjë.

— Nisemi!

Ai ja rrëmbeu fëmijët nga duart e ajo ja lëshoi.

— Nisuni përpara ju.

Ajo i hapi rrugë.

— Jo, jo, shko ti, se unë me infermieren diçka kam për të folur. . .

Në kokë të Viles kaloi një mendim:

«Babai më ka mallëkuar: «Në bark mbajtç, në pëqi mos paç.» Ai më s'u nda nga paragjykimet, nga besimet, nga mallëkimet. Dhe unë e di, është i dhëmbshur, është i ndershëm, i dashur e bujar, ai lë kokën për fëmijët, por mosha, inati, krenaria. . .»

Duke nxituar e menduar nëpër errësi, padashur i doli para syve fytyra burrërore si e gdhendur në bakër, me sy të mëdhenj, fytyra e Mersinit, tek thoshte ato fjalët e paharruara: «Bagazhi i bestytnive që mbartin pleqtë tanë. . .» Tani përpara në rrugë çante Naimi me dy fëmijët në krahë. Vilja dhe infermierja bisedonin për ditët e para, për kujdesin, për higjenën e. . . Të dyja kishin kapur veglën varëse të fenerit dhe, duke nxituar nëpër natë, e tundnin atë fener, sikur lëkundin një djep. . .

\* \* \*

Mersin Demirazi e gjeti të udhës të mos shkonte për bujtje as te xhaxhai e as te mëmë Zejnepja: shkoi në qen-

drën e kooperativës, hyri në sallën e madhe e ndezi llambën me vajguri. Rreth e qark kishte vegla pune, dy grafikë prej kartoni, një flamur, pastaj një sëndyk të madh, Mersini e hapi:

«Hë, hë, qenka plot me kërminj; nesër do t'i çojnë në NSHG. Tani s'kam për të fjetur; po afrohet dita. Po vallë ai xhaxhai do ta kuptojë një ditë se unë kam të drejtë?! Do ta kuptojë apo do të grisët ashtu si është prerë?!» Mersinit i digjnin faqet e zemra i rrihte me vrull: «Ç'kam kështu? Do ta kem nga mbledhja. nga emocionet e saj, nga përkrahja e masës, jo më pak dhe nga vrulli i Viles».

E la llambën ndezur e doli në ballkon. Pylli kundrejt fshatit oshëtinte nga era, ashtu si bën pas shiut. Retë po shpërndaheshin e gjithnjë më shumë qielli po zbulonte veten dhe yjtë.

«Ja një yll që po rend, jo... do të jetë satelit, si erdhën kohërat! Njerëzit i janë vërsulur qiellit».

Nga rrugët u dëgjuan zërat. Lart po ngjiteshin disa kalorës. Njëpër terr u dukën xixa, që dilnin nga potkonjtë e kuajve që gërvishnin gurët e kalldrëmit. Më larg u dëgjuan tingujt e një vegle muzikore, pastaj dikush doli te një dritare, silueta e një njeriu u përkul jashtë saj dhe një zë grinjar u shkreh:

— Ama ky me këtë fisarmonikë na çau kokën...

Pastaj dritarja u mbyll, por ai që mundahej me fisarmonikë në atë orë aq të vonët nuk e la.

«Do të jetë ndonjë djalosh me vullnet; medoemos sot «na çan kokën». por me kohë ai do ta mësojë, patjetër do të mësojë. Duhet të flas me të. E reja ka lindur këtu me kohë, kjo duket edhe në punët e fushës, edhe në magjet e shtëpive, edhe në krevatet, edhe në kuzhinat, por tashti duhet rritur. Të pyes Vilen cili është ky i fisarmonikës.»

Mersinit ju kujtua një natë e kaluar në qytet, në shtëpinë e tij këtu e një vit më parë. Atë natë Vilja me Donikën e tij lart në ballkon, këndonin «Hajde, Gjyle, moj sheboj». Zëri i Donikës s'dëgjohej fare, Vilja këndonte aq bukur!

Te gardhi nën ballkon u ndien disa currila uji... Ai e kuptoi menjëherë. Kungujt po pikonin vesë. Po hapej dita,

dikush po hapte lesën e një kopshti, një brigadier hyri në stallat poshtë. U dëgjuan fort hapat e tij.

— Mersini u kot e qerpikët iju rënduan fort. Ju desh të shtrihej ca për një sy gjumë.

Ra e u shtri sa gjatë e gjerë në shtratin e rojtarit, e mori një batanie përsipër. E kapi një gjumë i çuditshëm e i shpëlarë, një gjumë gjysmak... s'e kuptonte dot, nëse dëgjonte vërtet ca zhurma e rrokullisje nëpër sallë, apo ishin zhurma që i vinin në tru nga pamjet e ëndrrave të shkëputura. Kështu kaluan nja dy orë. Dikush trokiti fort në një derë matanë nga zyrat e llogarisë. Mersini u çua e me zor hapi sytë, por syve s'po u besonte. Në dysheme, në dritare, në mure, në tavan, në shtrat bile edhe gjer në jastëkun ku kishte vënë bukën, ishin rrokullisur e po mërzenin kërmintë, sa shumë kërmintj!...

Ai nënqeshi e ju kujtua djaloshi me kapelë mbi sy.

«Prapanikët janë si kërmintj... po gjetën frymë të ngrohtë...»

«Për djall unë e kam fajin, harrova hapur sëndukun e madh. Të laj sytë një herë e o burra t'i vihemi punës...»

\* \* \*

Kanë kaluar kaq vjet nga këto që treguam. Aq vjet sa duhen për të ngritur kopetë me dele, aq vjet sa duhen për të shartuar gorricat, aq kohë sa duhen për të ndehur telat e bakrit që sjellin dritë të bardhë. Kaluan ditë të vështira sa u thyen akujt, sa u hoqën postiqet. Dhe grindjen midis Gunëbardhëve e Demirazve e mbylli koha ashtu si mbyllet plaga me bar të mirë. Tani Osman Demirazi nuk shkoi në kryesi vetëm e vetëm se i vjen zor që t'i thotë së bijës «shoqja kryetare...». Përveç kësaj, në këtë mes hyri edhe një nipçe i vogël, djallë i Viles, që e ndjek baba Osmanin këmba-këmbës nëpër fushë e gjer në qerren e drunjtë, me të cilën Osmani mban duajt e grurit. Dhe, si tregon Mersini, në do ta vësh në be Osmanin e Demirazve, thuaji «për kokë të Lirakut» dhe më tutje mos e nga.

## PASQYRA E LËNDËS

Faqe

### MALEVE NË SHËNËNDRE

	3
— Ndën shelgjet ne mulliri .....	20
— Gazet dhe helmet e fshatit tim .....	40
— Kur isha i vogël .....	47
— Teto Limiadha .....	

### TREGIME NGA MORAVA

— I handakosuri .....	76
— Ligor Dodani .....	93
— I fundit .....	103
— Guguçja dhe unë .....	

### DASMË E ÇUDITSHME

— Dasmë e çuditshme .....	118
— Këngët e rinisë së parë .....	129

### KUR MERRNIM FLUTURIM

Nënkryetar Nexhipi .....	143
— Kur merrnim fluturim .....	162
— Shtëpia e Sherifit në majë të gërshit .....	173
— Te shkronja K e alfabetit .....	189
— Para burimit, kundrejt fshatit .....	203
— Pendimi .....	213
— Kam të bëj me tokën, me bukën e njerëzve .....	225